

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών:
«Βυζαντινός Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία»

Ειδίκευση: Βυζαντινή Ιστορία

Αυτοκρατορική ιδεολογία και προπαγάνδα της δυναστείας
των Κομνηνών

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Στυλιανός Καρέλλας

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

Επιβλέπουσα: Αντωνία Κιουσοπούλου, Καθηγήτρια

Μέλος: Σοφία Μεργιαλή-Σαχά, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Μέλος: Γεώργιος Πάλλης, Αναπληρωτής Καθηγητής

Αθήνα 2024

Περιεχόμενα

Βραχυγραφίες	3
Εισαγωγή	5
<u>Σκοπός εργασίας</u>	5
<u>Βασικές πηγές</u>	6
A. Η άνοδος της βυζαντινής στρατιωτικής αριστοκρατίας (9^{ος} -11^{ος} αιώνας)	8
<u>Η γέννηση μιας νέας ελίτ</u>	8
<u>Η νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων κατά των δυνατών</u>	11
<u>Διάκριση της αριστοκρατίας τον 11^ο αιώνα</u>	16
<u>Αντιλήψεις στην έννοια της ευγένειας τον 11^ο αιώνα</u>	18
<u>Η αριστοκρατία των Κομνηνών</u>	20
B. Το αυτοκρατορικό ιδεώδες και η εικόνα του βυζαντινού αυτοκράτορα στην εγκωμιαστική ρητορική	26
<u>Το αυτοκρατορικό ιδεώδες</u>	26
<u>Ρητορική</u>	28
<u>Προίμια και βασιλικοί λόγοι</u>	29
Γ. Η εικόνα των Κομνηνών αυτοκρατόρων στη γραμματεία της εποχής	33
1. Αλέξιος Α΄ (1081-1118)	33
<u>Η ρητορική στην αυλή των Κομνηνών</u>	33
<u>Εγκώμια</u>	34
<u>Ιστορικά έργα: Αλεξιάς</u>	41
2. Ιωάννης Β΄ (1118-1143)	46
<u>Εγκώμια</u>	46
<u>Ιστορικά έργα: Ιωάννης Κίνναμος και Νικήτας Χωνιάτης</u>	54
3. Μανουήλ Α΄ (1143-1180)	57
<u>Εγκώμια</u>	57
<u>Ιστορικά έργα: Ιωάννης Κίνναμος και Νικήτας Χωνιάτης</u>	62
Δ. Η εικόνα του πολεμιστή αυτοκράτορα	65
Συμπεράσματα	70
Περίληψη	75
Abstract	76
Βιβλιογραφία	78
<u>Πηγές</u>	78
<u>Σύγχρονα έργα</u>	82

Βραχυγραφίες

Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς: Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, *Annae Comnenae Alexias*, έκδ. Diether R. Reinsch και Athanasios Kambylis, *CFHB* 40, Βερολίνο 2001

AOC: *Archives de l'Orient Chrétien*

Ατταλειάτης, Ιστορία: Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ιστορία έκτεθεισα παρὰ Μιχαήλ προέδρου κριτοῦ ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου καὶ τοῦ βήλου τοῦ Ἀτταλειάτου*, *Michaelis Attaliatē Historia*, έκδ. Eudoxos Th. Tsolakis, *CFHB* 50, Αθήνα 2011

Βασιλάκης, Λόγοι και επιστολαί: Νικηφόρος Βασιλάκης, *Λόγοι και Επιστολαί*, *Nicéphori Basilacae orationes et epistolae*, έκδ. Antonio Garzya, Λειψία 1984.

BF: *Byzantinische Forschungen*

BZ: *Byzantinische Zeitschrift*

CFHB: *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*

CSHB: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*

DOP: *Dumbarton Oaks Papers*

Θεόδωρος Πρόδρομος, Ιστορικά Ποιήματα / Hörandner (έκδ.), Historische Gedichte: Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά Ποιήματα*, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte*, έκδ. Wolfram Hörandner, *Wiener Byzantinistische Studien* 11, Βιέννη 1974

Θεοφύλακτος Αχρίδος, Λόγοι: Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Λόγοι*, *Theophylacte d'Achrida. Discours, Traités, Poésies*, έκδ. Paul Gautier, *CFHB, Series Thessalonicensis* 16.1, Θεσσαλονίκη 1980

Ιταλικός, Επιστολαί και λόγοι: Μιχαήλ Ιταλικός, *Επιστολαί και λόγοι*, *Michel Italikos. Lettres et Discours*, έκδ. Paul Gautier, *AOC* 14, Παρίσι 1972.

Κίνναμος, Ιστορία: Ιωάννης Κίνναμος, *Ιστορία*, *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, έκδ. August Meineke, *CSHB*, Βόννη 1836

LG: *Lexicographi Graeci*

Μαγγάνειος Πρόδρομος, Ποιήματα: *Recueil des historiens des croisades. Historiens grecs*, έκδ. Emmanuel Miller, τόμ. II, Παρίσι 1881; *Theodori Prodromi. De Manganis*, έκδ. Silvius Bernardinello, Πάδοβα 1972

REB: *Revue des études byzantines*

SC: *Sources Chrétiennes*

Σκυλίτζης, Σύνοψις Ιστοριών: Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών, Scylitzae synopsis historiarum*, έκδ. Hans Thurn, Ioannis, *CFHB* 5, Βερολίνο 1973

TM: *Travaux et Mémoires*

Χωνιάτης, Χρονική διήγησις: Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις, Nicetae Choniatae historia*, έκδ. Jan L. van Dieten, *CFHB* 11, Βερολίνο 1975

Ζωναράς, Επιτομή Ιστοριών: Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών, Ioannis Zonarae Epitomae historiarum libri XVIII*, έκδ. Moritz Pinder και Theodor Büttner-Wobst, 3 τόμ., *CSHB*, Βόννη 1897

Ψελλός, Χρονογραφία: Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία, Michaelis Pselli Chronographia*, τόμ. Α', *Millennium Studien* 51, Βερολίνο 2014.

Εισαγωγή

Σκοπός εργασίας

Με την παρούσα εργασία εξετάζεται η αυτοκρατορική ιδεολογία και η προπαγάνδα της δυναστείας των Κομνηνών, από την άνοδο στον θρόνο του Αλεξίου Α΄ το 1081 μέχρι τον θάνατο του Μανουήλ Α΄ το 1180. Προς επίτευξη του βασικού σκοπού της εργασίας, η έρευνα διαρθρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο, πραγματοποιήθηκε μια γενική αναδρομή στην πορεία εξέλιξης της βυζαντινής στρατιωτικής αριστοκρατίας της Μικράς Ασίας, μέχρι την κατάληψη της εξουσίας από τους Κομνηνούς, ο οίκος των οποίων ήταν πρωτεύον μέλος της. Η έννοια της αριστοκρατίας στον βυζαντινό κόσμο δεν είναι εύκολο να οριστεί¹. Η κοινωνική ομάδα που αναγνωρίζεται ως βυζαντινή «αριστοκρατία» πέρασε από διάφορα στάδια διαμόρφωσης μέχρι την εδραίωση της. Συνεπώς, στο ίδιο κεφάλαιο επιχειρήθηκε μια παρουσίαση των αντιλήψεων για την ιδέα της ευγένειας και του τί οριζόταν ως «αριστοκρατία» τον 11^ο και 12^ο αιώνα από τους συγγραφείς της περιόδου. Στο δεύτερο κεφάλαιο δόθηκε μια επισκόπηση του θεωρητικού πλαισίου του αυτοκρατορικού ιδεώδους, μέσω της εξέτασης της ρητορικής εγκωμιαστικής παράδοσης ως μέσου απεικόνισης της αυτοκρατορικής εικόνας και με ιδιαίτερη έμφαση στους βασιλικούς λόγους. Στο τρίτο κεφάλαιο πραγματοποιήθηκε μια ενδελεχής παρουσίαση της αυτοκρατορικής εικόνας του Αλεξίου Α΄, Ιωάννη Β΄ και Μανουήλ Α΄, με την ανίχνευση των αρετών και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που αποδόθηκαν στον καθένα εκ των τριών υπό εξέταση αυτοκρατόρων, μέσα από τα εγκωμιαστικά και ιστορικά έργα της περιόδου καθώς και των αλλαγών που συντελέστηκαν στην αντίληψη για τον ιδανικό αυτοκράτορα. Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο, επιχειρήθηκε να ερευνηθεί η ενίσχυση της εικόνας του πολεμιστή αυτοκράτορα επί Κομνηνών, μέσω της εξέτασης των σωζόμενων αρχαιολογικών τεκμηρίων και των περιγραφών των πλέον απολεσθέντων.

Η έρευνα παραδοσιακά δέχεται ότι στο Βυζάντιο δεν παρήχθη καμία πρωτότυπη πολιτική θεωρία. Η μόνη θεωρία που αναπτύχθηκε ήταν αυτή του αυτοκρατορικού ιδεώδους,

---

¹ Michael Angold, «Introduction», στο Michael Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Οξφόρδη 1984, σελ. 1.

της επίσημης δημόσιας εικόνας του φορέα της εξουσίας, δηλαδή του εκάστοτε αυτοκράτορα². Η διαμόρφωση ενός προτύπου για τον ιδανικό αυτοκράτορα εντοπίζεται στα έργα του Ευσέβιου Καισαρείας τον 4^ο αιώνα. Ο Ευσέβιος εκχριστιάνισε το παγανιστικό αυτοκρατορικό ιδεώδες και διαμόρφωσε μια πολιτική ορθοδοξία που έμελλε να παραμείνει σε ισχύ μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας³. Οι Κομνηνοί αυτοκράτορες, ως εκπρόσωποι της στρατιωτικής αριστοκρατίας της Μικράς Ασίας, εισήγαγαν και ενσωμάτωσαν πλήρως νέα στοιχεία στο αυτοκρατορικό ιδεώδες⁴. Η σημασία που έλαβαν αυτά τα χαρακτηριστικά τεκμηριώνεται από την επιβίωση τους στην αυτοκρατορική εικόνα των Αγγέλων και τη μερική αναβίωση τους από τους Παλαιολόγους⁵. Σε αντίθεση με τις πρακτικές αλλαγές που εισήγαγαν οι Κομνηνοί στη διακυβέρνηση, το αυτοκρατορικό ιδεώδες των βασιλέων της δυναστείας δεν έχει λάβει ανάλογη ερευνητική προσοχή⁶. Με την παρούσα έρευνα επιχειρείται να δοθεί μια πληρέστερη εικόνα της αυτοκρατορικής ιδεολογίας των Κομνηνών αυτοκρατόρων, ιδεολογίας που χαρακτηριζόταν από ριζικές αλλαγές στο μοντέλο του ιδανικού ηγεμόνα, να εντοπισθούν τα ιδιαίτερα στοιχεία που καθόρισαν την εικόνα καθενός εκ των τριών, μέσα από την επίσημη και ανεπίσημη γραμματεία της εποχής, και να αποτιμηθούν οι καινοτομίες που έφεραν στο αυτοκρατορικό πρότυπο.

Βασικές πηγές

Η εμβάθυνση στο θέμα του αυτοκρατορικού ιδεώδους των τριών Κομνηνών αυτοκρατόρων πραγματοποιήθηκε κυρίως μέσα από την εξέταση των εγκωμιαστικών έργων και των βασιλικών λόγων που γράφτηκαν προς τιμήν του κάθε αυτοκράτορα και των ιστορικών έργων της περιόδου που καταπιάστηκαν με τις βασιλείες τους. Ο Hans von Kap-Herr αναφέρθηκε στην λογοτεχνία του 12^{ου} αιώνα ως «άνευρη, πομπώδης και κενή ρητορική»⁷. Σε ό,τι αφορά τα εγκώμια, η πραγματικότητα είναι ότι παρ' ό,τι οι βυζαντινοί ρήτορες ακολουθούσαν

---

² Ernest Barker, *Social and Political Thought in Byzantium. From Justinian I to the Last Palaeologus: Passages from Byzantine Writers and Documents*, Οξφόρδη 1957, σελ. 1.

³ George T. Dennis, «Imperial Panegyric: Rhetoric and Reality», στο Henry Maguire (επιμ.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington D.C. 1997, σελ. 132.

⁴ Alexander P. Kazhdan και Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley-Los Angeles-London 1985, σελ. 110.

⁵ Ruth J. Macrides, «From the Komnenoi to the Palaiologoi: imperial models in decline and exile», στο στο Paul Magdalino (επιμ.), *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries. Papers from the Twenty-Sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St Andrews, March 1992*, Aldershot 1994, σελ.272-273, 276.

⁶ Εξαίρεση αποτελεί το έργο του Paul Magdalino *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, το οποίο ωστόσο επικεντρώνεται στην μελέτη της αυτοκρατορικής εικόνας του τρίτου εκπροσώπου της δυναστείας, Μανουήλ Α΄.

⁷ Han von Kap-Herr, *Die abendländische Politik Kaiser Manuels mit besonderer Rücksicht auf Deutschland*, Στρασβούργο 1881, σελ. 7.

λιγότερο ή περισσότερο ένα σύνολο τεχνικών, η αυτοκρατορική εικόνα έπρεπε συνεχώς να ανανεώνεται και να αντικατοπτρίζει τα νέα δεδομένα της αυτοκρατορικής εξουσίας. Τον αιώνα των Κομνηνών αναπτύχθηκε μια διακριτή εγκωμιαστική παράδοση, βασισμένη πρωτίστως στο στρατιωτικό ήθος και τη σημασία της οικογένειας, αμφότερα αντανakλάσεις της αριστοκρατικής νοοτροπίας της δυναστείας⁸. Το εγκωμιαστικό και ιστορικό υλικό που εξετάστηκε παρουσιάζει ποσοτικές διακυμάνσεις για τον κάθε αυτοκράτορα. Βασικές πηγές για τον Αλέξιο Α΄ είναι βασιλικός λόγος του Θεοφύλακτου, αρχιεπισκόπου Αχρίδος και το ιστορικό έργο *Αλεξιάδα* της Άννας Κομνηνής⁹. Για τον Ιωάννη Β΄ η μελέτη των εγκωμιαστικών πηγών βασίστηκε κυρίως στα ποιήματα του Θεοδώρου Προδρόμου. Ένα πρόβλημα που ανακύπτει στην εξέταση των ιστορικών έργων για τον Ιωάννη είναι ότι κανένας συγγραφέας της περιόδου δεν επικεντρώθηκε στη βασιλεία του. Κυριότερες πηγές είναι οι ιστορίες του Ιωάννη Κίνναμου και του Νικήτα Χωνιάτη, οι οποίοι ωστόσο παρουσίασαν συνοπτικά την βασιλεία του¹⁰. Για τον Μανουήλ Α΄ μελετήθηκαν κυρίως ποιήματα του Θεοδώρου και του Μαγγάνειου Προδρόμου. Βασικές ιστορικές πηγές για την βασιλεία του είναι τα έργα του Κίνναμου και του Χωνιάτη¹¹. Και για τους τρεις αυτοκράτορες έχουν αξιοποιηθεί συμπληρωματικά τα έργα περισσότερων εγκωμιαστών και αυλικών ρητόρων.

---

⁸ Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, σελ. 418.

⁹ Ο πρώτος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθότι είναι το μοναδικό σωζόμενο εγκώμιο που εκφωνήθηκε ενώπιον του αυτοκράτορα. Η Άννα Κομνηνή ήταν η πρώτη κόρη του Αλεξίου Α΄. Αφιέρωσε το έργο της αποκλειστικά στην εξιστόρηση της βασιλείας του πατέρα της [Margaret Mullett, «The imperial vocabulary of Alexios I Komnenos», στο Margaret Mullett και Dion Smythe (επιμ.), *Alexios I Komnenos: Papers on the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989*, Belfast 1996, σελ. 363-364; Απόστολος Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τόμ. Γ΄, 10ος-12ος αι., Αθήνα 2009, σελ. 397-419].

¹⁰ Maximilian C. G. Lau, *Emperor John II Komnenos. Rebuilding New Rome 1118-1143*, Οξφόρδη 2023, σελ. 9.

¹¹ Michael Jeffreys, «Versified Press-releases on the Role of the Komnenian Emperor: The Public Poems of Manganeios Prodromos», στο Geoffrey Nathan και Lynda Garland (επιμ.), *Basileia: Essays on Imperium and Culture: In Honour of E.M. Jeffreys and M.J. Jeffreys*, Leiden και Βοστώνη 2011, σελ. 27-29; Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί*, τόμ. Γ΄, σελ. 625-638, 699-722.

Α. Η άνοδος της βυζαντινής στρατιωτικής αριστοκρατίας (9^{ος} -11^{ος} αιώνας)

Η γέννηση μιας νέας ελίτ

Η διαμάχη μεταξύ της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων της Μικράς Ασίας και της γραφειοκρατίας της Κωνσταντινούπολης αποτέλεσε τον σημαντικότερο παράγοντα πολιτικής αποσταθεροποίησης του κράτους τον 11^ο αιώνα¹². Η γέννηση της εν λόγω «αριστοκρατίας» τοποθετείται τον 9^ο αιώνα¹³. Το προηγούμενο διάστημα, η αυτοκρατορική διακυβέρνηση βασιζόταν σε ένα αξιοκρατικό σύστημα απονομής τίτλων και αξιωμάτων, με βασικό κριτήριο τις ικανότητες κάποιου, παρά την καταγωγή του¹⁴. Οι αξιωματούχοι της περιόδου χαρακτηρίζονταν από διττό κοινωνικό ρόλο. Από την μία, ως υπάλληλοι στην υπηρεσία του αυτοκράτορα, συνιστούσαν μέλη του ευρύτερου αυτοκρατορικού οίκου. Ταυτόχρονα, είχαν ρόλους στις δικές τους οικογένειες, ως πατέρες, γιοι και αδελφοί. Ως μέλη δικτύων πατρωνίας και πελατείας είχαν πρόσβαση σε ένα ευρύ φάσμα κύκλων επιρροής. Οι διασυνδέσεις τους τους επέτρεπαν μέσω της άσκησης κοινωνικής εξουσίας (σύναψη φιλίας, ανταλλαγή δώρων, κοινωνική υποχρέωση) να επαναδιαπραγματευθούν και να βελτιώσουν την θέση τους στην κοινωνική ιεραρχία του αυτοκρατορικού οίκου. Στην Κωνσταντινούπολη, αυτά τα δίκτυα εξασφάλιζαν για τα κορυφαία στελέχη της κεντρικής εξουσίας την μεταβίβαση περιόπτων διοικητικών θέσεων σε συγγενείς τους. Ανεξαρτήτως διασυνδέσεων, η θέση στο αυτοκρατορικό σύστημα και η έγκριση τόσο του αυτοκράτορα όσο και του άμεσου αυλικού κύκλου αποτελούσαν παράγοντες υψίστης σημασίας για την τιμή και την κοινωνική αξία των μελών της βυζαντινής ελίτ στην πρωτεύουσα και τις επαρχίες. Την περίοδο αυτή, η κεντρική εξουσία διατηρούσε τον απόλυτο έλεγχο στα ανώτερα κλιμάκια της βυζαντινής κοινωνίας. Τα διακριτικά του ιεραρχικού βαθμού αποτελούσαν την κυριότερη ένδειξη ευγένειας¹⁵.

---

¹² Peter Charanis, «The Byzantine Empire in the Eleventh Century», στο Kenneth M. Setton, Baldwin W. Marshall (επιμ.), *A History of the Crusades: The First Hundred Years*, τόμ. Α', Μάντισον, Μίλγουόκι και Λονδίνο 1969, σελ. 195.

¹³ Paul Stephenson, «The rise of the middle Byzantine aristocracy and the decline of the imperial state», στο Paul Stephenson (επιμ.), *The Byzantine World*, Abingdon και New York 2010, σελ. 22.

¹⁴ Michael Angold, «Introduction», στο Michael Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Οξφόρδη 1984, σελ. 1.

¹⁵ John Haldon, «Social Élites, Wealth and Power», στο John Haldon (επιμ.), *The Social History of Byzantium*, Chichester 2009, σελ. 179-181; Leonora Neville, *Authority in Byzantine Provincial Society, 950-1100*, Cambridge

Εντούτοις, η ευγένεια της καταγωγής σαν ιδέα ήταν ήδη γνωστή και είχε κάποια βαρύτητα στον βυζαντινό κόσμο τον 9^ο αιώνα. Σε αυτή την διαπίστωση συντείνει η μάλλον συμβιβαστική παραδοχή εκ μέρους του αυτοκράτορα Λέοντος ΣΤ' (886-912) ότι η ευγενική καταγωγή ήταν κατάλληλο προσόν για έναν στρατηγό, χωρίς ωστόσο να είναι απαραίτητο. Ταυτόχρονα, σημείωνε ότι η πραγματική ευγένεια προερχόταν όχι από την καταγωγή αλλά από την ικανότητα και τα κατορθώματα. Ο αυτοκράτορας διατύπωσε την θέση ότι ευγένεια της καταγωγής σήμαινε ο αξιωματικός να υπακούει σε κρίσιμες στιγμές τις εντολές που του έχουν δοθεί. Είναι φανερό ότι ο Λέων προσπαθούσε να προωθήσει την πεποίθηση ότι η πίστη προς το κράτος, οι ικανότητες και η υπακοή, ήταν οι παράγοντες που καθόριζαν την ευγένεια, σε αντίθεση προς τη αναδυόμενη αντίληψη περί ευγενικής καταγωγής¹⁶.

Η άνοδος και σταδιακή διαμόρφωση της στρατιωτικής αριστοκρατίας εντοπίζεται σχεδόν αποκλειστικά στον χώρο της Μικράς Ασίας του 9^{ου} αιώνα. Επρόκειτο για μια περίοδο έντονων πολεμικών συρράξεων με τις μουσουλμανικές δυνάμεις της περιοχής¹⁷. Οι γενάρχες των μετέπειτα γνωστών οικογενειών της Μικράς Ασίας ξεκίνησαν ως υψηλόβαθμοι στρατιωτικοί αξιωματούχοι. Οι νίκες των βυζαντινών στρατευμάτων της Ανατολής υπό την ηγεσία προσωπικοτήτων όπως του Λέοντος Αργυρού διασφάλισαν την προστασία των συνόρων. Οι αξιωματούχοι επωφελήθηκαν από αυτή την συνθήκη, δημιουργώντας κτηματικές περιουσίες τεράστιων εκτάσεων¹⁸. Η διαμόρφωση αυτής της ομάδας συμπίπτει με την σταδιακή υιοθέτηση κληρονομικών οικογενειακών ονομάτων, που λειτουργούσαν ως υπενθύμιση ένδοξων προγόνων¹⁹. Φατρίες, όπως οι εκ του θέματος των Αρμενιακών Σκληροί, είχαν ήδη εμφανιστεί στις αρχές του αιώνα, όταν το πρώτο γνωστό μέλος της οικογένειας διορίστηκε στρατηγός του θέματος Ελλάδος το 805²⁰. Επί της βασιλείας του Λέοντα ΣΤ', οι

2004, σελ. 99; Michael Angold, «Introduction», σελ. 1; Jean-Claude Cheynet, «L'aristocratie byzantine (VIIIe-XIIIe siècle)», *Journal des Savants* 2 (2000), σελ. 284

¹⁶ Λέων ΣΤ', *Τακτικά*, II, 15-17, IV, 3 ([...] τὴν μὲν εὐγένειαν ἔχειν, ἵνα εἰσὶ πρόχειροι ἐν ὀξύτητι καιροῦ περὶ τὰς κελευομένας αὐτοῖς πράξεις[...]); John Haldon, «Social Élités», σελ. 181; Michael Angold, «Introduction», σελ. 1-2.

¹⁷ Jean-Claude Cheynet, «L'aristocratie byzantine», σελ. 285, 288. Ο Cheynet ανέπτυξε την υπόθεση ότι οι πρώτες οικογένειες στρατιωτικών είχαν κάνει την εμφάνισή τους ήδη από την περίοδο των Ισαύρων αυτοκρατόρων τον 8^ο αιώνα.

¹⁸ Michael Angold, «Introduction», σελ. 2. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι οι πλουσιότερες οικογένειες της περιόδου διατηρούσαν μεγάλη περιουσία στα φτωχότερα θέματα της αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με μία εξήγηση, αυτό οφείλεται στο ότι χάρη στον πλούτο τους, ήταν εφικτό να διατηρήσουν ικανοποιητικά επίπεδα γεωργικής παραγωγής στις κτήσεις τους, υπό συνθήκες που ήταν καταστροφικές για τους μικροκαλλιεργητές [Warren Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford 1988, σελ. 371].

¹⁹ Jean-Claude Cheynet, «L'aristocratie byzantine», σελ. 285, 288-289. Σύμφωνα με τον Cheynet, το ενδιαφέρον για την στρατιωτική ανδρεία και την δόξα στον πόλεμο είχε ήδη αναπτυχθεί στους πληθυσμούς της Μικράς Ασίας τον 9^ο και 10^ο αιώνα.

²⁰ Evelyne Patlagean, «Les débuts d'une aristocratie byzantine et le témoignage de l'historiographie: système des noms et liens de parente aux IXe-Xe siècles», στο Michael Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Οξφόρδη 1984, σελ. 30; Warren Treadgold, *The Byzantine Revival*, σελ. 370.

σημαντικότεροι στρατιωτικοί αξιωματούχοι φέρουν οικογενειακό όνομα. Την περίοδο αυτή συναντώνται ονόματα οικογενειών που έμελλε να διαδραματίσουν πρωταγωνιστικό ρόλο στις εξελίξεις, όπως οι Φωκάδες και οι Δούκες²¹. Αυτές οι οικογένειες δεν συνιστούσαν ξεχωριστό κοινωνικό στρώμα, ως μια κάποιου τύπου αποκρυσταλλωμένη «αριστοκρατία». Εσωτερικά διαιρεμένες, δεν αποτελούσαν ένα ενιαίο σώμα με κοινά συμφέροντα, ούτε υπήρχε μεταξύ τους κάποια αίσθηση κοινής ταυτότητας. Η κάθε οικογένεια εξυπηρετούσε τα δικά της συμφέροντα, τα οποία ενδεχομένως να προσέκρουαν στα συμφέροντα κάποιας άλλης. Η δύναμη τους βασιζόταν κατά κύριο λόγο στους μηχανισμούς του κράτους, τα αξιώματα και τους τίτλους που απένειμε ο αυτοκράτορας. Η θέση στην κοινωνική ιεραρχία καθοριζόταν ακόμη κυρίως μέσω της αυλής και της σχέσης με τον ίδιο τον ηγεμόνα²².

Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτής της σχηματιζόμενης «αριστοκρατίας» ήδη από τον 9^ο αιώνα ήταν η ικανότητα της να επιβιώνει ακόμη και τις βίαιες καθεστωτικές αλλαγές της περιόδου. Οικογένειες που είχαν ευνοηθεί από την δυναστεία του Αμορίου, συνέχισαν να ευημερούν μετά την άνοδο των Μακεδόνων²³. Τον 10^ο αιώνα, πολλές από αυτές τις οικογένειες, που είχαν επενδύσει στην αγορά γης στις πατρογονικές τους περιοχές, εξασφάλισαν, μέσα από επιγαμίες, την σύναψη συμμαχιών, την συνένωση περιουσιών, την επέκταση των δικτύων επιρροής τους και την κατοχύρωση θέσεων στην διοίκηση και τον στρατό. Οικογένειες όπως οι Μαλεΐνοι και οι Φωκάδες όφειλαν την άνοδο τους σε αυτή την διαδικασία²⁴. Σύμφωνα με τον αυτοκράτορα Ρωμανό Α΄ Λακαπηνό (920-944), στους *δυνατούς*, όπως ονομάστηκαν οι εκπρόσωποι αυτής της επαρχιακής ελίτ, δεν περιλαμβάνονταν μόνο όσοι μπορούσαν να κάνουν απειλές ή υποσχέσεις μέσω της δικής τους εξουσίας, αλλά και όσοι μπορούσαν να επικαλεστούν την δύναμη άλλων, οικείων τους μέσω οικογενειακών δεσμών²⁵.

---

²¹ Alexander P. Kazhdan, «The Formation of Byzantine Family Names in the Ninth and Tenth Centuries», *Byzantinoslavica* 58 (1997), σελ. 106.

²² John Haldon, «Social Élites», σελ. 183; Alexander P. Kazhdan, Michael McCormick, «The Social World of the Byzantine Court», στο Henry Maguire (επιμ.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington D.C. 1997, σελ. 168. Οι Kazhdan και McCormick χαρακτήρισαν την ομάδα των αρχών του 10^{ου} αιώνα ως μια βυζαντινή *αξιοκρατική αριστοκρατία*, λόγω της εξάρτησης των μελών της από το αυτοκρατορικό σύστημα απονομής αξιωμάτων και τίτλων.

²³ Jean-Claude Cheynet, «L'aristocratie byzantine», σελ. 293.

²⁴ John Haldon, «Social Élites», σελ. 182.

²⁵ *Jus graecoromanum*, τόμ. 1, σελ. 203; Paul Magdalino, «The Byzantine Aristocratic Oikos», στο Michael Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Οξφόρδη 1984, σελ. 92.

Η νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων κατά των δυνατών

Σταδιακά, η ομάδα αυτή άρχισε να γίνεται οικονομικά ανεξάρτητη από την αυτοκρατορική αυλή και να αντιλαμβάνεται την ταυτότητα και τα συμφέροντα της. Η αυξανόμενη οικονομική ανεξαρτησία των φατριών και η κυριαρχία τους σε καίριες θέσεις του θεματικού στρατού προκάλεσαν την αντίδραση του κράτους. Η συγκεκριμένη εξέλιξη έπληττε ιδιαίτερα την φορολογία της αυτοκρατορίας. Το κράτος έχανε φορολογήσιμη γη από πλούσιες οικογένειες που μπορούσαν να προσφέρουν προστασία στους μικροκαλλιεργητές. Οι δυνατοί ήταν σε καλύτερη θέση να αντισταθούν στην φορολόγηση από τους φτωχούς ιδιοκτήτες γης, ζητώντας φορολογικές εξαιρέσεις από τον αυτοκράτορα, εμποδίζοντας την πρόσβαση στους αυτοκρατορικούς φοροεισπράκτορες, ή αναλαμβάνοντας οι ίδιοι την φορολογική διοίκηση μιας περιοχής²⁶. Οι αυτοκράτορες κλήθηκαν ακόμη να αντιμετωπίσουν το ζήτημα της καταπάτησης της αυτοκρατορικής γης. Με εξαίρεση τη γη που ανήκε σε ιδρύματα ή ιδιώτες, όλες οι υπόλοιπες γαίες αποτελούσαν ιδιοκτησία του κράτους. Ωστόσο, ελλείψει ελέγχου σε αυτές τις αχανείς εκτάσεις, οι μεγαλογαιοκτήμονες συχνά υφάρπαζαν κρατικά κτήματα, τα οποία γίνονταν νόμιμα δικά τους μετά από τριάντα χρόνια βάσει του ισχύοντος καθεστώτος χρησικτησίας και παραγραφής²⁷. Επιπλέον, οι τεράστιες αποστάσεις που χώριζαν το διοικητικό κέντρο από τις επαρχίες σε συνδυασμό με τις τοπικιστικές τάσεις που διέκριναν τους ίδιους τους θεματικούς αξιωματούχους καθιστούσαν την αυτοκρατορική εξουσία στα θέματα επισφαλή. Στην διάρκεια του 10^{ου} αιώνα, εκπρόσωποι των μεγάλων γαιοκτητικών οικογενειών της Μικράς Ασίας, συνδεδεμένοι μεταξύ τους με συγγενικούς δεσμούς, έφτασαν στο σημείο να κατέχουν το μονοπώλιο των ανώτερων στρατιωτικών αξιωμάτων, συνήθως με την έγκριση ή την ανοχή των αυτοκρατόρων. Παράλληλα, οι κάτοικοι των περιοχών που περνούσαν στην κατοχή ισχυρών θεματικών στρατηγών, κάτοικοι που υπηρετούσαν ταυτόχρονα στον στρατό των θεμάτων, υπόκειντο πλέον σε μεγάλο βαθμό στην εξουσία των γαιοκτημόνων αυτών. Η κεντρική εξουσία αντιλήφθηκε αυτή τη νέα πραγματικότητα ως απειλή για την ίδια²⁸.

²⁶ John Haldon, «Social Élites», σελ. 183; Paul Stephenson, «The rise of the middle Byzantine aristocracy», σελ. 23.

²⁷ Nicolas Oikonomides, «The Role of the Byzantine State in the Economy», στο Angeliki E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, τομ. 1, Washington D.C. 2002, σελ. 1005.

²⁸ Rosemary Morris, «The Powerful and the Poor in Tenth-Century Byzantium: Law and Reality», *Past and Present* 73 (Νοέμβριος 1976), σελ. 4-5; John Haldon, «Social Élites», σελ. 184; Jean-Claude Cheynet, «L'aristocratie byzantine», σελ. 297. Ο Ιωάννης Σκυλίτζης αναφέρει το πώς ο Λέων Αργυρός, γενάρχης της οικογένειας και τουρμάρχης, αντιμετώπισε επιτυχώς Παυλικιανούς και Άραβες της Μελιτηνής με την βοήθεια μελών του οίκου του. Το συγκεκριμένο περιστατικό συντείνει στην θεωρία ότι υπήρχαν θεματικοί στρατιώτες εξαρτώμενοι από τους τοπικούς υψηλόβαθμους αξιωματούχους. Εντούτοις είναι αναμφίβολο ότι δεν υπήρξαν

Στην διάρκεια του αιώνα, αυτοκράτορες προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν την κατάσταση, επιδιώκοντας να περιορίσουν την ισχύ των δυνατών. Πάγιοι στόχοι του κράτους σε ό,τι αφορούσε την επαρχιακή διοίκηση ήταν η διατήρηση της αυτοκρατορικής κυριαρχίας, η συλλογή των φόρων και η καταστολή εξεγέρσεων²⁹. Οι αυτοκράτορες προσπάθησαν και σε μεγάλο βαθμό πέτυχαν μέχρι και τον 9^ο αιώνα να περιορίσουν τη διάρκεια της υπηρεσίας υψηλόβαθμων αξιωματούχων σε συγκεκριμένες επαρχίες. Ο στόχος ήταν να αποφύγουν την ανάπτυξη προσωπικών δεσμών που βασιζόνταν στην αφοσίωση και την εξάρτηση του πληθυσμού στο πρόσωπο του εκάστοτε αξιωματούχου³⁰. Οι στρατηγοί δεν διορίζονταν σε επαρχίες στις οποίες ήταν γηγενείς και στις οποίες υπήρχε η πιθανότητα να έχουν αναπτύξει ισχυρό δίκτυο συγγενών και ευνοούμενων εξαρτώμενων από τον οίκο τους, και δεν έμεναν στο ίδιο θέμα περισσότερο από τέσσερα ή πέντε έτη. Σύμφωνα με Νεαρά του Λέοντος ΣΤ', οι στρατηγοί δεν έπρεπε να έχουν προσωπική ιδιοκτησία στις επαρχίες τις οποίες διοικούσαν³¹. Τέλος, ο ίδιος ο Βασίλειος Β' φαίνεται ότι δεν επιθυμούσε να δώσει υπερβολικά μεγάλη δύναμη σε κάποιον στρατηγό. Με εξαίρεση τον Νικηφόρο Ουρανό, κανένας δεν διορίστηκε δομέστικος των σχολών της δύσης ή της ανατολής στη διάρκεια της βασιλείας του³².

Σε ό,τι αφορά τη νομοθεσία σχετικά με τη γη, δόθηκε προτεραιότητα στη διαφύλαξη της φορολογικής ακεραιότητας του χωρίου, της νομικής οντότητας στην οποία βασιζόταν η πληρωμή των φόρων επί της γης. Αυτοκράτορες όπως ο Ρωμανός Α', Κωνσταντίνος Ζ' και Βασίλειος Β' διακρίθηκαν για την έκδοση νόμων που στρέφονταν κατά των δυνατών και των καταπατήσεων τους σε εδάφη φτωχών καλλιεργητών³³. Με Νεαρά του 934, ο αυτοκράτορας

ιδιωτικά στρατεύματα οποιουδήποτε τύπου υπό τις διαταγές ενός δυνατού το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα [Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, σελ. 189; Jean-Claude Cheynet, «L'aristocratie byzantine», σελ. 311].

²⁹ Leonora Neville, *Authority*, σελ. 2; Paul Stephenson, «The rise of the middle Byzantine aristocracy», σελ. 22-23.

³⁰ John Haldon, «Social Elites», σελ. 181, 184.

³¹ Λέων ΣΤ', *Νεαρά*, Νεαρά ΠΔ' σελ. 283-285; Vera von Falkenhausen, «A Provincial Aristocracy: The Byzantine Provinces in Southern Italy (9th-11th Century)», στο Michael Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Οξφόρδη 1984, σελ. 211; Mark Whittow, «How the east was lost: the background to the Komnenian *reconquista*», στο Margaret Mullett και Dion Smythe (επιμ.), *Alexios I Komnenos: Papers on the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989*, Belfast 1996, σελ. 62-63. Οι μεγάλες οικογένειες των Αργυρών, των Σκληρών και των Φωκάδων αντίθετα ήταν γνωστό ότι κατείχαν εκτάσεις γης στις περιοχές που διοικούσαν.

³² Jean-Claude Cheynet, «Basil II and Asia Minor», στο Paul Magdalino (επιμ.), *Byzantium in the Year 1000*, Leiden 2003, σελ. 87. Ο δομέστικος των σχολών ήταν υψηλόβαθμο στρατιωτικό αξίωμα της αυτοκρατορίας που εμφανίστηκε τον 8^ο αιώνα. Αρχικά διοικητής του τάγματος των *σχολών*, έφτασε να σημαίνει τον ανώτατο διοικητή του αυτοκρατορικού στρατού. Επί της βασιλείας του Ρωμανού Β' το αξίωμα διαχωρίστηκε σε δομέστικο των σχολών της ανατολής και της δύσης, αντίστοιχα για τα στρατεύματα των επαρχιών του κράτους. Από τα τέλη του 9^{ου} αιώνα, η οικογένεια των Φωκάδων διεκδίκησε να κατέχει κατ' αποκλειστικότητα το συγκεκριμένο αξίωμα [Alexander P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary*, σελ. 647-648].

³³ Paul Stephenson, «The rise of the middle Byzantine aristocracy», σελ. 22-23; Η σύγχρονη έρευνα έχει εκφράσει την άποψη ότι η κατοχή γης και η πολιτική εξουσία δεν συνδέονταν τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο της βυζαντινής ιστορίας. Εξαίρεση αποτελούσαν οι εκπρόσωποι των μεγάλων οικογενειών των ανατολικών συνόρων

Ρωμανός Α΄ περιέγραψε την άθλια κατάσταση στην οποία βρέθηκαν οι *πένητες*, οι οποίοι για να σώσουν τον εαυτό τους από την ασιτία, αναγκάστηκαν να πουλήσουν τη γη τους στους δυνατούς, σε αντάλλαγμα είτε για χρήματα είτε για τρόφιμα. Τονίζοντας ότι το φορολογικό σύστημα στις επαρχίες ετίθετο σε κίνδυνο λόγω αυτών των αλλαγών στην ιδιοκτησία, απαγόρευσε στους δυνατούς να αγοράζουν τη γη των φτωχών και όση γη είχε ήδη αγοραστεί έπρεπε να επιστραφεί το συντομότερο δυνατό στον προηγούμενο ιδιοκτήτη, χωρίς αποζημίωση³⁴. Από τα μέσα του αιώνα, η αυτοκρατορική νομοθεσία έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την κατάσταση των εκτάσεων που ανήκαν στους θεματικούς στρατιώτες. Δόθηκε αρχικά η προοπτική αποζημίωσης στους δυνατούς που έπρεπε να επιστρέψουν γαίες. Το επόμενο διάστημα, η κρίση που χαρακτήρισε τη στρατιωτική κατάσταση της αυτοκρατορίας τερμάτισε οποιουδήποτε είδους συμβιβασμούς μεταξύ μελών των ανώτερων και κατώτερων στρωμάτων του στρατού. Σε Νεαρά του Κωνσταντίνου Ζ΄ που αφορούσε τα στρατιωτικά κτήματα, έγινε λόγος για την αντιμετώπιση των κατώτερων στρατιωτών γαιοκτημόνων ως σκλάβων. Οι ανώτεροι αξιωματούχοι δεν αρκούσαν μόνο στην απόκτηση των κτημάτων τους, αλλά προχωρούσαν στην εκμετάλλευση των ίδιων των μικροκαλλιεργητών. Μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι η δυστυχία που προκάλεσαν έφερε το βυζαντινό κράτος αντιμετώπιση με ακραίο κίνδυνο. Η Νεαρά όριζε ποινές σε όσους χρησιμοποιούσαν στρατιώτες για δικές τους ιδιωτικές υποθέσεις³⁵. Αντίστοιχο ενδιαφέρον για την προστασία των κτημάτων φτωχότερων στρατιωτών από την διάθεση εξάπλωσης των δυνατών έδειξε και ο υιός και διάδοχος του Κωνσταντίνου Ρωμανός Β΄³⁶.

Η σύγκρουση μεταξύ δυνατών και αυτοκρατορικής εξουσίας έφτασε στο αποκορύφωμα της στα χρόνια του Βασιλείου Β΄³⁷. Ήδη από την αρχή της βασιλείας του, ο Μακεδόνας αυτοκράτορας αντιμετώπισε δύο σημαντικές εξεγέρσεις εκπροσώπων των στρατιωτικών οικογενειών της Μικράς Ασίας, του Βάρδα Σκληρού το 976 και του Βάρδα Φωκά από κοινού με τον Σκληρό το 989. Μετά την καταστολή τους, ο Βασίλειος κινήθηκε από θέση ισχύος πλέον με στόχο να μειώσει δραστικά την δύναμη των οικογενειών και την ανεξαρτησία τους από την κεντρική εξουσία. Σε αυτό το πλαίσιο, αφότου τιμώρησε τις οικογένειες των

της αυτοκρατορίας, οι Φωκάδες, οι Σκληροί και οι Αργυροί, η δύναμη των οποίων απείλησε άμεσα την κεντρική εξουσία [Mark Whittow, «How the east was lost», σελ. 62; Anthony Kaldellis, *Streams of Gold*, σελ. 15].

³⁴ *Jus graecoromanum*, τόμ. 1, σελ. 203-204 (*Τοῖς δὲ δυνατοῖς ἀπαγορεύομεν τοῦ λοιποῦ νόθεσις τρόπον ἢ δωρεᾶς ἀπλῆς ἢ θανάτου αἰτία ἢ ἐκ διαθήκης ἢ κατὰ μόνην χρῆσιν ἢ ὡς ἐπὶ τινι προστασίᾳ καὶ συνδρομῇ λαμβάνειν τι παρὰ τῶν εὐτελεστέρων, εἰ μὴ ἄρα συγγενεῖς αὐτῶν εἶεν. ἀλλὰ μηδένεας ἀγορασίᾳ ποιῆσθαι ἢ μισθώσεις ἢ ἀνταλλαγὰς ἔν τισι χωρίοις ἢ ἀγριδίοις, ἐν οἷς οὐκ ἔχουσιν ἴδια κτήματα, ἐκ τῶν κητόρων αὐτῶν*), 210, 213-214.

³⁵ *Jus graecoromanum*, τόμ. 1, σελ. 225-226; Rosemary Morris, «The Powerful and the Poor», σελ. 11-12.

³⁶ *Jus graecoromanum*, τόμ. 1, σελ. 243-244; Michael F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c.300-1450*, Cambridge και New York 1985, σελ. 106.

³⁷ John Haldon, «Social Élites», σελ. 184.

σφετεριστών του θρόνου, έδωσε ανώτερες θέσεις της στρατιωτικής διοίκησης σε νέες οικογένειες, όπως των Δαλασσηγών και των Κομνηνών³⁸. Αποφασισμένος να αποτρέψει οποιαδήποτε μελλοντική εξέγερση των μεγάλων οικογενειών, προχώρησε σε νομοθεσία με την οποία, κατά τον Μιχαήλ Ψελλό, ταπεινώσε τα διακεκριμένα γένη³⁹. Το 996 ο Βασίλειος εξέδωσε Νεαρά με την οποία απαγόρευε στους δυνατούς να αρπάζουν τις γαίες των φτωχών γειτόνων τους. Σύμφωνα με την Νεαρά, οι δυνατοί έπρεπε να επιστρέψουν κτήματα που είχαν αποκτήσει από ελεύθερα χωριά από το έτος 927 στους προηγούμενους ιδιοκτήτες τους, χωρίς οποιουδήποτε τύπου αποζημίωση. Οι δυνατοί δεν μπορούσαν πλέον να κατηγορήσουν τους πένητες χωρίς να παρουσιάσουν γραπτά τεκμήρια⁴⁰. Με την Νεαρά καταργήθηκε η αρχή σύμφωνα με την οποία η κτηματική ιδιοκτησία δεν υπόκειτο σε δικαστική διερεύνηση μετά το πέρας σαράντα ετών. Μάλιστα μπορούσαν πλέον να τεθούν υπό αμφισβήτηση από το κράτος παραγραφές που αφορούσαν δημόσιες γαίες ήδη από την εποχή του Καίσαρα Αυγούστου⁴¹. Ο αυτοκράτορας έφτασε στο σημείο να υπονομεύσει την νομιμότητα και την ισχύ των αυτοκρατορικών εγγράφων, ενός εκ των στηριγμάτων της αυτοκρατορικής θεωρίας, δηλώνοντας ότι εάν είχαν εκδοθεί τέτοια έγγραφα για παράνομες γαιοκτητικές συναλλαγές, κρίνονταν άκυρα⁴².

Με το συγκεκριμένο διάταγμα, ο Βασίλειος είχε σκοπό πρωτίστως να δώσει την εικόνα αυτοκρατορικής παντοδυναμίας και προσωπικού ελέγχου σε κάθε επίπεδο της διοίκησης. Επιθυμούσε να περάσει το μήνυμα στους ανώτερους αξιωματούχους του κράτους ότι αυτός ήταν ο κυρίαρχος της εξουσίας. Η αναφορά στο επεισόδιο της κατάσχεσης της περιουσίας του πρωτοβεστιάριου Φιλοκάλη, ο οποίος είχε καταπατήσει τις γαίες του χωριού του, ήταν ενδεικτική της σοβαρότητας των προθέσεων του Μακεδόνα⁴³. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η Νεαρά στόχευσε τις μεγάλες οικογένειες της Μικράς Ασίας που επαναστάτησαν εναντίον του αυτοκράτορα. Γίνεται μάλιστα άμεση αναφορά σε μεταγενέστερο σχόλιο της Νεαράς στις

---

³⁸ Mark Whittow, *The Making of Byzantium, 600-1025*, Berkeley και Los Angeles 1996, σελ. 361-376; Jean-Claude Cheynet, «Basil II», σελ. 71-72, 89-93.

³⁹ Ψελλός, *Χρονογραφία*, σελ. 18, I.30 ([...]καὶ τὸ ὑπήκοον, ἴν' οὕτως εἶπω, παντοδαπῶς ἐχειρώσατο, οὐκ ἔτι μένειν ἐπὶ τῆς προτέρας ἠξίωσε προαιρέσεως, ἀλλὰ τὰ προύχοντα τῶν γενῶν καθελὼν καὶ εἰς ἴσον τοῖς ἄλλοις καταστήσας[...]).

⁴⁰ *Jus graecoromanum*, τόμ. 1, σελ. 263-266.

⁴¹ *Jus graecoromanum*, τόμ. 1, σελ. 263-264, 269-270 (*Πρὸς τούτοις θεσπίζομεν, μὴ εἶναι κατὰ τοῦ δημοσίου χρόνον τὸν ἀποκλείοντα τὸ ἴδιον αὐτοῦ δίκαιον, ἀλλ' ἀνακαλεῖσθαι αὐτὸν τοῦτο ἀπὸ αὐγούστου καίσαρος, καὶ περὶ τὴν τούτου ἀνάληψιν δικαιοῦσθαι*); Nicolas Oikonomides, «The Role of the Byzantine State», σελ. 1005.

⁴² *Jus graecoromanum*, τόμ. 1, σελ. 267; Rosemary Morris, «The Powerful and the Poor», σελ. 13.

⁴³ *Jus graecoromanum*, τόμ. 1, σελ. 265; Catherine Holmes, «Political Elites in the Reign of Basil II», στο Paul Magdalino (επιμ.), *Byzantium in the Year 1000*, Leiden 2003, σελ. 60-61.

οικογένειες των Φωκάδων και των Μαλεΐνων⁴⁴, ως το χειρότερο είδος των δυνατών, καθώς καταχράστηκαν δημόσια αξιώματα για να αποκτήσουν κληρονομική ιδιοκτησία⁴⁵. Την θεωρία περί τιμωρίας των μεγάλων οικογενειών ενισχύει η αναφορά του Ιωάννη Σκυλίτση, ο οποίος συσχέτισε τη Νεαρά με τη σύλληψη του μαγίστρου Ευστάθιου Μαλεΐνου και τη δήμευση της περιουσίας του από τον Βασίλειο⁴⁶.

Οι αυτοκράτορες του 10^{ου} αιώνα παρουσιάστηκαν ως οι προστάτες των *πενήτων* απέναντι στις επιβουλές των δυνατών⁴⁷. Εντούτοις, ο τελικός σκοπός αυτών των νομοθετημάτων, δεν ήταν τόσο το ενδιαφέρον του κράτους για την προστασία των *πενήτων* όσο οι προσπάθειες του να αναχαιτίσει τις καταπατήσεις των μεγάλων οικογενειών⁴⁸. Το γεγονός ότι στο τέλος του αιώνα, ο Βασίλειος προχώρησε στην έκδοση νομοθεσίας που ξεχώρισε για την αυστηρότητα της αποτελεί ένδειξη ότι η εν λόγω αυτοκρατορική πολιτική δεν λειτουργούσε⁴⁹. Η προσπάθεια αυτή συναντούσε προβλήματα που οφείλονταν σε μια εγγενή αδυναμία του διοικητικού μηχανισμού. Η αυτοκρατορική γραφειοκρατία ήταν στελεχωμένη από μέλη οικογενειών μεγαλογαιοκτημόνων των επαρχιών. Συνεπώς, επρόκειτο για μια συνθήκη στην οποία η αυτοκρατορική αυλή αξιοποιούσε «αριστοκράτες» στην προσπάθεια της να κινηθεί εναντίον και να περιορίσει την δύναμη «αριστοκρατών»⁵⁰. Προκειμένου να μετριάσουν τα προβλήματα που ανέκυπταν από την εν λόγω κατάσταση και να διασφαλίσουν την εφαρμογή των νομοθετημάτων τους, οι αυτοκράτορες επέλεξαν άτομα από τις φατρίες που ήταν περισσότερο

---

⁴⁴ Οι δύο οικογένειες συνδέονταν μάλιστα με συγγενικούς δεσμούς μεταξύ τους. Για πληροφορίες σχετικά με την οικογένεια των Μαλεΐνων-Φωκάδων βλ. *Βίος του Οσίου Μιχαήλ του Μαλεΐνου, Vie de Saint Michel Maléinos* εκδ. Louis Petit, *Revue de l' Orient chrétien*, τ. 7, Παρίσι 1902, σελ. 543-594.

⁴⁵ *Jus graecoromanum*, τόμ. 1, σελ. 264-265, σημ.24 (τοῦτο δὲ φανερόν ἐστι καὶ ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῶν μαλεΐνων καὶ πάλιν τῶν φωκάδων. ὁ μὲν γὰρ πατρικίος κωνσταντῖνος ὁ μαλεΐνος καὶ ὁ μάγιστρος εὐστάθιος ὁ τούτου υἱός, μέχρι τῶν ἑκατὸν χρόνων ἢ καὶ τῶν ἑκατὸν εἴκοσι τὴν εὐημερίαν ἔσχον συμπαρεκτεινομένην αὐτοῖς. οἱ δὲ φωκάδες πολὺ τούτων ἐπέκεινα, ὁ τε γὰρ πάππος αὐτῶν, εἶτα καὶ ὁ πατήρ, μετὰ δὲ ταῦτα καὶ οἱ τούτου υἱοὶ ἀδιάδοχον σχεδὸν εἰπεῖν ἕως ἡμῶν εἶχον τὴν δυναστείαν). Παρά την αναφορά στις δύο οικογένειες, η Νεαρά δεν δηλώνει την κατάσχεση περιουσίας τους εκ μέρους του κράτους; Mark Whittow, *The Making*, σελ. 379; Catherine Holmes, «Political Elites», σελ. 57.

⁴⁶ Σκυλίτσης, *Σύνοψις Ιστοριῶν*, σελ. 332, 340 (Διῶντα δὲ τοῦτον ἐν Καππαδοκίᾳ Εὐστάθιος μάγιστρος ὁ Μαλεΐνος ἐν τοῖς οἰκείοις ὑπεδέξατο πανστρατί, πᾶσαν αὐτῶ τε καὶ τῶ στρατεύματι ἀφθόνως παρεσχηκῶς χορηγίαν. ὄν ὡς τάχα ἀποδεξάμενος καὶ ἐπαινέσας καὶ μετ' αὐτοῦ προσλαβόμενος εἰς τὴν βασιλίδα ἔκτοτε ὑποστρέψαι οὐ συνεχώρησεν[...]. τούτου ἀποθανόντος ἢ κτήσις αὐτοῦ πᾶσα δεδημοσίευστο); Catherine Holmes, «Political Elites», σελ. 57; Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir et Contestations à Byzance (963-1210)*, Παρίσι 1996, σελ. 214-215.

⁴⁷ James D. Howard-Johnston, «Crown Lands and the Defence of Imperial Authority in the Tenth and Eleventh Centuries», *BF* 21 (1995), σελ. 76-77.

⁴⁸ Rosemary Morris, «The Powerful and the Poor», σελ. 26. Η ταυτότητα των *πενήτων* δεν γίνεται ξεκάθαρη στις Νεαρές των αυτοκρατόρων του 10^{ου} αιώνα.

⁴⁹ Paul Stephenson, «The rise of the middle Byzantine aristocracy», σελ. 23.

⁵⁰ Nicolas Oikonomides, «The Role of the Byzantine State», σελ. 1005; Rosemary Morris, «The Powerful and the Poor», σελ. 26.

πιστές αλλά και εξαρτώμενες από τη δυναστεία. Στο ίδιο πλαίσιο, προωθούσαν στις ανώτερες διοικητικές και πολιτικές θέσεις τους συγκεκριμένους επαγγελματίες γραφειοκράτες⁵¹.

Διάκριση της αριστοκρατίας τον 11^ο αιώνα

Τον 11^ο αιώνα, η έρευνα παραδοσιακά εντοπίζει δύο ομάδες της βυζαντινής αριστοκρατίας, με βάση στρατιωτικές ή πολιτικές αρμοδιότητες⁵². Την πρώτη συνιστούσαν εν πολλοίς απόγονοι της παλαιάς επαρχιακής στρατιωτικής αριστοκρατίας των οικογενειών των ανατολικών επαρχιών. Παρά τη σκληρότητα των μέτρων που έλαβε εναντίον τους ο Βασίλειος Β΄, φαίνεται ότι δεν εξαφανίσθηκε επί της βασιλείας του καμία από τις οικογένειες των υψηλόβαθμων αξιωματούχων που επαναστάτησαν εναντίον της δυναστείας⁵³. Έχοντας σε μεγάλο βαθμό απωλέσει την δύναμη τους, πολλές εξ αυτών επιχείρησαν να ανακτήσουν τη θέση τους μέσω της συνεργασίας με την αυτοκρατορική διακυβέρνηση. Προς αυτό τον σκοπό, στράφηκαν στην Κωνσταντινούπολη. Κατόπιν της εγκατάστασης τους στο κέντρο της αυτοκρατορίας, ανέλαβαν σημαντικές θέσεις στην Κωνσταντινούπολη, τα Βαλκάνια και την Ιταλία, ως επικεφαλής των αυτοκρατορικών *ταγμάτων* αλλά και σε αστικά αξιώματα. Οικογένειες όπως οι Δαλασσηνοί, οι Κομνηνοί και οι Αργυροί βρέθηκαν να κατέχουν τα ανώτερα αξιώματα των δυτικών επαρχιών. Φαίνεται ότι ο Βασίλειος ενθάρρυνε ενεργά τις προαναφερθείσες μετακινήσεις. Έχει εκφρασθεί η υπόθεση ότι η μετατόπιση εκπροσώπων των μεγάλων οικογενειών της Μικράς Ασίας στη δύση και την πρωτεύουσα έγινε με σκοπό την μείωση της επίδρασης τους στις ανατολικές επαρχίες και την ενίσχυση του ελέγχου και του βαθμού εξάρτησης των εν λόγω ατόμων από την αυλή⁵⁴. Ωστόσο, ακόμη και όταν εγκαταστάθηκαν στη πρωτεύουσα και ενσωματώθηκαν στην αυτοκρατορική ιεραρχία, διατήρησαν δεσμούς με τις ιδιαίτερες «πατρίδες» τους. Η κατοχή μεγάλων εκτάσεων σε αυτές, διασφάλισε ότι μπορούσαν να αποσυρθούν εκεί σε περίπτωση που έπεφταν σε δυσμένεια. Σε κάθε περίπτωση, η στρατιωτική αριστοκρατία της περιόδου δεν βάσιζε την δύναμη της σε αυτές τις εκτάσεις ή την σύνδεση με τις πατρογονικές τους γαίες. Η εξουσία τους ήταν άρρηκτα

---

⁵¹ John Haldon, «Social Élites», σελ. 184; Rosemary Morris, «The Powerful and the Poor», σελ. 26.

⁵² Jean-Claude Cheynet, «L'aristocrazia bizantina nei secoli X-XII: a proposito del libro di A. Kazhdan e S. Ronchey», *Rivista Storica Italiana* 113 (2001), σελ. 427.

⁵³ Alexander P. Kazhdan και Silvia Ronchey, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell' XI alla fine del XII secolo*, Παλέρμο 1997, σελ. 142. Μερικές οικογένειες μάλιστα, όπως οι Σκληροί, διαδραμάτισαν πρωτεύοντα ρόλο στις εξελίξεις μέχρι τα μέσα του αιώνα.

⁵⁴ Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir*, σελ. 202; Michael Angold, «Introduction», σελ. 3; Hélène Ahrweiler, «Recherches sur la société byzantine au xie siècle: nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités», *TM* 6 (1976), σελ. 103. Η εξέλιξη αυτή ώθησε την Ahrweiler να κάνει λόγο για «constantinopolisation» της βυζαντινής αριστοκρατίας.

συνδεδεμένη με τη θέση τους στην αυλή. Ήταν λειτουργοί του κράτους, και υπήρχε πάντα η δυνατότητα και πιθανότητα της αποπομπής, εξορίας και τιμωρίας τους⁵⁵.

Την δεύτερη ομάδα αποτελούσε η λεγόμενη «πολιτική» ή «γραφειοκρατική» αριστοκρατία. Μεταξύ των μελών της συμπεριλαμβάνονταν οι μεγάλες οικογένειες στην υπηρεσία του αυτοκράτορα, όπως των Ξιφιλίνων, των Ξηρών και των Ζωναράδων. Πολλές από αυτές τις οικογένειες ήταν απόγονοι μεγάλων στρατιωτικών αξιωματούχων, όπως οι Μονομάχοι και οι Κηρουλάριοι. Εγκατεστημένοι στην Κωνσταντινούπολη και έχοντας αποκτήσει υψηλό επίπεδο μόρφωσης, εντάχθηκαν στο *πολιτικόν γένος* και ανέλαβαν ανώτερα αξιώματα του δημοσίου, όπως μεσάζοντες, δικαστές και φοροεισπράκτορες⁵⁶. Στη γραφειοκρατική «ελίτ» συγκαταλέγονταν και άνθρωποι από σχετικά άγνωστες οικογένειες, με σπουδές στις σχολές της πρωτεύουσας, οι οποίοι διακρίθηκαν ως ρήτορες, νομομαθείς και θεολόγοι. Η συγκεκριμένη υποομάδα ήταν οι λεγόμενοι *έν τέλει*. Από αυτούς καταλαμβάνονταν συνήθως και οι ανώτερες κληρικές θέσεις. Οι περισσότερες επιφανείς οικογένειες της πολιτικής αριστοκρατίας κατάγονταν από τις δυτικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, την Ελλάδα, τα νησιά του Αιγαίου, τα δυτικά μικρασιατικά παράλια⁵⁷. Εν αντιθέσει με την ευγένεια της καταγωγής που χαρακτήριζε τη στρατιωτική αριστοκρατία της περιόδου, η ομάδα της Κωνσταντινούπολης βάσιζε την ευγένεια της πρωτίστως στην κατοχή αξιωμάτων και την εγγύτητα της στον αυτοκρατορικό οίκο. Από τα μέσα του 11^{ου} αιώνα, ο Κωνσταντίνος Μονομάχος και οι διάδοχοι του επέτρεψαν την απόκτηση της συγκλητικής ιδιότητας σε πλήθος ατόμων με χαμηλότερο κοινωνικό υπόβαθρο, όπως εμπόρους και κατώτερους δημοσίου υπαλλήλους. Παρατηρήθηκε ένας πληθωρισμός στην απόδοση των τίτλων με αποτέλεσμα την υποβάθμιση πολλών εξ αυτών αλλά και ταυτόχρονα την αλλαγή στη σύνθεση της πολιτικής αριστοκρατίας. Οι κινήσεις αυτές κατακρίθηκαν έντονα από τους συγγραφείς της περιόδου, οι οποίοι διέκριναν τις καταστροφικές συνέπειες που αυτές θα είχαν στο κράτος⁵⁸.

⁵⁵ Alexander P. Kazhdan και Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, σελ. 63-65; Mark Whittow, «How the east was lost», σελ. 62-66; John Haldon, «Social Élites», σελ. 186-187.

⁵⁶ Alexander P. Kazhdan και Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, σελ. 65; Hélène Ahrweiler, «Recherches», σελ. 106; Jean-Claude Cheynet, «L'aristocrazia», σελ. 429.

⁵⁷ Ψελλός, *Επιτάφιοι λόγοι*, 1.16 (*Ἡ γὰρ ζύμπασα πόλις, οὐκ ἐνεγκόντες τὴν ὑπερβολὴν τοῦ κακοῦ, ἀλλὰ ζήλω θεῖω ῥωσθέντες, οὐχ οἱ ἀνώνυμοι μόνον, ἀλλ' ἤδη καὶ οἱ ἐν τέλει καὶ περιώνυμοι[...]*); Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir*, σελ. 200; Alexander P. Kazhdan και Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, σελ. 65.

⁵⁸ Ατταλειάτης, *Ιστορία*, σελ. 211-212 (*Καὶ τῶν μὲν ἄλλων ἡμερῶν τὰς τιμὰς διὰ τὸ πλῆθος καὶ τὸ ἀόριστον σιγῇ παραδέδωκα[...]* πᾶσα γὰρ ἡ σύγκλητος, ὑπὲρ μυριάδας ἀνδρῶν παραμετρουμένη, κατ' ἄνδρα καὶ κεφαλὴν μεγάλων ἠξιοῦντο τιμῶν τετραρίθμους καὶ πενταρίθμους βαθμοὺς ὑπερβαινουσῶν, ὡς μηδὲ αὐτὸν τὸν πρωτοβεστιάριον ἐκ τοῦ βασιλέως δύνασθαι παραλαμβάνειν τοὺς τιμωμένους καὶ τὰς ἀξίας ἐπιφωνεῖν[...]); Jonathan Shea, *Politics and Government in Byzantium. The Rise and Fall of the Bureaucrats*, Λονδίνο 2020, σελ. 8, 12; John Haldon, «Social Élites», σελ. 185, 191-192.

Η διάκριση της βυζαντινής αριστοκρατίας με βάση τη λειτουργία των μελών της σε *στρατιωτικόν* και *πολιτικόν γένος* συναντάται στις πηγές της εποχής, ωστόσο τα όρια μεταξύ των δύο ήταν στην πραγματικότητα δυσδιάκριτα και ρευστά⁵⁹. Όπως προαναφέρθηκε, μετά την εγκατάστασή τους στην Κωνσταντινούπολη, απόγονοι στρατιωτικών οικογενειών επέλεξαν να ακολουθήσουν πολιτικά λειτουργήματα. Δεν ήταν σπάνιο ακόμη και μέσα στην ίδια οικογένεια να υπάρχουν πολιτικοί και στρατιωτικοί αξιωματούχοι, όπως στην περίπτωση του αυτοκράτορα Ρωμανού Γ' Αργυρού, ο οποίος ακολούθησε πολιτική σταδιοδρομία και των αδελφών του, Λέοντα και Βασιλείου, που ακολούθησαν στρατιωτική. Συχνά η οριοθέτηση μεταξύ των δύο ομάδων καθοριζόταν από ιδιαίτερες συνθήκες, πιέσεις και φατριακές συμμαχίες. Μετά τον θάνατο του Μανουήλ Κομνηνού, γενάρχη της οικογένειας και μέλους του στενού κύκλου στρατιωτικών αξιωματούχων του Βασιλείου Β', οι υιοί του Ισαάκιος και Ιωάννης εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Κωνσταντινούπολη. Παρ' ότι στρατιωτικοί, έρχονταν συχνά σε επαφή με μέλη της πολιτικής ελίτ της πόλης, οι οικογένειες των οποίων διέθεταν πλούτο και διασυνδέσεις με την αυτοκρατορική αυλή. Η διάθεση σύναψης γάμων με αυτές τις οικογένειες εκ μέρους των Κομνηνών είναι ενδεικτικό παράδειγμα της ανάμειξης των δύο ομάδων στην πρωτεύουσα και της αύξησης των συμμαχιών μεταξύ στρατιωτικών και πολιτικών οικογενειών. Ακολούθως, τα συμφέροντα καθορίζονταν ως επί το πλείστον με γνώμονα τους στενούς οικογενειακούς δεσμούς και τις προσωπικές φιλοδοξίες αξιωματούχων, παρά τις σκοπιμότητες αποκρυσταλλωμένων και συγκροτημένων παρατάξεων⁶⁰.

Αντιλήψεις στην έννοια της ευγένειας τον 11^ο αιώνα

Τον 11^ο αιώνα η έννοια της ευγένειας οριζόταν βάσει τεσσάρων στοιχείων: της καταγωγής, του πλούτου, του αξιώματος και της αρετής. Η κατοχή ενός μόνο από αυτά δεν συνεπαγόταν την αριστοκρατική ταυτότητα. Στα μέσα του αιώνα ανιχνεύονται δύο κυρίαρχες αντιλήψεις σχετικά με τον ορισμό της ευγένειας, έτσι όπως εκφράστηκαν από συγγραφείς της περιόδου. Η βαρύτητα των καθοριστικών στοιχείων διαφέρει ανάλογα με την νοοτροπία του συγγραφέα, το περιβάλλον και την καταγωγή του. Η πρώτη θεώρηση πρότασε τη σημασία του αξιώματος

---

⁵⁹ Ψελλός, *Χρονογραφία*, σελ. 256, VII.106 ([...]καὶ τὴν γερουσίαν εἰσκαλεσάμενος καὶ ὅσοι τοῦ στρατιωτικοῦ γένους τότε ἐτύγχανον ὄντες[...]), 208, VII. 1 ([...]Δοκεῖ πως τοῖς ἄρτι βασιλεύειν λαχοῦσιν ἄρκεῖν εἰς ἔδραν τοῦ κράτους, ἦν τὸ πολιτικὸν γένος τούτους κατευφημήσωσιν); John Haldon, «Social Élites», σελ. 185; Hélène Ahrweiler, «Recherches», σελ. 107.

⁶⁰ Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir*, σελ. 191-198; Jean-Claude Cheynet, «Transformations in Byzantine Society in the Eleventh Century, Particularly in Constantinople», στο James Howard-Johnston (επιμ.), *Social Change in Town and Country in Eleventh-Century Byzantium*, Οξφόρδη 2020, σελ. 22, 25. Ο Καλδέλλης εξέφρασε τη θέση ότι το πολιτικό και στρατιωτικό γένος δεν αποτελούσαν δύο αντίπαλες παρατάξεις που αντιμάχονταν για την εξουσία [Anthony Kaldellis, *Streams of Gold*, σελ. 226].

και του πλούτου. Σύμφωνα με αυτό το σύστημα, η καταγωγή δεν συνιστά στοιχείο πιστοποίησης της ευγένειας. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η εν λόγω αντίληψη εξέφραζε τα ιδεώδη της γραφειοκρατικής ελίτ της Κωνσταντινούπολης⁶¹. Ο Συμεών ο νέος Θεολόγος συνέκρινε τον αυθεντικό μοναχό που υπηρετεί τον Θεό με τον φτωχό που ο αυτοκράτορας αντάμειψε με πλούτο και αξιώματα⁶². Ο Κεκαυμένος διέκρινε τον πληθυσμό σε τρία στρώματα, τους πλούσιους, στους οποίους εντάσσει όσους είχαν δικαστική εξουσία, τη μεσαία τάξη και τους φτωχούς⁶³. Για τον Κεκαυμένο, η θέση κάποιου στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα βασιζόταν στο αξίωμα, τον πλούτο και την ηθική αρετή⁶⁴. Η έννοια της ευγένειας συναντάται συχνά στο έργο του *Στρατηγικόν*. Ωστόσο, ο Βυζαντινός συγγραφέας αντιλαμβανόταν την ευγένεια ως ηθική ανωτερότητα⁶⁵. Σε άλλο σημείο του έργου του, διατύπωσε τη θέση ότι η απόδοση των αξιωμάτων από τον αυτοκράτορα αρμόζει μόνο σε όσους είναι άξιοι. Απέρριψε την ευγένεια της καταγωγής ως αντίληψη μερικών αμαθών⁶⁶.

Η δεύτερη έννοια της ευγένειας μαρτυρείται στα γραπτά του Ψελλού και του Ατταλειάτη. Τα αξιώματα και ο πλούτος δεν καθόριζαν από μόνα τους την αριστοκρατική ταυτότητα. Και οι δύο συγγραφείς θεωρούσαν την καταγωγή ως καθοριστικό παράγοντα για τον ορισμό της ευγένειας. Ωστόσο, και αυτή η δεύτερη κατηγορία ιεραρχούσε τις ηθικές αρετές πριν την ευγενική καταγωγή⁶⁷. Αναφερόμενος στον ρόλο του Κωνσταντίνου Καβάσιλα κατά τη διάρκεια της εξέγερσης εναντίον του Μιχαήλ Ε΄ Καλαφάτη στην Κωνσταντινούπολη το 1042, ο Ψελλός προσμέτρησε ως θετικά στοιχεία του χαρακτήρα του το άριστο ήθος και την καταγωγή του από παλαιά οικογένεια. Γράφοντας για τον μελλοντικό αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ι΄ Δούκα, αφού αναφέρθηκε στην αριστοκρατική καταγωγή του, δήλωσε

---

⁶¹ Alexander P. Kazhdan και Silvia Ronchey, *L'aristocrazia bizantina*, σελ. 92; Paul Magdalino, «Byzantine Snobbery», Michael Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Οξφόρδη 1984, σελ. 58-59, 63-64.

⁶² Συμεών Θεολόγος, *Κεφάλαια πρακτικά και θεολογικά*, σελ. 73, Π.8 (Καθάπερ ὁ ἀπὸ πτωχείας ἐσχάτης ὑπὸ τοῦ βασιλέως εἰς πλοῦτον ἀνενεχθεῖς, καὶ περιφανὲς ἀξίωμα στολήν τε παρ' αὐτοῦ λαμπρὰν ἐνδύθεις καὶ πρὸ προσώπου αὐτοῦ ἴστασθαι κελευσθεῖς, αὐτόν τε τὸν βασιλέα μετὰ πόθου ὀρᾷ καὶ ὡς εὐεργέτην ὑπεραγαπᾷ[...]) οὕτω καὶ μοναχὸς ὁ ἀληθῶς ἀπὸ τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ πραγμάτων ἀναχωρήσας καὶ προσελθὼν τῷ Χριστῷ[...]). Η παρουσία σύγκριση είναι δηλωτική της σημασίας που απέδιδε ο Συμεών στην αξιοκρατία και την αυτοκρατορική εξουσία.

⁶³ Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, σελ. 120 1.

⁶⁴ Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, σελ. 204 39 (ἄνθρωπός τις τῶν περιφανῶν καὶ πλούσιος, ἔν τε ἀξιώμασι καὶ εὐγενεστάτως ἐπίσημος, ἔχων τὰς οἰκίσεις ἐν τῇ Πόλει[...]) ἔχει δὲ ὁ τοιοῦτος γυναῖκα εὐγενῆ, ἔχουσαν ἀδελφὸν στρατηγόν).

⁶⁵ Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, σελ. 186 33 (εἶπω δέ σοι καὶ ἕτερον, ὃ Τήρας ὁ Καλαβρὸς πέπονθεν πόλεως ὧν φύλαξ τῆς Βισιτιανῶν. ἦν γὰρ πλούσιος πάνυ καὶ εὐγενῆς καὶ πρῶτος ἄνθρωπος τῆς χώρας), 130 6; Alexander P. Kazhdan και Silvia Ronchey, *L'aristocrazia bizantina*, σελ. 70-71.

⁶⁶ Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, σελ. 276 79, 286 83 (Ἐπιφημίζουσι δὲ τινες τῶν ἀμαθῶν, ὅτι εὐγενῆς οὗτος καὶ ἀπὸ μεγάλης ρίζης, ὁ δὲ δυσγενῆς καὶ χθαμαλός).

⁶⁷ Alexander P. Kazhdan και Silvia Ronchey, *L'aristocrazia bizantina*, σελ. 92.

εμφατικά ότι οι προσωπικές αρετές του υπερίσχυαν της λαμπρής γενιάς του⁶⁸. Οι απόψεις του Ατταλειάτη ανταποκρίνονταν σε εκείνες του Ψελλού. Θεωρούσε αναπόσπαστο στοιχείο της ευγένειας την ηθική αρετή. Αποτιμώντας τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, αντιπαρέβαλε την ευγενική του καταγωγή με τις ταπεινές απολαύσεις στις οποίες ενέδιδε. Γράφοντας σε άλλο σημείο για την καταγωγή της οικογένειας των Φωκάδων από το γένος των Φαβίων της αρχαίας Ρώμης, σημείωσε ότι η ευγένεια των Φαβίων δεν βασιζόταν μόνο στη σπουδαιότητα της οικογένειας, αλλά και στη μεγαλοπρέπεια των πράξεων τους, στην έμφυτη αρετή και το θάρρος τους. Εντούτοις, η καταγωγή κατείχε δεσπόζουσα θέση στην αντίληψη του Ατταλειάτη για τον ορισμό της ευγένειας. Αναφερόμενος στον Νικηφόρο Βοτανειάτη, τόνισε ότι προερχόταν από γένος επιφανές στις πολεμικές επιχειρήσεις και ένδοξο στα ανδραγαθήματα. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ατταλειάτης δεν προερχόταν από επιφανή οικογένεια και ήταν δημόσιος υπάλληλος. Οι απόψεις του για την ευγένεια δεν αντανάκλασαν τα συμφέροντα της τάξης του, όσο μια ιδεολογική μετατόπιση στη βυζαντινή κοινωνία⁶⁹.

Η αριστοκρατία των Κομνηνών

Η άνοδος στον θρόνο του Αλεξίου Α' Κομνηνού το 1081 αποτελεί τομή στην ιστορία, τη σύσταση και τον χαρακτήρα της βυζαντινής αριστοκρατίας⁷⁰. Όπως προαναφέρθηκε, οι Κομνηνοί ήταν μία από τις οικογένειες της επαρχιακής στρατιωτικής αριστοκρατίας που αναδείχθηκαν από τον Βασίλειο Β'. Έχοντας εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη, συγκρότησαν ένα δίκτυο συμμαχιών μέσα από επιγαμίες με άλλες επιφανείς στρατιωτικές οικογένειες επαρχιακής καταγωγής. Η συγκεκριμένη εξέλιξη οδήγησε στην σταδιακή διαμόρφωση μιας κλειστής ομάδας αριστοκρατικών γενών συνδεδεμένων με οικογενειακούς δεσμούς με τους Κομνηνούς⁷¹. Μετά την ανάρρηση του, ο Αλέξιος Α' προχώρησε σε σειρά μεταρρυθμίσεων στο σύστημα των τίτλων της αυτοκρατορίας. Οι εν λόγω μεταρρυθμίσεις, οδήγησαν σε αυτό που έχει ονομαστεί σύστημα των Κομνηνών. Ο Αλέξιος έδωσε σε συγγενείς του εξ αίματος ή εξ αγχιστείας υψηλές στρατιωτικές θέσεις και παραχώρησε σε μέλη της

⁶⁸ Ψελλός, *Χρονογραφία*, σελ. 99 V.36 ([...] ἄνδρα τὸ μὲν γένος οὐχ Ἑλληνα, τὸ δὲ ἦθος τοῦ καλλίστου γένους, ἡρωϊκὸν δὲ τὸ εἶδος, καὶ τὸ σεβάσμιον ἐξ ἀρχαίας εὐτυχίας κεκτημένον[...]), σελ. 247-248 VII.83-87.

⁶⁹ Ατταλειάτης, *Ιστορία*, σελ. 47, 168, 44-45 (*Ἡρίστευσε δὲ πλέον τῶν ἄλλων καὶ κραταῖος ἐν τούτῳ τῷ πολέμῳ ἐδείχθη καὶ περιβόητος Νικηφόρος μάγιστρος ὁ Βοτανειάτης, ἐκ γένους ἔχων ἐπιφανοῦς τὸ ἐν ταῖς στρατηγίαις καὶ τοῖς ἀνδραγαθήμασιν ἐκδηλότατον καὶ ἐπίδοξον*); Alexander P. Kazhdan και Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, σελ. 105.

⁷⁰ Paul Magdalino, «Innovations in government», στο Margaret Mullett και Dion Smythe (επιμ.), *Alexios I Komnenos: Papers on the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989*, Belfast 1996, σελ. 146-147.

⁷¹ Alexander P. Kazhdan και Silvia Ronchey, *L'aristocrazia bizantina*, σελ. 145; Michael Angold, «Belle Époque», σελ. 612; Jean-Claude Cheynet, «Transformations», σελ. 31.

οικογένειας του τιμητικούς τίτλους, προάγοντας τους στα ανώτερα κλιμάκια της κοινωνικής ιεραρχίας⁷². Παλιοί τίτλοι, όπως του *πρωτοσπαθαρίου* και του πατρικίου, που είχαν ήδη παρακμάσει κατά τη διάρκεια του 11^{ου} αιώνα, εγκαταλείφθηκαν. Στη θέση τους, ο Αλέξιος εισηγήθηκε νέους τίτλους⁷³. Ο τίτλος του καίσαρα, ο υψηλότερος της βυζαντινής αυλής μέχρι τότε, παραδοσιακά αποδιδόταν στον πιθανότερο αντικαταστάτη του αυτοκράτορα, συνήθως στον υιό του. Ο Αλέξιος κατέβασε ιεραρχικά τον τίτλο και τον απέδωσε σε τρεις συγγενείς του, στον γαμπρό του Νικηφόρο Μελισσηνό, στον σύζυγο της κόρης του Άννας Νικηφόρο Βρυέννιο και στον τρίτοτοκο γιό του Ισαάκιο Κομνηνό⁷⁴. Παράλληλα, το επίθετο *σεβαστός* απέκτησε ιδιαίτερη σημασία αυτή την περίοδο. Αντίστοιχο του λατινικού *augustus*, αρχικά ήταν προορισμένο αποκλειστικά για τον αυτοκράτορα. Ήδη από τα μέσα του 11^{ου} αιώνα αποδιδόταν ενίοτε σε εξέχουσες προσωπικότητες, συνεργάτες του ηγεμόνα, όπως στον ίδιο τον Αλέξιο πριν από την ανάρρηση του στον θρόνο⁷⁵. Αξιοποιώντας το επίθετο, ο Αλέξιος δημιούργησε μια ολόκληρη καινούργια ιεραρχία *σεβαστών* με τις δικές τους διαβαθμίσεις. Κάποιοι εξ αυτών διακρίθηκαν με την προσθήκη προθέματος στον τίτλο. Οι αδελφοί του αυτοκράτορα, Αδριανός και Νικηφόρος, ονομάστηκαν *πρωτοσέβαστος* και *πανσέβαστος* αντίστοιχα⁷⁶. Συνδυάζοντας τον τίτλο του *σεβαστού* με αυτόν του *αυτοκράτορα*, ο Κομνηνός ηγεμόνας προχώρησε στη δημιουργία ενός νέου τίτλου, του *σεβαστοκράτορα*. Ο συγκεκριμένος τίτλος τοποθετήθηκε στην ιεραρχία ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τον *καίσαρα*. Απονεμήθηκε στον ευνοούμενο αδελφό του Αλεξίου Ισαάκιο και θεωρήθηκε ένα είδος δευτέρου αυτοκράτορα⁷⁷.

⁷² Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 180-181, 182.

⁷³ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 96, Γ', 4, 3; Alexander P. Kazhdan και Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, σελ. 69.

⁷⁴ Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών*, 18. 24. 26-27 ([...]ὁ δ' Ἰσαάκιος καὶ ὁ Βρυέννιος Καίσαρες[...]); Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 76, Β', 8, 3 (τὰ δὲ ἦν τιμηθῆναι τὸν Μελισσηνὸν τῷ τοῦ καίσαρος ἀξιώματι καὶ ταινίας ἀξιοθῆναι καὶ εὐφημίας καὶ τῶν ἄλλων, ὅσα τῷ τοιοῦτῳ προσήκει ἀξιώματι[...]), σελ. 132 Δ', 6, 2; Alexander P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary*, σελ. 363; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 181. Για περισσότερες πληροφορίες για τον Ισαάκιο βλ. Κωνσταντίνος Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 238-254. Για τον Νικηφόρο Βρυέννιο και Νικηφόρο Μελισσηνό βλ. Basile Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade: Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain 1980, σελ. 224-232, 240-245.

⁷⁵ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 34, Α', 9, 6; Paul Magdalino, «Court Society and Aristocracy», στο John Haldon (επιμ.), *The Social History of Byzantium*, Chichester 2009, σελ. 226.

⁷⁶ Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών*, 18. 21. 2-3; Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 96, Γ', 4, 3 (πρὸς δὲ καὶ Ἀδριανὸς ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ πρωτοσεβαστὸς ἀξιοῦται περιφανέστατος· καὶ Νικηφόρος ὁ ὑστατος ἀδελφὸς[...]) καὶ εἰς τὴν τῶν σεβαστῶν καὶ οὗτος ἀνήχθη βαθμίδα), ; Michael Angold, «Belle Époque», σελ. 612; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 181; Κωνσταντίνος Βαρζός, *Η γενεαλογία*, τόμ. Α', σελ. 114, 118. Διαθέτουμε και σφραγίδες με τους ανωτέρω τίτλους των αυτοκρατορικών αδελφών [Gustave Schlumberger, *Sigillographie de L'Empire byzantin*, Παρίσι 1884, σελ. 644 αρ. 26; George Zacos και Alexander Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τόμ. Γ', Βασιλεία 1972, σελ. 1497 αρ. 2708].

⁷⁷ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 95, Γ', 4, 1 ([...]καὶ τὸν Ἰσαάκιον δέ, πρῶτον τῶν ἀδελφῶν κατὰ χρόνον ὄντα, μείζονι ἐχρῆν τιμηθῆναι ἀξιώματι, ἕτερον δὲ ἀξίωμα πλὴν τοῦ καίσαρος οὐκ ἦν, νέον ὀνοματοποιήσας ὁ βασιλεὺς Ἀλέξιος ἀπὸ τε τοῦ σεβαστοῦ καὶ τοῦ αυτοκράτορος σύνθετον ὄνομα τὸ τοῦ σεβαστοκράτορος τὰ δὲ ἀφ' ἧ ἐφηρμόσατο

Οι νέοι τίτλοι προορίζονταν σχεδόν αποκλειστικά για μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Ο Αλέξιος δημιούργησε τοιουτοτρόπως μια νέα βαθμίδα στην ιεραρχία της εξουσίας, καθιστώντας τους συγγενείς του περισσότερο συνεργάτες παρά εκτελεστικά όργανα του ηγεμόνα. Στο παρελθόν, οι οικογενειακοί δεσμοί με τον αυτοκράτορα δεν συνεπάγονταν δικαιωματικά βαθμό στην αυλή. Η συγγένεια αποτελούσε πάντοτε στοιχείο της αυτοκρατορικής διακυβέρνησης, ωστόσο ο Αλέξιος την ενσωμάτωσε «θεσμικά» στο αυτοκρατορικό σύστημα. Ακολούθως, η ιεράρχηση των τίτλων συνέχισε να υφίσταται, ωστόσο πλέον γινόταν με βάση την εγγύτητα και τον βαθμό συγγένειας με τον αυτοκράτορα. Παράλληλα, η εισήγηση και απόδοση των νέων υψηλών τίτλων συνοδευόταν από την παραχώρηση εξουσίας και πλούτου. Η μεταρρύθμιση στο τιμητικό σύστημα επέτρεψε στον Κομνηνό αυτοκράτορα να καταργήσει τους μισθούς που συνόδευαν τους παλαιούς τίτλους. Στη θέση αυτών, βρήκε εναλλακτικές μεθόδους αποκατάστασης των συγγενών του, με την απονομή φορολογικών και διοικητικών δικαιωμάτων σε περιοχές. Η πρακτική αυτή αποτέλεσε τη βάση του μεταγενέστερου θεσμού της πρόνοιας⁷⁸. Ο Αλέξιος στόχευσε και πέτυχε να συγκροτήσει μια νέα κλειστή ελίτ, διακριτή και ανώτερη ακόμη και από τη συγκλητική αριστοκρατία. Η λεγόμενη «φατρία» των Κομνηνών μονοπώλησε το σύνολο των ανώτερων στρατιωτικών αξιωμάτων. Στο προηγούμενο διάστημα, τα προσωπικά συμφέροντα των στρατιωτικών της επαρχίας δεν συνταυτίζονταν με τα συμφέροντα του κράτους. Αυτή η αντίφαση καθιστούσε συχνά τους αξιωματούχους κίνδυνο για την κεντρική εξουσία. Η κατοχή των υψηλότερων θέσεων του στρατού από το περιβάλλον συγγενών και ευνοούμενων της αυτοκρατορικής οικογένειας εναρμόνισε τα εν λόγω συμφέροντα και έδωσε για πρώτη φορά συλλογική ταυτότητα στην στρατιωτική αριστοκρατία⁷⁹. Βαθμιαία, ο Αλέξιος αντί να επιχειρήσει να διατηρήσει την αυτοκρατορική εξουσία μακριά από μεροληπτικές στάσεις και φατριατισμούς, καλλιέργησε ένα δίκτυο σχέσεων που βασιζόταν στην οικογένεια και την πατρωνία. Σταθεροποίησε έτσι την εξουσία του και έθεσε ισχυρές βάσεις για την εγκαθίδρυση μιας δυναστείας. Η μεταβολή αυτή κατέστησε σε μεγάλο βαθμό δυσδιάκριτα τα όρια ανάμεσα

οίονει δεύτερον βασιλέα πεποιηκώς, τὸν καίσαρα τούτου ὑποβιβάσας[...]); Βαρζός, *Η γενεαλογία*, τόμ. Α', σελ. 70; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 181.

⁷⁸ Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 181-182; Nathan Leidholm, *Elite Byzantine Kinship, ca.950-1204. Blood, Reputation and the "Genos"*, Croydon 2019, σελ. 152-153; Paul Magdalino, «Innovations», σελ. 148; Michael Angold, «Belle Époque», σελ. 612-613. Στην βασιλεία του Μανουήλ Α', όροι που δήλωναν τον βαθμό συγγένειας με τον αυτοκράτορα, όπως *εξάδελφος* και *γαμβρός* έφτασαν στο σημείο να υποκαθιστούν συχνά τους ίδιους τους τίτλους.

⁷⁹ Alexander P. Kazhdan και Silvia Ronchey, *L'aristocrazia bizantina*, σελ. 147; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 186-187; Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions Maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Παρίσι 1966, σελ. 204-205; Peter Frankopan, «Kinship and the Distribution of Power in Komnenian Byzantium», *The English Historical Review* 122 (Φεβρουάριος 2007), σελ. 2-3.

στην επικράτεια του αυτοκρατορικού οίκου και την ίδια την αυτοκρατορία. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Ζωναρά, ο Αλέξιος δεν αντιμετώπισε το κράτος ως δημόσια περιουσία. Δεν θεώρησε τον εαυτό του *οικονόμο* του, αλλά ιδιοκτήτη του⁸⁰.

Παράλληλα, οι επαρχιακές στρατιωτικές οικογένειες που δεν υποστήριζαν την άνοδο των Κομνηνών στον θρόνο και δεν αποτέλεσαν τμήμα του διευρυμένου αυτοκρατορικού οίκου, είτε εξαφανίστηκαν είτε προσχώρησαν στην αριστοκρατία των πολιτικών αξιωματούχων. Παραδείγματα οικογενειών που έχασαν τη σημασία τους ήταν οι Διογένηδες και οι Στραβορωμανοί. Στα χρόνια της βασιλείας των διαδόχων του Αλεξίου, Ιωάννη Β΄ και Μανουήλ Α΄, η ανώτατη στρατιωτική διοίκηση ήταν συγκεντρωμένη κατ' αποκλειστικότητα σε μέλη της φατρίας των Κομνηνών. Η στρατιωτική αριστοκρατία που δεν συνδεόταν με τους Κομνηνούς αντιπροσώπευε μόνο το 4%⁸¹. Στο ίδιο πλαίσιο, η πολιτική και συγκλητική ελίτ της Κωνσταντινούπολης θεωρήθηκε κοινωνικά κατώτερη, ως δεύτερης κατηγορίας αριστοκρατία. Ακολούθως, η σύναψη γάμων μεταξύ μελών του ευρύτερου αυτοκρατορικού οίκου και της «γραφειοκρατικής αριστοκρατίας» αποθαρρύνθηκε. Ο Μανουήλ Α΄ τιμωρούσε ως ποινικό αδίκημα τις μη εξουσιοδοτημένες επιγαμίες με άτομα εκτός της αριστοκρατίας των Κομνηνών⁸².

Την εποχή των Κομνηνών αυτοκρατόρων χαρακτηρίζει και μια αλλαγή στην αντίληψη για την ευγένεια. Από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, παρατηρείται μια φιλοαριστοκρατική στροφή στον ορισμό της ευγένειας, εμφανής στις ιστορίες του Νικηφόρου Βρυέννιου, του Ιωάννη Σκυλίτζη και της Άννας Κομνηνής. Την ίδια τάση φαίνεται να ακολούθησαν αργότερα και οι συγγραφείς πανηγυρικών λόγων του Μανουήλ Α΄, όπως ο Πρόδρομος και ο Κωνσταντίνος Μανασσής. Οι εν λόγω συγγραφείς αναγνώριζαν την καταγωγή όχι απλώς ως αναγκαία προϋπόθεση αλλά θεμελιώδες στοιχείο του ορισμού της ευγένειας. Ο πλούτος συνέχισε να διαδραματίζει ρόλο όπως και το προηγούμενο διάστημα, ωστόσο το πρόσημο του καθοριζόταν από άλλους

---

⁸⁰ Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών*, 18. 29. 11-16 (τῶ δὲ μέλημα μᾶλλον ἢ τῶν ἀρχαίων ἐθῶν γέγονε τῆς πολιτείας ἀλλοίωσις, καὶ τὸ μεταλλάζει ταῦτα ἔργον ἦν αὐτῶ σπουδαιότατον, καὶ τοῖς πράγμασιν οὐχ ὡς κοινοῖς οὐδ' ὡς δημοσίοις ἐκέχρητο καὶ ἐαυτὸν οὐκ οἰκονόμον ἤγητο τούτων, ἀλλὰ δεσπότην, καὶ οἶκον οἰκεῖον ἐνόμιζε καὶ ὠνόμαζε τὰ βασιλεία). Μεταξύ άλλων, ο Ζωναράς κατηγορήσε τον Αλέξιο για αλλοίωση των αρχαίων θεσμών της πολιτείας; Héléne Ahrweiler, *Byzance*, σελ. 204-205; John Haldon, «Social Elites», σελ. 189; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 186.

⁸¹ Alexander P. Kazhdan και Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, σελ. 69; Alexander P. Kazhdan και Silvia Ronchey, *L'aristocrazia bizantina*, σελ. 147-148, 306-307; Jean-Claude Cheynet, «L'aristocrazia bizantina», σελ. 429-430; John Haldon, «Social Elites», σελ. 189.

⁸² Βαλσαμών, *Τα ευρισκόμενα άπαντα*, PG 138, σελ. 713 (ὁ δὲ κραταιὸς καὶ ἅγιος ἡμῶν βασιλεὺς διαφόρων συνοικέσια εὐγενῶν συναφθεισῶν ἀνδράσιν εὐγενέσι διέσπασε καὶ τοὺς συναφθέντας μεγάλως ἐκόλασεν); Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 188; Alexander P. Kazhdan και Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, σελ. 69.

παράγοντες. Αναγνωριζόταν θετικά ως συμπληρωματικό στοιχείο στην ευγένεια της καταγωγής, όχι όμως και στους αφανείς που είχαν προσφάτως πλουτίσει⁸³.

Το ιστορικό έργο του Σκυλίτζη διακρίνεται για τον αριστοκρατικό του χαρακτήρα. Ο Σκυλίτζης έδινε σημασία περισσότερο από όλα στην ευγένεια της καταγωγής. Εξέφρασε τον προβληματισμό του όταν περιέγραψε το πώς ο Κωνσταντίνος Η΄ έδωσε θέσεις εξουσίας σε ευνούχους αντί για ανθρώπους που ξεχώριζαν για την καταγωγή και τις αρετές τους. Τοποθέτησε τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό να ξαφνιάζεται στην άνοδο του Μιχαήλ Δ΄ στο αξίωμα του αυτοκράτορα, ενώ υπήρχαν υποψήφιοι ευγενικής προέλευσης από επιφανείς οικογένειες⁸⁴. Ο Σκυλίτζης εξέφρασε θαυμασμό για τους στρατιωτικούς ηγέτες που διακρίνονταν τόσο για την καταγωγή τους όσο και για την ανδρεία τους. Περιέγραψε τον Μανουήλ Ερωτικό Κομνηνό, ως ταυτόχρονα ευγενή στην καταγωγή, ένδοξο και γενναίο. Παρ' ότι πίστευε ακράδαντα στην ευγένεια της καταγωγής, δεν την συσχέτιζε με τον πλούτο αλλά με τις προσωπικές αρετές⁸⁵.

Η Άννα Κομνηνή, κόρη του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄, εξέφρασε στην ιστορία της την πεποίθηση ότι καθήκον του ιστορικού είναι να εξυμνεί τους ήρωες του όχι λόγω της καταγωγής και του αίματος τους, αλλά με βάση τον χαρακτήρα της ζωής τους και την ανδρεία τους⁸⁶. Ωστόσο, γίνεται εμφανές μέσα από την ανάγνωση του έργου ότι η αντίληψη της Άννας για την ευγένεια καθοριζόταν από την καταγωγή και τις τιμητικές θέσεις⁸⁷. Υπογράμμισε την αριστοκρατική καταγωγή τόσο της γιαγιάς της Άννας Δαλασσηνής όσο και της μητέρας της Ειρήνης Δούκαινας⁸⁸.

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος, αυλικός ποιητής επί της βασιλείας του Ιωάννη Β΄ και του Μανουήλ Α΄, θεωρούσε την ευγένεια της καταγωγής σημαντική ιδιότητα ενός αυτοκράτορα και ηγέτη. Οι ήρωες των έργων του ξεχωρίζουν σταθερά ως ευγενείς. Το γένος των Κομνηνών περιγράφεται από τον ίδιο ως θείο, χρυσό, ηρωικό και μεγαλειώδες. Παράλληλα, στο έργο του

---

⁸³ Alexander P. Kazhdan και Silvia Ronchey, *L'aristocrazia bizantina*, σελ. 93; Michael F. Hendy, *Studies*, σελ. 577, 583-585.

⁸⁴ Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, σελ. 370 (ἄρχοντας καθιστὰς ἔν τε πολιταρχίαις καὶ στρατηγίαις οὐ τοὺς ἔργῳ καὶ λόγῳ τὸ δόκιμον ἑαυτῶν παρεχομένους, ἀλλ' οἰνόληπτα ἐκτετημημένα ἀνδράποδα καὶ πάσης μιαρίας καὶ βδελυρίας ἐμπεπλησμένα, ἀνάγων αὐτοὺς εἰς τὰς τῶν ἀξιωματῶν ὑψηλοτάτας περιωπὰς, τοὺς δὲ γένει καὶ ἀρετῇ καὶ πείρᾳ προέχοντας παρατρέχων), 393; Alexander P. Kazhdan και Silvia Ronchey, *L'aristocrazia bizantina*, σελ. 77.

⁸⁵ Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, σελ. 323; Alexander P. Kazhdan και Silvia Ronchey, *L'aristocrazia bizantina*, σελ. 77-78.

⁸⁶ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 105, Γ΄, 8, 1.

⁸⁷ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 17, Α΄, 3, 4

⁸⁸ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 105, Γ΄, 8, 1, 94, Γ΄, 3, 3 (θυγάτριον δὲ ἦν Ἀνδρονίκου τοῦ πρωτοτόκου υἱοῦ τοῦ καίσαρος, τὸ γένος περιβλεπτος, εἰς Ἀνδρονίκους ἐκείνους καὶ Κωνσταντίνους τοὺς Δούκας ἀναφέρουσα τὴν τοῦ γένους σειράν); Alexander P. Kazhdan και Silvia Ronchey, *L'aristocrazia bizantina*, σελ. 78-79.

διαμορφώνεται μια προϋπόθεση για τον ευγενή. Η αριστοκρατική καταγωγή έδινε ορισμένα προτερήματα, ωστόσο επέβαλλε και κάποιες υποχρεώσεις. Ο ευγενής έπρεπε να είναι άξιος των προγόνων του⁸⁹.

---

⁸⁹ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, XIII, σελ.266 47-49 (*αύζάνου, σκήπτρον Κομνηνῶν, εὐρύνου, θεῖον γένος, γένος χρυσοῦν ἡρωϊκὸν βασιλικὸν καὶ μέγα καὶ τῶν γενῶν μιγνύμενον τοῖς ἐπιφανεστέροις*); Alexander P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary*, σελ. 1726-1727; Alexander P. Kazhdan και Silvia Ronchey, *L'aristocrazia bizantina*, σελ. 81.

B. Το αυτοκρατορικό ιδεώδες και η εικόνα του βυζαντινού αυτοκράτορα στην εγκωμιαστική ρητορική

Το αυτοκρατορικό ιδεώδες

Η δημόσια εικόνα του αυτοκράτορα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την βυζαντινή ταυτότητα και πολιτική θεωρία. Το βυζαντινό κράτος δεν παράγαγε καμία πρωτότυπη πολιτική θεωρία, ωστόσο, ακολουθώντας αρχαία ρωμαϊκά και ελληνιστικά πρότυπα, ανέπτυξε την θεωρία του αυτοκρατορικού ιδεώδους, των ιδιοτήτων και των καθηκόντων του αυτοκράτορα. Η θεωρία αυτή, αν και όχι συστηματοποιημένη, ήταν εν πολλοίς αδιαμφισβήτητη και μοναδική⁹⁰. Η βυζαντινή πολιτική θεωρία δεν βασιζόταν σε αφηρημένες δηλώσεις, αλλά πρωτίστως στις πράξεις και τις αναπαραστάσεις των φορέων της εξουσίας, δηλαδή των αυτοκρατόρων. Ακολούθως, το αυτοκρατορικό ιδεώδες διαμορφωνόταν με αναφορά σε μεμονωμένους αυτοκράτορες⁹¹.

Για τους βυζαντινούς πολίτες, ο αυτοκράτορας αποτελούσε σύμβολο της αυτοκρατορικής εξουσίας και προσωποποίηση της αιώνιας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ανεξάρτητα από το αν ο ίδιος ήταν πορφυρογέννητος⁹² ή όχι, η εξουσία του ήταν εγκεκριμένη από τον Θεό⁹³. Ο αυτοκράτορας ήταν ο προσωρινός εκπρόσωπος του Θεού επί γης και ασκούσε την εξουσία του κατά μίμηση του «ουράνιου βασιλέα». Ακολούθως, έπρεπε να είναι κατ' εικόνα του Θεού, προκειμένου να ενσαρκώσει στον εαυτό του μια εικόνα-πρότυπο που να προσφέρεται για μίμηση στους υπηκόους του⁹⁴. Με στόχο να γίνει σαφής η διάκριση μεταξύ του αυτοκράτορα

---

⁹⁰ Anna Muthesius, «Imperial Identity: Byzantine Silks, Art, Autocracy, Theocracy, and the Image of *Basileia*», στο Michael Edward Stewart, David Alan Parnell και Conor Whately (επιμ.), *The Routledge Handbook on Identity in Byzantium*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2022, σελ. 84; Ernest Barker, *Social and Political Thought*, σελ. 1; Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 15.

⁹¹ Paul Magdalino, «*Basileia*: The Idea of Monarchy in Byzantium, 600-1200», στο Anthony Kaldellis και Niketas Siniouoglou (επιμ.), *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, Cambridge 2017, σελ. 575-576.

⁹² Το επίθετο *πορφυρογέννητος* χαρακτήριζε τα παιδιά του αυτοκράτορα που είχαν γεννηθεί μετά την ανάρρηση του πατέρα τους στον θρόνο. Αναφερόταν συνήθως στο πορφυρό δωμάτιο σε τμήμα του παλατιού στο οποίο παραδοσιακά γεννούσε η αυγούστα. Η σταδιακή επικράτηση του όρου από τον 10^ο αιώνα αντανάκλα την εξελισσόμενη αντίληψη περί κληρονομικής διαδοχής του θρόνου [Αννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 183, ΣΤ', 8, 1 (*[...]τὴν βασιλίδα κατὰ τὸ ἀφωρισμένον πάλαι ταῖς τικτούσαις τῶν βασιλίδων οἴκημα ἐπὶ ταῖς ὡδίσιν εὐρηκῶς πορφύραν τοῦτο οἱ ἀνέκαθεν ὀνομάζουσιν, ἐξ οὗ καὶ τὸ τῶν πορφυρογεννήτων ὄνομα εἰς τὴν οἰκουμένην διέδραμε*); Alexander P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary*, σελ. 1701].

⁹³ Anna Muthesius, «Imperial Identity», σελ. 84; Alexander Kazhdan, «Certain Traits of Imperial Propaganda in the Byzantine Empire from the Eighth to the Fifteenth Centuries», στο George Maksidi, Dominique Sourdel και Janine Sourdel-Thomine (επιμ.), *Prédication et propagande au Moyen Âge. Islam, Byzance, Occident*, Παρίσι 1983, σελ. 14.

⁹⁴ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ βασιλείου τάξεως*, 638 4-5 (*[...]τὸν τε χρηστὸν βασιλέα κατὰ τὸ ἐφικτὸν ἀναλογοῦντα Θεῷ*); Αγαπητός Διάκονος, *Ἐκθεσις*, σελ. 26 1. 1-4 (*Τιμῆς ἀπάσης ὑπέρτερον ἔχων ἀξίωμα, βασιλεῦ*,

και των υπηκόων του, προβαλλόταν μια εξιδανικευμένη εικόνα του ηγεμόνα. Ο αυτοκράτορας ήταν αναγκαίο να παρουσιάζει έναν ιδεατό χαρακτήρα. Η φυσική του κατάσταση έπρεπε να αντανακλά μια τελειότητα δοσμένη από τον Θεό και το πνεύμα του να είναι εξοπλισμένο με τις απαραίτητες αρετές που καθόριζαν τον ιδανικό μονάρχη⁹⁵.

Οι αναπαραστάσεις της επίσημης εικόνας του αυτοκράτορα και της εξουσίας του λάμβαναν πολλές μορφές. Εικόνες, αντικείμενα και τελετουργίες αποτελούσαν όργανα της βυζαντινής αυτοκρατορικής «προπαγάνδας». Οι εικονογραφικές παραστάσεις διέδιδαν ευρέως και αποτελεσματικά το αυτοκρατορικό ιδεώδες, ενώ οι τελετουργικές εκδηλώσεις συνέβαλλαν στη προβολή του αυτοκράτορα ως ιερού προσώπου. Ωστόσο, ο λόγος αποτελούσε το σημαντικότερο μέσο της αυτοκρατορικής «προπαγάνδας». Επευφημίες, επιγραφές, επίσημοι και πανηγυρικοί λόγοι συνέτειναν στην διαμόρφωση της ιδανικής εικόνας του βυζαντινού αυτοκράτορα⁹⁶. Οι διάφορες αναπαραστάσεις της εικόνας του αυτοκράτορα δύνανται να διακριθούν με βάση το γραπτό υλικό. Στην πρώτη κατηγορία τοποθετούνται τα γραπτά που εκδόθηκαν κατ' ιδίαν από τον εκάστοτε αυτοκράτορα ή στο όνομα του, όπως επιστολές, νόμοι, εγχειρίδια ή ομιλίες. Η δεύτερη κατηγορία αφορά απεικονίσεις του αυτοκράτορα που γράφτηκαν με πρωτοβουλία κρατικής ή εκκλησιαστικής αρχής. Τέτοιες ήταν υπομνήματα, λόγοι, και τελετουργικά συμβάντα που διοργανώνονταν προς τιμήν του ηγεμόνα κατόπιν έγκρισης του ίδιου. Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει γραπτά ιδιωτών ή ιδρυμάτων που έγραψαν χωρίς κάποια επίσημη εξουσιοδότηση. Σε αυτήν ανήκουν μεταξύ άλλων τα ιστορικά και συμβουλευτικά έργα γραμμένα στη βυζαντινή περίοδο, τα οποία ενδεχομένως είτε απευθύνονταν άμεσα στον αυτοκράτορα είτε αναφέρονταν σε αυτόν σε τρίτο πρόσωπο⁹⁷.

Η παραπάνω κατηγοριοποίηση επιτρέπει τη διάκριση μεταξύ επίσημων και ανεπίσημων απεικονίσεων του αυτοκράτορα. Ωστόσο, τα όρια μεταξύ τους είναι δυσδιάκριτα. Η συντριπτική πλειοψηφία των εγγράμματων βυζαντινών συγγραφέων που παρήγαγαν έργα σχετικά με την εικόνα του αυτοκράτορα είτε ήταν εν ενεργεία ή πρώην υπάλληλοι του κρατικού μηχανισμού, όπως ο Νικήτας Χωνιάτης, είτε ανήκαν στον άμεσο κύκλο του αυτοκράτορα, όπως ο Νικηφόρος Βρυέννιος και η Άννα Κομνηνή⁹⁸. Σε ό,τι αφορά τις επίσημες γραπτές αναπαραστάσεις του αυτοκράτορα, η έρευνα της αυτοκρατορικής ιδεολογίας

τιμᾶς ὑπὲρ ἅπαντας τὸν τοῦτου σε ἀξιώσαντα θεόν, ὅτι καὶ καθ' ὁμοίωσιν τῆς ἐπουρανίου βασιλείας ἔδωκέ σοι τὸ σκῆπτρον τῆς ἐπιγείου δυναστείας[...]; Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία*, σελ. 19.

⁹⁵ Anna Muthesius, «Imperial Identity», σελ. 84, 86.

⁹⁶ Alexander Kazhdan, «Certain Traits», σελ. 13, 15-16, 18; Paul Magdalino, «Basileia», σελ. 576.

⁹⁷ Paul Magdalino, «Basileia», σελ. 576-577.

⁹⁸ Paul Magdalino, «Basileia», σελ. 577; Elizabeth Jeffreys, «Purple Prose? The Emperor and Literature», στο Geoffrey Nathan και Lynda Garland (επιμ.), *Basileia: Essays on Imperium and Culture: In Honour of E.M. Jeffreys and M.J. Jeffreys*, Leiden και Βοστώνη 2011, σελ. 18.

επικεντρώνεται ως επί το πλείστον στα εγκώμια που αφιερώνονταν στον εκάστοτε ηγεμόνα και τα προίμια αυτοκρατορικών διαταγμάτων. Οι συγγραφείς τους προέρχονταν από κύκλους κοντά στον αυτοκράτορα. Υπέρτατος στόχος και των δύο ειδών ήταν η διάδοση της επίσημης προπαγάνδας, επιχειρώντας να πείσουν το ακροατήριο τους για την νομιμότητα και την εξέχουσα θέση του ανώτατου άρχοντα⁹⁹.

Ρητορική

Αμφότερα τα λογοτεχνικά είδη ανήκαν στην παράδοση της ρητορικής¹⁰⁰. Η αρχαία ρητορική επιβίωσε και άνθισε στην βυζαντινή περίοδο, έχοντας ως ισχυρότερο στήριγμα την πολιτική της λειτουργία. Ήδη από την ύστερη αρχαιότητα είχαν αναγνωρισθεί οι προπαγανδιστικές δυνατότητες της ρητορικής διαμόρφωσης επίσημων κειμένων, στα οποία ενσωματώνονταν με διακριτικό τρόπο στοιχεία της αυτοκρατορικής ιδεολογίας¹⁰¹. Πολλές από τις ιδέες και τα λογοτεχνικά μέσα που μετέπειτα καθιερώθηκαν στη βυζαντινή γραπτή παράδοση ως αναπόσπαστα στοιχεία του αυτοκρατορικού ιδανικού, ανάγονται σε ελληνιστικά πρότυπα πολιτικής ρητορείας, όπως ο ρόλος της θείας πρόνοιας στην ανάρρηση του ηγεμόνα στον θρόνο, η εξουσία που εκείνος ασκεί ως ευνοούμενος του Θεού και η έννοια της ευεργεσίας ως αναπόσπαστο στοιχείο του χαρακτήρα του¹⁰². Στο μεγαλύτερο διάστημα της βυζαντινής ιστορίας δεν έπαψε η μελέτη και άσκηση της κλασικής ρητορικής. Τα βασικά εγχειρίδια ρητόρων της ύστερης αρχαιότητας, όπως του Ερμογένη και του Αφθονίου, συνέχισαν να αντιγράφονται και να αποτελούν αντικείμενα σχολιασμού μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας. Στη Σούδα, το βυζαντινό λεξικό του 10^{ου} αιώνα, στο λήμμα για τον Ερμογένη αναφέρεται ότι όλοι είχαν ένα αντίγραφο του ρητορικού του εγχειριδίου¹⁰³.

Η γνώση της ρητορικής δεν ήταν ευρέως διαδεδομένη στην βυζαντινή κοινωνία. Οι ρήτορες συνιστούσαν μια μικρή «πνευματική ελίτ» στην οποία ανήκαν μεταξύ άλλων αυτοκράτορες, μέλη του κλήρου, επίσκοποι, μοναχοί και ιδιαίτερα μορφωμένοι κοσμικοί κατώτερης

---

⁹⁹ Dimitri Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge 2007, σελ. 29; Herbert Hunger, *Prooimion. Elemente Der Byzantinischen Kaiseridee In Den Arengen Der Unkunden*, Βιέννη 1964, σελ. 213.

¹⁰⁰ Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία: Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών* (μτφ. Λίνος Γ. Μπενάκης, Ιωάννης Β. Αναστασίου, Γεώργιος Χ. Μακρής), τόμ. Α', Αθήνα 1987, σελ. 139-140.

¹⁰¹ George T. Dennis, «Imperial Panegyric», σελ. 131; Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Α', σελ. 133.

¹⁰² Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Α', σελ. 134; Herbert Hunger, *Prooimion*, σελ. 58; George T. Dennis, «Imperial Panegyric», σελ. 131; John Vanderspoel, «Imperial Panegyric. Hortatory or deliberative oratory?», στο Shaun Tougher (επιμ.), *The Emperor in the Byzantine World*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2019, σελ. 200.

¹⁰³ Σούδα, τόμ. Β', σελ. 415, Ε 3046, 10-12 (πλὴν περὶ τὸν ἠ' ἢ κ' χρόνον γενόμενος γράφει ταῦτα τὰ βιβλία τὰ γέμοντα θαυμάτων, Τέχνην ῥητορικὴν, ἣν μετὰ χειρὸς ἔχουσιν ἅπαντες[...]); Elizabeth Jeffreys, «Introduction», στο Elizabeth Jeffreys (επιμ.) *Rhetoric in Byzantium. Papers from the Thirty-Fifth Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, University of Oxford, March 2001*, Aldershot 2003, σελ. 2; George T. Dennis, «Imperial Panegyric», σελ. 131.

κοινωνικής καταγωγής¹⁰⁴. Η ρητορική δεινότητα ήταν πολύτιμη για τον κρατικό μηχανισμό, ο οποίος χρειαζόταν μια σταθερή προμήθεια μορφωμένων διανοούμενων για την στελέχωση της διοίκησης. Αυτό συνεπαγόταν ότι η επιδεξιότητα στην τέχνη της ρητορικής παρείχε ευκαιρίες για κοινωνική ανέλιξη και μια πετυχημένη υπαλληλική καριέρα¹⁰⁵. Παρατηρείται σταδιακά το φαινόμενο ανθρώπων που ανήκαν σε κατώτερα κοινωνικά στρώματα να ανέρχονται στα ανώτερα επίπεδα της βυζαντινής εκπαίδευσης, στα οποία ανήκε και η μελέτη της ρητορικής, με υπέρτατο στόχο την κατάκτηση μιας γραφειοκρατικής θέσης¹⁰⁶. Στην πραγματικότητα, επρόκειτο για έναν ολιγάριθμο κύκλο ατόμων με πρόσβαση στην ανώτατη παιδεία που προσφερόταν στην Κωνσταντινούπολη και τα λίγα πολιτιστικά κέντρα της αυτοκρατορίας¹⁰⁷.

Οι εν λόγω ρήτορες δεν επιδίδονταν σε ελεύθερη έκφραση, αλλά διαμόρφωναν τους λόγους με στόχο την προώθηση του αυτοκρατορικού ιδεώδους¹⁰⁸. Τα περισσότερα είδη του ρητορικού λόγου όπως είχαν διαμορφωθεί στην αρχαιότητα είχαν εκλείψει στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Οι πολιτικοί-συμβουλευτικοί λόγοι δεν είχαν λόγο ύπαρξης σε ένα κράτος του οποίου η εξουσία ανήκε αποκλειστικά στον αυτοκράτορα. Οι δικανικοί λόγοι σταδιακά εξαφανίστηκαν, καθώς το δίκαιο κωδικοποιήθηκε και οι τελικές αποφάσεις ανήκαν στην κρίση του ηγεμόνα. Η μόνη κατηγορία ρητορικού λόγου που επιβίωσε και διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο στην διαμόρφωση της αυτοκρατορικής εικόνας ήταν ο πανηγυρικός¹⁰⁹.

Προοίμια και βασιλικοί λόγοι

Η συγγραφή προοιμίων αποσκοπούσε στο να δοξαστεί ο αυτοκράτορας και το αυτοκρατορικό ιδεώδες. Παρουσιάζονταν τα κυριότερα στοιχεία που συνέθεταν το ιδανικό πορτραίτο του αυτοκράτορα: η προέλευση της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον Θεό, η θεία μίμηση, η άσκηση της δικαιοσύνης, το ενδιαφέρον του μονάρχη για τους υπηκόους του, η φιλανθρωπία και η γενναιοδωρία του¹¹⁰. Τα προοίμια συνήθως ήταν συντομότερα από τα εγκώμια, και επικεντρώνονταν σε μόνο μία αυτοκρατορική αρετή. Σε αντίθεση με την αρχαία ρητορική θεωρία για τα προοίμια, που όριζε ότι έπρεπε να προετοιμάζει μέχρι έναν βαθμό το

¹⁰⁴ George T. Dennis, «Imperial Panegyric», σελ. 132.

¹⁰⁵ Elizabeth Jeffreys, «Purple Prose?», σελ. 18; Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Α', σελ. 130; Elizabeth Jeffreys, «Introduction», σελ. 2.

¹⁰⁶ Ψελλός, *Χρονογραφία*, σελ. 18, 129 (ἀλλ' οἱ πολλοὶ παρὰ τὴν παιδείουσιν οὐχ οὕτω βαδίζουσιν, ἀλλὰ τὸ χρηματίζεσθαι εἰς πρώτην αἰτίαν τῶν λόγων ἀναφέρουσι, μᾶλλον δὲ διὰ τοῦτο τὰ περὶ τοὺς λόγους σπουδάζουσι[...]); Elizabeth Jeffreys, «Rhetoric in Byzantium», στο Ian Worthington (επιμ.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Malden, Οξφόρδη και Carlton 2007, σελ. 169; Elizabeth Jeffreys, «Purple Prose?», σελ. 18.

¹⁰⁷ Elizabeth Jeffreys, «Rhetoric», σελ. 169; Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Α', σελ. 130.

¹⁰⁸ Elizabeth Jeffreys, «Purple Prose?», σελ. 19.

¹⁰⁹ Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Α', σελ. 128-129; Elizabeth Jeffreys, «Rhetoric», σελ. 172.

¹¹⁰ Herbert Hunger, *Prooimion*, σελ. 49-154; Alexander Kazhdan, «Certain Traits», σελ. 18.

κυρίως θέμα του κειμένου και να εξοικειώσει τον ακροατή με το περιεχόμενο, πολλές φορές αποτελούσαν πλήρως ανεξάρτητα από το διάταγμα το οποίο συνόδευαν¹¹¹.

Με την εξάλειψη όλων των υπόλοιπων ειδών της ρητορείας στη βυζαντινή περίοδο, η πανηγυρική ή επιδεικτική ρητορική ήταν η μόνη που έμεινε σε χρήση. Μία από τις μορφές με τις οποίες επιβίωσε και καθιερώθηκε ήταν τα αυτοκρατορικά εγκώμια ή *βασιλικοί λόγοι*¹¹². Τα αυτοκρατορικά εγκώμια ήταν βασικά στοιχεία της ρητορικής που επιστράτευε ο κρατικός μηχανισμός. Ήταν πρωτίστως όργανο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας στην διαδικασία διαμόρφωσης του πορτραίτου του ιδανικού ηγεμόνα¹¹³. Οι ρητορικές συμβάσεις για την εξύμνηση του αυτοκράτορα είχαν οριστεί και κωδικοποιηθεί σαφώς σε ένα εγχειρίδιο ρητορικής, γραμμένο από κάποιον «Μένανδρο Ρήτορα», στα τέλη του 3^{ου} ή τις αρχές του 4^{ου} αιώνα¹¹⁴. Οι εγκωμιαστικοί λόγοι που συνέθεταν οι βυζαντινοί συγγραφείς για τον εκάστοτε αυτοκράτορα ακολουθούσαν τους κανόνες που εκείνος όρισε μέχρι και το τέλος της βυζαντινής περιόδου¹¹⁵.

Σύμφωνα με τον «Μένανδρο», ο βασιλικός λόγος είναι εγκώμιο για τον αυτοκράτορα. Ο συγγραφέας του εγχειριδίου ανέφερε ότι ο λόγος έπρεπε να περιλαμβάνει μια γενικώς αποδεκτή αύξηση των καλών στοιχείων που προσδίδονται στον αυτοκράτορα, ενώ ταυτόχρονα δεν επιτρέπονταν αμφιλεγόμενα ή αμφισβητούμενα χαρακτηριστικά, λόγω της εξαιρετικής λαμπρότητας του προσώπου στο οποίο αναφερόταν. Συνεπώς, ο ρήτορας όφειλε αρχικά να περιβάλλει το πρόσωπο του αυτοκράτορα με μεγαλοπρέπεια¹¹⁶. Μετά το προοίμιο, ο ρήτορας έπρεπε να αναφερθεί ανάλογα με τη συγκυρία, στην πατρίδα του αυτοκράτορα, στο γένος και τις συνθήκες της γέννησής του, τη φύση, την ανατροφή και τα *επιτηδέματα* του, δηλαδή τα ποιοτικά στοιχεία του χαρακτήρα του. Στην συνέχεια, ακολουθούν οι πράξεις του αυτοκράτορα, που συνιστούσαν το κεντρικό σημείο ενδιαφέροντος του ρήτορα. Ο τελευταίος

¹¹¹ Dimitri Angelov, *Imperial Ideology*, σελ. 29; Herbert Hunger, *Prooimion*, σελ. 211-212.

¹¹² Elizabeth Jeffreys, «Rhetoric», σελ. 172;

¹¹³ Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 414; Ninoslava Radošević, «The Emperor as the Patron of Learning in Byzantine *Basilikoi Logoi*», στο John S. Langdon, Stephen W. Reinert, Jelisaveta Stanojevich Allen, Christos P. Ioannides (επιμ.), *TO ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ. Studies in Honor of Speros Vryonis Jr*, τόμ. I, New Rochelle, New York 1993, σελ. 268.

¹¹⁴ George A. Kennedy, *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, New Jersey 1983, σελ. 25-26; Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Α', σελ. 156. Παρά την επιβίωση μέχρι σήμερα δύο εγχειριδίων θεωρίας της επιδεικτικής ρητορικής με το όνομα του «Μενάνδρου του Ρήτορος», τμήμα της σύγχρονης έρευνας έχει εκφράσει αμφιβολία για την βεβαιότητα απόδοσης του έργου *Περί επιδεικτικών* στον εν λόγω συγγραφέα.

¹¹⁵ Τόνια Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή Οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Αλωση*, Αθήνα 2007, σελ. 114; Elizabeth Jeffreys, «Introduction», σελ. 2-3.

¹¹⁶ Μένανδρος, *Περί επιδεικτικών*, 368. 1-7, 8-10 (*Ὁ βασιλικὸς λόγος ἐγκώμιόν ἐστι βασιλέως· οὐκοῦν αὐξήσῃν ὁμολογουμένην περιέξει τῶν προσόντων ἀγαθῶν βασιλεῖ, οὐδὲν δὲ ἀμφίβολον καὶ ἀμφισβητούμενον ἐπιδέχεται διὰ τὸ ἄγαν ἔνδοξον τὸ πρόσωπον εἶναι[...]. ἤγησιν τοίνυν ἐν τούτῳ τὰ προοίμια δη-λονότι ἀπὸ τῆς αὐξήσεως, μέγεθος περιτιθεῖς τῇ ὑποθέσει, ὅτι δυσέφικτος[...]*).

θα έπρεπε να τις διακρίνει σε πράξεις ειρήνης και πολέμου, προτάσσοντας τις δεύτερες¹¹⁷. Οι πράξεις του ηγεμόνα κατατάσσονταν βάσει τεσσάρων αρετών, της *ανδρείας*, της *δικαιοσύνης*, της *σωφροσύνης* και της *φρόνησεως*¹¹⁸. Για πράξεις πολέμου, δινόταν έμφαση στην ανδρεία, ενώ άλλες αρετές όπως η *φρόνησις* ήταν κοινές για κάθε πράξη του αυτοκράτορα. Μία ακόμη αρετή που τονίζεται κατά την εξύμνηση της επιείκειας του νικητή ηγεμόνα απέναντι στους εχθρούς του και της αξίας του κατά την απονομή της δικαιοσύνης ήταν η *φιλανθρωπία*. Σε κάθε σημείο του εγκωμίου και ιδιαίτερα προς το τέλος, ο ρήτορας θα έπρεπε να συγκρίνει τον αυτοκράτορα με ιστορικές μορφές του παρελθόντος. Στον επίλογο είναι απαραίτητη η εξύμνηση της ειρήνης και ευημερίας που ο μονάρχης εξασφάλιζε στους υπηκόους του και η ευχή για μακρόχρονη βασιλεία του και διαδοχή από τους απογόνους του¹¹⁹.

Το εν λόγω πρότυπο εμπλουτίστηκε εν καιρώ έχοντας ως βάση άλλες τρεις πηγές. Σημαντικότερη προσθήκη ήταν το πρότυπο του χριστιανού ηγεμόνα, όπως αυτό ορίστηκε σε μια πρώιμη φάση από τον Ευσέβιο Καισαρείας στον πανηγυρικό του *Βίος μεγάλου Κωνσταντίνου*¹²⁰. Το πρότυπο του χριστιανού αυτοκράτορα εγκαινίασε μια νέα φάση του αυτοκρατορικού ιδεώδους, τονίζοντας ιδιαίτερα την ευσέβεια που χαρακτήριζε τον ηγεμόνα και την στενή του εξάρτηση από τον Θεό. Ο Ευσέβιος με το έργο του καθιέρωσε την ιδέα του βασιλέα ως εκπροσώπου του Θεού επί της γης, που κυβερνά μιμούμενος την ουράνια βασιλεία¹²¹. Ακολούθως, η εξέλιξη αυτή στο θεωρητικό υπόβαθρο των αυτοκρατορικών εγκωμίων διευκόλυνε τους βυζαντινούς συγγραφείς να τονίζουν εμφατικά το θεϊκό δικαίωμα του ηγεμόνα και ευνόησε την σύγκριση με βιβλικούς βασιλείς¹²².

Η εικόνα του ιδανικού αυτοκράτορα διαμορφώθηκε περαιτέρω ενσωματώνοντας στοιχεία από άλλα δύο πρότυπα. Το πρώτο ήταν αυτό του καλού κυβερνήτη, έτσι όπως καθιερώθηκε στα «κάτοπτρα ηγεμόνος»¹²³. Στην εν λόγω παράδοση εντοπίζονται δύο από τις βασικές αρχές του αυτοκρατορικού ιδανικού: η αντίληψη ότι ο άνθρωπος που έχει εξουσία πάνω σε άλλους ανθρώπους πρέπει να μπορεί να κυριαρχήσει στα πάθη του¹²⁴ και η ιδέα ότι ο

¹¹⁷ Μένανδρος, *Περί επιδεικτικών*, 369-372.

¹¹⁸ Μένανδρος, *Περί επιδεικτικών*, 373. 5-9 (διαίρει γάρ άπανταχοῦ τὰς πράξεις ὧν ἂν μέλλης ἐγκωμιάζειν εἰς τὰς ἀρετάς (ἀρεταὶ δὲ τέσσαρές εἰσιν, ἀνδρεία, δικαιοσύνη, σωφροσύνη, φρόνησις) καὶ ὅρα τίνων ἀρετῶν εἰσιν αἱ πράξεις[...]).

¹¹⁹ Μένανδρος, *Περί επιδεικτικών*, 372-375, 376-377.

¹²⁰ Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 416; Elizabeth Jeffreys, «Rhetoric», σελ. 173-174.

¹²¹ Κωνσταντίνος Δ. Σ. Παΐδας, *Η θεματική των βυζαντινών Κατόπτρων Ηγεμόνος της πρώιμης και μέσης περιόδου (398-1085). Συμβολή στην πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Αθήνα 2005, σελ. 37-47; George A. Kennedy, *Greek Rhetoric*, σελ. 186, 191-193; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 416.

¹²² Paul Magdalino, «*Basileia*», σελ. 580; George T. Dennis, «Imperial Panegyric», σελ. 135.

¹²³ Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 416.

¹²⁴ Συνέσιος, *Περί Βασιλείας*, 10. 7 (Τοῦτό τοι πρῶτον καὶ σφόδρα βασιλικόν, αὐτὸν ἑαυτοῦ βασιλεύειν τὸν νοῦν ἐπιστήσαντα τῷ συνοίκῳ θηρίῳ καὶ μὴ κρατεῖν ἀξιοῦντα πολλὰκις μυρίων ἀνθρώπων, ἔπειτα αὐτὸν δοῦλον εἶναι

βασιλεύς δεν διακρίνεται βάσει των πολύτιμων λίθων και των χρυσών εμβλημάτων, αλλά από τις αρετές του¹²⁵. Το δεύτερο πρότυπο αποτελούσε η σύγκριση του ηγεμόνα με τον ήλιο¹²⁶. Επρόκειτο για στοιχείο προχριστιανικής προέλευσης, που στην χριστιανική γραμματεία συσχετίστηκε με τη θεϊκή φύση του Χριστού¹²⁷. Αργότερα, η έννοια του «βασιλιά-ήλιου» συνδέθηκε με το πρόσωπο του βυζαντινού αυτοκράτορα, στη βάση του ότι η εξουσία του τελευταίου αποτελούσε αντανάκλαση της ουράνιας βασιλείας. Η παρουσία αυτού του μοτίβου είναι εμφανής στην αυτοκρατορική γραμματεία, όπως σε ποιήματα του Προδρόμου τον 12^ο αιώνα, και σε επευφημίες κατά τη διάρκεια τελετουργικών εμφανίσεων του αυτοκράτορα¹²⁸.

δεσποινῶν αἰσχίστων, ἡδονῆς καὶ λύπης[...]); Αγαπητός Διάκονος, *Ἐκθεσις*, σελ. 72, 68. 8-9 (τότε δὲ κυρίως κληθήσεται κύριος, ὅταν αὐτὸς ἑαυτοῦ δεσπόζῃ καὶ ταῖς ἀτόποις ἡδοναῖς μὴ δουλεύῃ[...]); Patrick Henry III, «A Mirror for Justinian: The Ekthesis of Agapetus Diaconus», *Greek Roman and Byzantine Studies* 8 (1967), σελ. 299; Κωνσταντῖνος Δ. Σ. Παῖδας, *Ἡ θεματικὴ*, σελ. 203-211.

¹²⁵ Κωνσταντῖνος Δ. Σ. Παῖδας, *Ἡ θεματικὴ*, σελ. 186-201.

¹²⁶ Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 417.

¹²⁷ Alexander P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary*, σελ. 1924-1925; Ernst. H Kantorowicz, «Oriens Augusti-Lever du Roi», *DOP* 17 (1963), σελ. 135-149.

¹²⁸ Ernst. H Kantorowicz, «Oriens», σελ. 149-162.

Γ. Η εικόνα των Κομνηνών αυτοκρατόρων στη γραμματεία της εποχής

1. Αλέξιος Α΄ (1081-1118)

Η ρητορική στην αυλή των Κομνηνών

Η άνοδος στον θρόνο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού το 1081 και η εγκαθίδρυση της δυναστείας του σηματοδοτεί μια αλλαγή για την βυζαντινή αυτοκρατορία¹²⁹. Το πραξικόπημα που έφερε τον Αλέξιο στην εξουσία έγινε από μέλη του ευρύτερου οικογενειακού του κύκλου. Οι συγγενείς του βρέθηκαν στο επίκεντρο του καθεστώτος που εγκαινίασε. Ακολούθως, η κυριαρχία του οίκου των Κομνηνών έχει θεωρηθεί τεκμήριο της νίκης της στρατιωτικής αριστοκρατίας¹³⁰. Στη διάρκεια της βασιλείας του πραγματοποίησε πολυάριθμες μεταρρυθμίσεις που αναδιαμόρφωσαν πλήρως τη διοίκηση της αυτοκρατορίας¹³¹.

Όπως είναι λογικό, η λογοτεχνία της εποχής δεν έμεινε ανεπηρέαστη από τις αλλαγές στο πολιτικό πεδίο¹³². Μετά από μια περίοδο άνθισης από τον 4^ο μέχρι και τον 6^ο αιώνα, η εγκωμιαστική ρητορική σε κοσμικό επίπεδο φαίνεται ότι είχε εξαφανισθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ύστερα από μια σταδιακή αναβίωση, η ρητορική θεσμοθετήθηκε στη βυζαντινή αυλή τον 11^ο και ιδιαίτερα τον 12^ο αιώνα. Η αυλή των Κομνηνών με τα νέα αριστοκρατικά ιδεώδη που τη χαρακτήριζε, αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για διανοούμενους, ρήτορες και ποιητές¹³³. Η αυτοκρατορική οικογένεια χρειαζόταν κατά καιρούς κείμενα για συγκεκριμένες περιστάσεις. Αποτέλεσμα αυτού ήταν να δημιουργηθεί μία ζήτηση για κείμενα ρητορικής φύσεως και ένας κύκλος λογίων, που βασιζόνταν σε μεγάλο βαθμό στον θεσμό της

---

¹²⁹ Paul Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, σελ. 252; Patricia Karlin-Hayter, «Alexios Komnenos: 'not in the strict sense of the word an emperor'», στο Margaret Mullett και Dion Smythe (επιμ.), *Alexios I Komnenos: Papers on the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989*, Belfast 1996, σελ. 139-140.

¹³⁰ Paul Stephenson, «The rise of the middle Byzantine aristocracy», σελ. 27; Michael Angold, *Byzantine Empire*, σελ. 128.

¹³¹ Elisabeth Rolston, «The Imperial Character: Alexius I and Ideal Emperors in Twelfth-Century Byzantium», *Parergon* 35 (2018), σελ. 17.

¹³² Ingela Nilsson, «Komnenian Literature», στο Dean Sakel (επιμ.), *Byzantine Culture. Papers from the Conference 'Byzantine Days of Istanbul'. May 21-23 2010*, Άγκυρα 2014, σελ. 122.

¹³³ Alexander Kazhdan, «Certain Traits», σελ. 20; Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Α΄, σελ. 198-200; Ingela Nilsson, «Komnenian Literature», σελ. 122.

πατρωνίας¹³⁴. Η ανάπτυξη της λογοτεχνικής παραγωγής επί Κομνηνών συνδέεται άμεσα με την άνοδο της αριστοκρατίας και η εμφάνιση των αυτοκρατορικών εγκωμίων ανήκει στο ίδιο πλαίσιο εξελίξεων. Λόγοι απαγγέλλονταν σε «θέατρα» ή «κύκλους» μπροστά στον αυτοκράτορα ή μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, ενώ εγκώμια προς τιμήν του ηγεμόνα δίνονταν σε μια σειρά από εκδηλώσεις και εορτές, όπως στην γιορτή των Θεοφανίων. Η τακτική παρουσία των εγγράμματων διανοούμενων στο παλάτι συνιστούσε απόδειξη της συμμετοχής τους στο κυβερνητικό τελετουργικό και κατ' επέκταση τους καθιστούσε όργανα διάδοσης της αυτοκρατορικής ιδεολογίας¹³⁵.

Εγκώμια

Εκτός από τις μεταβολές που έφερε ο Αλέξιος σε πρακτικό επίπεδο, η βασιλεία του συνιστά περίοδο αλλαγής για το αυτοκρατορικό ιδεώδες¹³⁶. Ως μέλη της βυζαντινής στρατιωτικής αριστοκρατίας, ο Αλέξιος και οι διάδοχοι του τυποποίησαν τα νέα στοιχεία που συνέθεταν την εικόνα του ιδανικού αυτοκράτορα¹³⁷. Εντούτοις, τα περισσότερα σωζόμενα έργα που συνθέτουν το πορτραίτο του Αλεξίου ως αυτοκράτορα ανήκουν στην περίοδο μετά τον θάνατο του. Τόσο η ιστορία που έγραψε για τον πατέρα της η Άννα Κομνηνή όσο και η χρονογραφία του Ιωάννη Ζωναρά γράφτηκαν πολλά χρόνια μετά την βασιλεία του¹³⁸. Το ενδιαφέρον της έρευνας θα πρέπει να στραφεί στην αναζήτηση και εξέταση των πορτραίτων του Αλεξίου που παρήχθησαν κατά τη διάρκεια της ζωής του. Ωστόσο, οι σωζόμενοι αυτοκρατορικοί λόγοι προς τον Αλέξιο ωχριούν από ποσοτικής άποψης συγκριτικά με την αυτοκρατορική γραμματεία των διαδόχων του¹³⁹.

Έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες σχετικά με το ζήτημα, μεταξύ άλλων η αδιαφορία του Αλεξίου για την τελετουργική εθιμοτυπία και η εχθρική του προς το ρεύμα της φιλοσοφικής αναζήτησης που είχε ξεκινήσει από τις αρχές του 11^{ου} αιώνα¹⁴⁰. Στο ζήτημα της

¹³⁴ Elizabeth Jeffreys, «Purple Prose?», σελ. 18-19; Ingela Nilsson, «Komnenian Literature», σελ. 122-123.

¹³⁵ Margaret Mullett, «Aristocracy and patronage in the literary circles of comnenian Constantinople», στο Michael Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Οξφόρδη 1984, σελ. 176-177; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 425; George T. Dennis, «Imperial Panegyric», σελ. 136.

¹³⁶ Elisabeth Rolston, «The Imperial Character», σελ. 17-18; Margaret Mullett, «The imperial vocabulary», σελ. 359.

¹³⁷ Alexander P. Kazhdan και Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, σελ. 110.

¹³⁸ Margaret Mullett, «The imperial vocabulary», σελ. 359.

¹³⁹ Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 414;

¹⁴⁰ Steven Runciman, «Blachernae palace and its decoration», στο Giles Robertson και George Henderson (επιμ.), *Studies in memory of David Talbot Rice*, Εδιμβούργο 1975, σελ. 278; Lowell Clucas, *The Trial of John Italos and the Crisis of Intellectual Values in Byzantium in the Eleventh Century*, Μάγχη 1981, σελ. 3-8. Η δίκη και καταδίκη του Ιωάννη Ιταλού, βυζαντινού φιλοσόφου του 11ου αιώνα, για την οποία η ευθύνη έχει αποδοθεί πλήρως στον Αλέξιο, αντιμετωπίζεται ως κομβικό σημείο για την καταπίεση που υπέστησαν διανοούμενοι της εποχής.

τελετουργίας, πρέπει να σημειωθεί ότι ο Αλέξιος πέρασε μεγάλο διάστημα της βασιλείας του σε εκστρατείες, και η τήρηση της εθιμοτυπίας εκ μέρους του φαίνεται περισσότερο στην «τελετουργία της σκηνής»¹⁴¹. Σε ό,τι αφορά το δεύτερο επιχείρημα, ο Αλέξιος έχει κατά καιρούς παρουσιασθεί ως ένας συντηρητικός αριστοκράτης, εγγενώς αντίθετος προς την διάνοηση της εποχής του¹⁴². Η Άννα Κομνηνή στην *Αλεξιάδα* παραδίδει μια διαφορετική και περισσότερο κολακευτική εικόνα για τον πατέρα της. Σύμφωνα με την Άννα, ήταν φυσικό για τους ανθρώπους των γραμμάτων να παρευρίσκονται στο παλάτι όταν οι γονείς της μελετούσαν ανελλιπώς τις Γραφές¹⁴³. Σε άλλο σημείο δήλωσε εμφaticά ότι τα γράμματα αναβίωσαν επί της βασιλείας του Αλεξίου¹⁴⁴. Η μαρτυρία της κόρης του θα πρέπει να γινεί δεκτή με επιφύλαξη¹⁴⁵, ωστόσο και άλλες πηγές της εποχής αναφέρονται στη σημασία της ρητορικής επί της βασιλείας του¹⁴⁶. Στις *Μούσες*, έργο που έχει αποδοθεί στον Αλέξιο Κομνηνό¹⁴⁷, ο συγγραφέας προέτρεψε τον διάδοχο Ιωάννη να έχει έναν ρήτορα κοντά του, προτάσσοντας ωστόσο τις πράξεις έναντι των λόγων¹⁴⁸. Στον *Τιμαρίωνα*, σατυρικό διάλογο ανώνυμου συγγραφέα των αρχών του 12^{ου} αιώνα¹⁴⁹, ο Θεόδωρος της Σμύρνης, πρωτοπρόεδρος και ύπατος των φιλοσόφων κατά τη βασιλεία του Αλεξίου¹⁵⁰, απευθυνόμενος στον Τιμαρίωνα, αντιπαρέβαλε τον κάτω με τον πάνω κόσμο, όπου η γλωσσική επιδεξιότητα και η ευχαρίστηση του πλήθους ήταν το ζητούμενο, και όπου μετέφεραν τον ίδιο σε φορείο για να δημηγορήσει μπροστά στον αυτοκράτορα¹⁵¹. Από τα παραπάνω παραδείγματα γίνεται εμφανής η σημασία της ρητορικής στην αυλή του Αλεξίου¹⁵².

Βασικό κείμενο για την μελέτη της αυτοκρατορικής εικόνας του Αλεξίου αποτελεί ο μοναδικός σωζόμενος¹⁵³ βασιλικός λόγος προς τον ιδρυτή της δυναστείας των Κομνηνών,

¹⁴¹ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 481, ΙΕ', 7, 2. Σύμφωνα με την Άννα, όταν κάποια γυναίκα ήταν έτοιμη να γεννήσει σε εκστρατεία, ο Αλέξιος έδινε εντολή να ηχήσει σάλπιγγα και να σταματήσει η προέλαση του στρατού. Το ίδιο συνέβαινε σε περίπτωση επικείμενου θανάτου; Margaret Mullett, «The imperial vocabulary», σελ. 361.

¹⁴² Lowell Clucas, *The Trial*, σελ. 7-8; Margaret Mullett, *Theophylact*, σελ. 70.

¹⁴³ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 165, Ε', 9, 3 (και τίς γὰρ λόγου μετέχων οὐ παρῆν, τοῦ ἱεροῦ ζεύγους τοσοῦτον περὶ τὴν τῶν θεῶν λόγων ἐξερεύνησιν διὰ πάσης νυκτὸς καὶ ἡμέρας διαπρονουμένων[...]); Margaret Mullett, *Theophylact of Ochrid. Reading the letters of a Byzantine archbishop*, Aldershot 1997, σελ. 70.

¹⁴⁴ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 162, Ε', 8, 2.

¹⁴⁵ Οι σκοπιμότητες της Άννας Κομνηνής στη σύνθεση του πορτραίτου του Αλεξίου θα εξετασθούν στο επόμενο κεφάλαιο.

¹⁴⁶ Margaret Mullett, «The imperial vocabulary», σελ. 362.

¹⁴⁷ Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 27; Margaret Mullett, *Theophylact*, σελ. 78.

¹⁴⁸ *Μούσαι*, I. 90-91 (έχου μὲν ἄνδρα κομψὸν εἰπεῖν ἐν μέσῳ, τὸ δ' ἔργον ἡγοῦ ἀμιώτερον λόγου).

¹⁴⁹ Alexander P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary*, σελ. 2085.

¹⁵⁰ Paul Gautier, «Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique», *REB* 29 (1971), σελ. 255.

¹⁵¹ *Τιμαρίων*, σελ. 71, 23. 593-598, 72, 24. 619-620 ([...]τὰ μὲν ἄνω καὶ παρὰ τὸν βίον σοφιστεία λόγων ἦν καὶ κομψότης δημοπρεπής).

¹⁵² Margaret Mullett, «The imperial vocabulary», σελ. 362-363.

¹⁵³ Ο Μανουήλ Στραβορωμανός, αξιωματούχος της αυλής του Αλεξίου, ανέφερε σε λόγο του προς τον τελευταίο ότι πολλοί συγγραφείς έχουν εξυμνήσει τα κατορθώματα του αυτοκράτορα σε πεζό λόγο και σε στίχο [Μανουήλ

γραμμένος από τον Θεοφύλακτο, αρχιεπίσκοπο Αχρίδος και μαΐστορα των ρητόρων¹⁵⁴, στην εορτή των Θεοφανίων, στις αρχές του 1088¹⁵⁵. Η ημερομηνία του λόγου έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς επρόκειτο για μια περίπτωση στην οποία ο μαΐστορ θα απήγγειλε τον λόγο όχι μόνο μπροστά στον αυτοκράτορα αλλά και στην αυλή¹⁵⁶. Ο λόγος έχει χαρακτηριστεί ως το αποκορύφωμα της ρητορικής σταδιοδρομίας του Θεοφύλακτου¹⁵⁷. Ο Θεοφύλακτος συμμορφούμενος με τους κανόνες των βασιλικών εγκωμίων, οργάνωσε το περιεχόμενο του εγκωμίου του σύμφωνα με τις αυτοκρατορικές αρετές της ανδρείας, της φιλανθρωπίας, της σωφροσύνης και της φρόνησης, τις οποίες όφειλε να εξυμνήσει¹⁵⁸. Στην αρχή του λόγου, ο αρχιεπίσκοπος δήλωσε ότι θα προχωρήσει απευθείας στις αρετές, παραλείποντας τις εισαγωγικές αναφορές στους τόπους της πατρίδας, του γένους, των συνθηκών γέννησης και της παιδείας του αυτοκράτορα¹⁵⁹. Το τμήμα που εξυμνεί την ανδρεία του αυτοκράτορα αναφέρεται στα πρόσφατα κατορθώματα του, στην φιλανθρωπία επικεντρώνεται σε μια συνομωσία εναντίον του Αλεξίου και το έλεος που επέδειξε ο τελευταίος, ενώ στην εξύμνηση της σωφροσύνης του αυτοκράτορα επαινείται η αυγούστα, Ειρήνη Δούκαινα¹⁶⁰. Το τμήμα που αφορά την φρόνηση του ηγεμόνα εγκωμιάζει ιδιαίτερος την μητέρα του αυτοκράτορα, Άννα Δαλασσηνή¹⁶¹. Ο λόγος κλείνει με μια σύγκριση του Αλεξίου με Ρωμαίους αυτοκράτορες του παρελθόντος, τον Αδριανό, τον Μάρκο Αυρήλιο και τον Κόμοδο, προτρέποντας τον πρώτο ως φίλο των γραμμάτων να μιμηθεί το παράδειγμα τους, και να ενισχύσει τη θέση της ρητορικής στην αυλή¹⁶².

Στραβορωμανός, *Λόγοι*, 1, σελ. 181. 15-18 (Ὅσοι μὲν οὖν τοῦ καλοῦ κρατῆρος τῶν λόγων, ὃν ἐκ τοῦ ἰδίου νόματος ἢ σοφία κεράννυσιν, ἢ χανδὸν ἔσπασαν ἢ μετριῶς ἐνεφορήθησαν ἢ ἄκρω δακτύλῳ, φασίν, ἀπεγέυσαντο, πάντες τὰ σά, βασιλεῦ, καὶ ποιοῦσι καὶ γράφουσι μέτροις διδόντες καὶ καταλογάδην συντάττοντες[...]).

¹⁵⁴ Το αξίωμα αυτό αποδιδόταν σε έναν εκ των διδασκάλων της πατριαρχικής σχολής της Κωνσταντινούπολης [Alexander P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary*, σελ. 1269].

¹⁵⁵ Paul Gautier, «Le discours de Théophylacte de Bulgarie à l'autocrator Alexis Ier Comnène (6 janvier 1088)», *REB* 20 (1962), σελ. 94-109. Ο Gautier κατόπιν μιας διεξοδικής ανάλυσης χρονολόγησε τον εγκωμιαστικό λόγο στις αρχές του 1088; Margaret Mullett, «The imperial vocabulary», σελ. 363-364; George T. Dennis, «Imperial Panegyric», σελ. 136.

¹⁵⁶ Peter Frankopan, «Where Advice Meets Criticism in Eleventh Century Byzantium: Theophylact of Ohrid, John the Oxite and Their (Re)Presentations to the Emperor», *Al-Masāq* 20 (2008), σελ. 74.

¹⁵⁷ Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Α', σελ. 200.

¹⁵⁸ Θεοφύλακτος, *Λόγος*, 5, σελ. 217. 14, 229. 17, 235. 3, 15; Paul Gautier, «Le discours», σελ. 94; Andrew Stone, «Imperial Types in Byzantine Panegyric», στο Geoffrey Nathan και Lynda Garland (επιμ.), *Basileia: Essays on Imperium and Culture: In Honour of E.M. Jeffreys and M.J. Jeffreys*, Leiden και Βοστώνη 2011, σελ. 181.

¹⁵⁹ Θεοφύλακτος, *Λόγος*, 5, σελ. 217. 4-7 (Τὰ μὲν οὖν ἄλλα παρήσειν μοι δοκῶ, πολλοῖς τε γὰρ ἐκεῖνα λελογογράφηται καὶ ἡμεῖς δὲ τούτοις τὴν γλῶτταν ἐκοσμήσαμεν ἄλλοτε· τῶν ἀρετῶν δ' ἐκ μέρους τοῦ βασιλέως μνησθήσομαι καὶ ταύτη τῷ καιρῷ τὰ εἰκότα χαρίσομαι).

¹⁶⁰ Basile Skoulatos, *Les personnages*, σελ. 119-124.

¹⁶¹ Basile Skoulatos, *Les personnages*, σελ. 20-24.

¹⁶² Margaret Mullett, «How to criticize the laudandus», στο Dimiter Angelov και Michael Saxby (επιμ.), *Power and Subversion in Byzantium. Papers from the Forty-Third Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 2010*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2016, σελ. 255. Ο Magdalino διατύπωσε την υπόθεση ότι τα πραγματικά πρόσωπα στα οποία αναφέρεται ο Θεοφύλακτος είναι οι πρόσφατοι αυτοκράτορες από τον

Ο λόγος μπορεί να διακριθεί, με βάση τις αρετές, σε μια συνοπτική παρουσίαση της δυτικής πολιτικής του Αλέξιου, κυρίως σε ό,τι αφορούσε τους Πετсенέγους, μια παρουσίαση της ανατολικής πολιτικής και μια εγκωμιαστική αναφορά στην εσωτερική πολιτική του¹⁶³. Ο Θεοφύλακτος περιέγραψε τον Αλέξιο ως έναν έξοχο ηγεμόνα του οποίου η φήμη αντηχεί τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή¹⁶⁴. Συγκεκριμένα, ο αρχιεπίσκοπος αναφέρθηκε τόσο στους Νορμανδούς στους οποίους ο Αλέξιος δεν υποχώρησε ούτε με τους λόγους του ούτε με τις πράξεις του¹⁶⁵, όσο και στους Τούρκους, των οποίων ο αρχηγός δεν έτρεμε απλώς τον αυτοκράτορα, αλλά έπιπε στην υγεία του, πρόθυμος να διατηρήσει φιλικές σχέσεις μαζί του¹⁶⁶. Συγκρίνοντας τον με τον Οδυσσέα και τον Μενέλαο, ο Θεοφύλακτος επαίνεσε τον Αλέξιο για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισε τις περιστάσεις και διασφάλισε την ειρήνη. Ο έπαινος στην ικανότητα του Κομνηνού ηγεμόνα ως αιτία για την επικράτηση της ειρήνης συνιστά και την βάση του κειμένου¹⁶⁷. Ο αυτοκράτορας, μέσω των ικανοτήτων του, είχε κατορθώσει το βυζαντινό κράτος να απολαμβάνει φιλικές σχέσεις με τους Πετсенέγους και Τούρκους γείτονες του σε Ευρώπη και Μικρά Ασία, κατοχυρώνοντας την ειρήνη χωρίς να χρειαστεί να καταφύγει σε πόλεμο¹⁶⁸. Στο συγκεκριμένο σημείο, η εξύμνηση του αυτοκράτορα εκ μέρους του αρχιεπισκόπου βασίζεται εν μέρει στην πραγματικότητα. Ο Αλέξιος είχε βελτιώσει εν μέρει τη θέση της αυτοκρατορίας στην Μικρά Ασία το 1088 και είχε συμφωνήσει σε μια εκχειρία με τους Πετсенέγους το ίδιο περίπου διάστημα¹⁶⁹. Ο Θεοφύλακτος φρόντισε επιπλέον να μην αναφερθεί στην κατάσταση της αυτοκρατορίας το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, στην ήττα που είχε υποστεί ο Αλέξιος στην Δρίστρα το 1087 και στο κόστος της συμφωνίας του τόσο με τους Πετсенέγους όσο και με τους Τούρκους¹⁷⁰.

Παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο αρχιεπίσκοπος δεν επικεντρώθηκε ιδιαίτερα στην παρουσίαση της στρατιωτικής ικανότητας του αυτοκράτορα, παρ' ό,τι πρότασσε υπεράνω

Κωνσταντίνο Θ' μέχρι τον Μιχαήλ ΣΤ', υπεύθυνοι για την αναβίωση της ρητορικής που συνδέθηκε με τον δάσκαλο του Θεοφύλακτου Μιχαήλ Ψελλό [Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 427].

¹⁶³ Paul Gautier, «Le discours», σελ. 94.

¹⁶⁴ Θεοφύλακτος, *Λόγος*, 5, σελ. 219. 21-22 (*Εἰς γὰρ πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος τῆς σῆς γενναιότητος[...]*).

¹⁶⁵ Θεοφύλακτος, *Λόγος*, 5, σελ. 219. 22-23 (*[...] ὅτι τοῖς περιβοήτοις φρακτοῖς οὐδὲν οὐτ' ἐν λόγοις οὐτ' ἐν ἔργοις ἐνδεδωκας[...]*).

¹⁶⁶ Θεοφύλακτος, *Λόγος*, 5, σελ. 219. 18-21 (*Ταύτην σου τὴν ἀνδρείαν καὶ ὁ τὴν Περσῶν κατέχων βάρβαρος[...]* ὥστε κὰν τοῖς πότοις ὑπὲρ τῆς σῆς υἰείας κρατῆρας ἴστησιν[...]).

¹⁶⁷ Θεοφύλακτος, *Λόγος*, 5, σελ. 225. 5-7, 13-15 (*Ὡ λευκῆς ἐκείνης ἡμέρας, ἐν ἧ χρόνιοι δὴ μάλα χρόνιοι τρόπαιον εἰρηνικὸν ἀνεστήσαμεν· ὡ βασιλέως χειρῶν ἐργασασμένων τὴν νίκην πρὶν ἐνεργῆσαι τὸν πόλεμον*); Peter Frankopan, «Where Advice Meets Criticism», σελ. 75.

¹⁶⁸ Θεοφύλακτος, *Λόγος*, 5, σελ. 225.

¹⁶⁹ Michael Angold, *The Byzantine Empire*, σελ. 132-134; Peter Frankopan, «Where Advice Meets Criticism», σελ. 75.

¹⁷⁰ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 208-214, Ζ', 3, 1-12; Peter Frankopan, «Where Advice Meets Criticism», σελ. 75-76.

όλων τη συγκεκριμένη αρετή¹⁷¹. Ο Θεοφύλακτος εξύμνησε μεν την ανδρεία, την γενναιότητα και την φήμη του αυτοκράτορα στους εχθρούς του. Ωστόσο, στο ίδιο σημείο εκθείασε την άσκηση περισσότερο πολιτισμένων αρετών, της σωφροσύνης, της φιλανθρωπίας και της πραότητας, αρετών που καθιστούσαν τον αυτοκράτορα και κατ' επέκταση τους Ρωμαίους έστω ηθικά ανώτερους απέναντι στους «βάρβαρους»¹⁷². Με τη ρητορική του ικανότητα, ο Αλέξιος έπεισε τους Πετсенέγους πρεσβευτές να ζητήσουν ειρήνη, και εκείνοι που προηγουμένως έλυναν τις διαφωνίες τους με την αιματοχυσία, έδωσαν όρκο πίστης γραπτώς και με συνθήκη¹⁷³. Δόθηκε έμφαση στην νίκη της αυτοκρατορικής εξουσίας με τη μορφή του γραπτού νόμου, έναντι της απειθαρχής «βαρβαρικής» φύσης¹⁷⁴. Με βάση την εικόνα του πολεμιστή αυτοκράτορα που παρουσιάστηκε σε μεταγενέστερα έργα για τον Αλέξιο, η συντομία του μαΐστορος για την στρατιωτική ανδρεία του ηγεμόνα πιθανώς να οφειλόταν στις πρόσφατες στρατιωτικές ήττες της αυτοκρατορίας.¹⁷⁵

Ο λόγος δύναται να συγκριθεί με τον λόγο που έγραψε ο Θεοφύλακτος κάποια χρόνια πριν για τον νεαρό συναυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δούκα. Επρόκειτο για ένα κείμενο διδακτικού χαρακτήρα πάνω στο ζήτημα του ιδανικού αυτοκράτορα, γραμμένο από έναν «δάσκαλο» προς τον «μαθητή» του¹⁷⁶. Στον συγκεκριμένο λόγο ο Θεοφύλακτος δεν παρέλειψε να επαινέσει βασικά εισαγωγικά στοιχεία του βασιλικού λόγου όπως το *γένος*, την *πατρίδα* και την *παιδεία* του νεαρού αυτοκράτορα, ορμώμενος από την τελευταία για να προχωρήσει σε παραινήσεις προς τον Κωνσταντίνο¹⁷⁷. Αντιθέτως, ο λόγος προς τον Αλέξιο είναι πλήρως εγκωμιαστικός, περιγράφοντας τις αυτοκρατορικές αρετές όπως εκδηλώνονται μέσα από τις πράξεις του αυτοκράτορα¹⁷⁸. Εντούτοις, παρουσιάζει ενδιαφέρον το σημείο στο οποίο ο αρχιεπίσκοπος επαίνεσε τον Αλέξιο για τον διορισμό επαρχιακών κυβερνητών που συμπεριφέρονταν σαν πατέρες στους πληθυσμούς των πόλεων υπό την δικαιοδοσία τους¹⁷⁹. Η πραγματικότητα ήταν

¹⁷¹ Θεοφύλακτος, *Λόγος*, 4, σελ. 193. 21-23; Margaret Mullett, «The imperial vocabulary», σελ. 388; Alexander Kazhdan, «The aristocracy and the imperial ideal», στο Michael Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Οξφόρδη 1984, σελ. 46.

¹⁷² Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 419.

¹⁷³ Θεοφύλακτος, *Λόγος*, 5, σελ. 223. 20-23, 225. 1-2, 10-12 (*[...]καὶ οἱ πρότερον αἵματα μόλις διακρινόμενοι, γράμμασι καὶ συνθήκαις τὰ καθ' αὐτοὺς ἐνεπίστευσαν*).

¹⁷⁴ Θεοφύλακτος, *Λόγος*, 5, σελ. 225. 12-13; Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A political study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2000, σελ. 113.

¹⁷⁵ Margaret Mullett, «The imperial vocabulary», σελ. 388-390; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 419; Peter Frankopan, «Where Advice Meets Criticism», σελ. 77.

¹⁷⁶ Θεοφύλακτος, *Λόγος*, 4, σελ. 179. 11-12 (*Κάγὼ τοίνυν ὁ σὸς διδάσκαλος—περοῦμαι γὰρ τῷ ὀνόματι καὶ δεκάπληχως γίνομαι, βασιλέως καθηγητῆς προσκαλούμενος[...]*); Margaret Mullett, «The imperial vocabulary», σελ. 364; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 416.

¹⁷⁷ Θεοφύλακτος, *Λόγος*, 4, σελ. 181-193.

¹⁷⁸ Paul Gautier, «Le discours», σελ. 94-96; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 416-417.

¹⁷⁹ Θεοφύλακτος, *Λόγος*, 5, σελ. 235. 20, 237. 1 (*Ταῦτ' ἄρα καὶ διατάττεται, ἄρχοντας μὲν αἰρεῖσθαι τοὺς ὡς πατέρες παίδων ἐπιμελησομένους τῶν ὑπηκόων[...]*).

ότι την περίοδο συγγραφής του λόγου, το καθεστώς του Αλεξίου παρουσίαζε φαινόμενα έντονης αδικίας¹⁸⁰. Παράλληλα, στον λόγο του προς τον Κωνσταντίνο, ο Θεοφύλακτος είχε συμβουλευσει τον νεαρό ηγεμόνα να διορίσει στην επαρχιακή διοίκηση φίλους που είχαν αποδείξει ότι ήταν δίκαιοι και ικανοί διαχειριστές των δικών τους οίκων¹⁸¹. Έχει εκφρασθεί η υπόθεση ότι η ομοιότητα αυτή προδίδει συγκαλυμμένη παραίνεση εκ μέρους του αρχιεπισκόπου. Τα όρια μεταξύ της εξιδανίκευσης του κυβερνώντος μονάρχη και της παρουσίας του ιδανικού αυτοκράτορα καθίσταντο δυσδιάκριτα¹⁸².

Ένα ακόμη στοιχείο που χαρακτήρισε την αυτοκρατορική ιδεολογία των Κομνηνών αυτοκρατόρων αποτελεί ο εγκωμιασμός της αυτοκρατορικής οικογένειας. Προς το τέλος του κειμένου, ο έπαινος του αρχιεπισκόπου μετατοπίζεται προς τη μητέρα του Αλεξίου, Άννα Δαλασσηνή¹⁸³. Κατά τη διάρκεια των εκστρατειών του, ο Αλέξιος είχε παραχωρήσει στη μητέρα του εκτεταμένες διοικητικές εξουσίες και οι αποφάσεις της οφείλονταν να εφαρμόζονται σαν να ήταν του αυτοκράτορα¹⁸⁴. Στον λόγο, ο Θεοφύλακτος αναφέρθηκε στη θέση που απολάμβανε η Άννα ως συγκυβερνήτης του κράτους. Εκθείασε το πείραμα ως πετυχημένη απόπειρα διαίρεσης της βασιλικής εξουσίας¹⁸⁵. Η Άννα ήταν υπεύθυνη για την ενότητα της οικογένειας της η οποία οδηγεί σε καλή διακυβέρνηση. Επαινέθηκε για την σωφροσύνη της και χαρακτηρίστηκε αξεπέραστη στη φρόνηση της¹⁸⁶. Η παραχώρηση της εξουσίας εκ μέρους του Αλεξίου στη μητέρα του κατά την απουσία του, αντανakλούσε πρακτικές των αριστοκρατικών οίκων της εποχής. Η εξύμνηση της μητέρας του αυτοκράτορα στον βασιλικό λόγο προς τον ίδιο, αποτελεί τεκμήριο της ακόλουθης σημασίας που έλαβε η αυτοκρατορική οικογένεια ως αναπόσπαστο στοιχείο της κομνηνικής αυτοκρατορικής ιδεολογίας¹⁸⁷.

Χρήσιμα στοιχεία για την αυτοκρατορική εικόνα του Αλεξίου μπορούν να αντληθούν και από τους λόγους του μητροπολίτη Νικήτα της Άγκυρας¹⁸⁸. Στον λόγο *Περί χειροτονιών*, χρονολογημένο το 1087¹⁸⁹, εξυμνήθηκαν η δύναμη, η θεοσέβεια, η ευπρέπεια και η μεγαλοπρέπεια του «φιλόχριστου» και επιφανούς αυτοκράτορα¹⁹⁰. Σε άλλο λόγο του

¹⁸⁰ Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 417.

¹⁸¹ Θεοφύλακτος, *Λόγος*, 4, σελ. 203. 30-32, 205. 1-12.

¹⁸² Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 417.

¹⁸³ Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 422; Margaret Mullett, «The imperial vocabulary», σελ. 365.

¹⁸⁴ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 100, Γ', 6, 3; Michael Angold, *The Byzantine Empire*, σελ. 153-154.

¹⁸⁵ Θεοφύλακτος, *Λόγος*, 5, σελ. 239. 4-5, 11-14.

¹⁸⁶ Θεοφύλακτος, *Λόγος*, 5, σελ. 239. 15-20.

¹⁸⁷ Michael Angold, *The Byzantine Empire*, σελ. 153; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 422.

¹⁸⁸ Margaret Mullett, «The imperial vocabulary», σελ. 365.

¹⁸⁹ Jean Darrouzès, *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine*, Παρίσι 1966, σελ. 42.

¹⁹⁰ Νικήτας Άγκυρας, *Λόγος διαλαμβάνων ως ου δει τον Κωνσταντινουπόλεως χειροτονειν εις τας ετεροις υποκειμενας επισκοπας, καν μητροπολεις τιμηθωσιν· εστι γαρ τουτο παρα την των αγίων πατερων διαταξιν*, έκδ.

χρονολογημένο επίσης το 1087¹⁹¹, ο Νικήτας πραγματεύεται το ζήτημα του αν κάποιος που εναντιώνεται σε αυτοκρατορικό διάταγμα είναι ένοχος για ιεροσυλία. Ο μητροπολίτης ξεκίνησε τον λόγο του αποκαλώντας τον Αλέξιο «άγιο και προστατευμένο από τον Θεό αυτοκράτορα», ενώ καταλήγοντας εξέφρασε την ελπίδα το οικοδόμημα της Εκκλησίας να μην καταρρεύσει με οποιοδήποτε τρόπο *ἐπὶ τῶν ἡμέρων τῆς εὐσεβοῦς βασιλείας ὑμῶν καὶ φιλοχρίστου, θεοφροῦρητοι καὶ πανευσεβέστατοι βασιλεῖς*¹⁹². Ένας τρίτος λόγος, χρονολογημένος το 1092, που απευθύνεται στον Αλέξιο και έχει αποδοθεί στον Νικήτα αφορούσε τους αθέμιτους γάμους. Διακρίνεται για τον έντονα εγκωμιαστικό χαρακτήρα του¹⁹³. Η δύναμη, η αγιότητα και η αγάπη για τον Χριστό επανέρχονται ως στοιχεία που συνθέτουν το αυτοκρατορικό πορτραίτο του Αλεξίου. Επιπλέον, ο Νικήτας χαρακτήρισε τον Κομνηνό ηγεμόνα «κλέος των ορθόδοξων αυτοκρατόρων, δύναμη των χριστιανών, στήριγμα της Εκκλησίας και ασφαλέστερο θεμέλιο της θεοσεβείας». Η θεία προέλευση της εξουσίας του Αλεξίου και η θέση του ως υπέρμαχου της ορθοδοξίας καθίσταται εμφανέστερη σε αυτόν τον λόγο¹⁹⁴.

Ο τελευταίος λόγος προς τον Αλέξιο Α΄ που θα απασχολήσει την παρούσα έρευνα γράφτηκε από τον πρωτονοβελίσσιμο και μεγαλοεταρειάρχη Μανουήλ Στραβορωμανό¹⁹⁵. Παραμένει άγνωστο το αν ο λόγος εκφωνήθηκε ή όχι στην παρουσία του Αλεξίου. Σε κάθε περίπτωση, δεν φαίνεται να κίνησε το ενδιαφέρον του, καθώς ο Στραβορωμανός σύντομα συνέθεσε έναν δεύτερο μικρότερο λόγο, μην έχοντας λάβει απάντηση από τον Κομνηνό ηγεμόνα¹⁹⁶. Πρόκειται για ένα κείμενο με έντονο το στοιχείο της επαιτείας. Περιβάλλοντας τον λόγο με αυτοβιογραφικά στοιχεία, ο Στραβορωμανός περιέγραψε στον Αλέξιο τις δυσκολίες και την ατυχία που αντιμετώπισε από νεαρή ηλικία, προσπαθώντας να τον πείσει για την άσχημη οικονομική του κατάσταση¹⁹⁷. Σε αυτό το πλαίσιο, ο ρήτορας επικεντρώθηκε ιδιαίτερα στην φιλανθρωπία του αυτοκράτορα. Παρουσιάζοντας κάποιες περιπτώσεις καλοσύνης του για τους

Jean Darrrouzès, *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine*, Παρίσι 1966, σελ. 198.25, 33, 204.33, 206. 17-19 ([...]ὑμῖν, τοῖς φιλοχρίστοις καὶ ἀοιδίμοις βασιλεῦσι, πρόξενoi, τοιαύτης μεγαλοσύνης, τοιαύτης εὐπρεπείας οὐδέποτε ληγοῦσης[...])

¹⁹¹ Jean Darrrouzès, *Documents inédits*, σελ. 48.

¹⁹² Νικήτας Ἀγκυρας, *Λόγος πρὸς τὸν βασιλέα σπουδάζοντα διαλύσαι τὰς συνοδικῶς γενομένας ψήφους διὰ πιττακίου πεμφθέντος, ἐν ᾧ καὶ ἐγγράπτο*. «Ὁ οἰαδήποτε ἀντιγραφῆ βασιλικῆ ἐναντιούμενος, ὡς ἱερόσυλος τιμωρεῖσθω», σελ. 238.1, 248. 31-32.

¹⁹³ Jean Darrrouzès, *Documents inédits*, σελ. 267.

¹⁹⁴ Νικήτας Ἀγκυρας, *Λόγος διαλαμβάνων περὶ γάμων, τοῦ βασιλέως προστάξαντος γράψαι καὶ οὕτως κολύσαι τὰς ἀθεμιτογαμίας*, σελ. 268. 4-8; Margaret Mullett, «The imperial vocabulary», σελ. 366-67.

¹⁹⁵ Paul Gautier, «Le dossier d'un haut fonctionnaire byzantin d'Alexis Ier Comnène, Manuel Straboromanos», *REB* 23 (1965), σελ. 169-170; Herbert Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. Α΄, σελ. 200.

¹⁹⁶ Margaret Mullett, «The imperial vocabulary», σελ. 370.

¹⁹⁷ Μανουήλ Στραβορωμανός, *Λόγος*, 1, σελ. 183.30-189.2; Paul Gautier, «Le dossier», σελ. 173-174; Herbert Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. Α΄, σελ. 200.

φτωχούς, ανέφερε μεταξύ άλλων ότι ο Αλέξιος ορισμένες φορές αμελούσε την τροφή και θυσίαζε μέρος της νύχτας, φροντίζοντας τα ορφανά¹⁹⁸. Άλλες φορές ο αυτοκράτορας συζητούσε με έναν απλό χωρικό και άλλες επιληπτικοί καλούνταν στο αυτοκρατορικό τραπέζι και τους φρόντιζε ο ίδιος ο Αλέξιος, ως «μιμητής του Χριστού»¹⁹⁹. Σε άλλο σημείο του εγκωμίου, ο Στραβωρομανός περιέγραψε την παρακμή της αυτοκρατορίας και την σωτηρία της όταν ο Θεός την παρέδωσε στον Αλέξιο, ο οποίος ανακατέλαβε περιοχές στα Βαλκάνια και την Ασία και έφερε ειρήνη στην Ευρώπη²⁰⁰.

Ιστορικά έργα: Αλεξιάς

Η τεράστια ιστορική αξία της *Αλεξιάδας* της Άννας Κομνηνής²⁰¹ είναι ευρέως αναγνωρισμένη. Το έργο συνιστά μια υψηλού επιπέδου πολιτική και στρατιωτική ιστορία των χρόνων της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Αποτελεί ταυτόχρονα σταθμό στην ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας και ίσως το γνωστότερο έργο της περιόδου των Κομνηνών²⁰². Η ιστορία της Άννας ήταν συνέχεια του έργου του συζύγου της Νικηφόρου Βρυεννίου *Υψηλή Ιστορία*, το οποίο κάλυπτε την σταδιοδρομία του Αλεξίου Α΄ πριν γίνει αυτοκράτορας και ήταν σχεδιασμένο να δικαιολογήσει την άνοδο του στον θρόνο. Ο Βρυένιος πέθανε το 1137 προτού προλάβει να γράψει για τη βασιλεία του Αλεξίου, και η σύζυγος του Άννα, καθ' ομολογία της ίδιας, ανέλαβε να συνεχίσει την ιστορία του²⁰³. Ο Νικηφόρος Βρυένιος έγραψε την ιστορία του κατόπιν αιτήματος της αυτοκράτειρας Ειρήνης Δούκαινας. Ακολούθως, η Άννα έγραψε την ιστορία της βασιλείας του πατέρα της τριάντα χρόνια μετά τον θάνατο του με στόχο πρωτίστως να διασφαλίσει την υστεροφημία του²⁰⁴. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η προσπάθεια της να παρουσιάσει τον Αλέξιο ως το πρότυπο βυζαντινού ηγεμόνα,

---

¹⁹⁸ Μανουήλ Στραβωρομανός, *Λόγος*, 1, σελ. 182.32-183.4 (*Εγώ σε, πραότατε βασιλεῦ, πολλὰ δὴ πολλάκις καὶ τεθέσμαι καὶ τεθαύμακα ἡμέραν μὲν ὄλην τοῦ φαγεῖν τὸν σὸν ἄρτον ἐπιλαθόμενον, οὐκ ὀλίγον δέ τι καὶ τῆς νυκτὸς μέρος ἐπαγρυπνήσαντα ἵνα κρίνης ὄρφανὸν ἀδικούμενον[...]*).

¹⁹⁹ Μανουήλ Στραβωρομανός, *Λόγος*, 1, σελ. 183.4-14; Herbert Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. Α΄, σελ. 200.

²⁰⁰ Μανουήλ Στραβωρομανός, *Λόγος*, 1, σελ. 189.3-191.6.

²⁰¹ Βαρζός, *Η γενεαλογία*, τόμ. Α΄, σελ. 176-197.

²⁰² James Howard-Johnston, «Anna Komnene and the *Alexiad*», στο Margaret Mullett και Dion Smythe (επιμ.), *Alexios I Komnenos: Papers on the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989*, Belfast 1996, σελ. 300; Ingela Nilsson, «Komnenian Literature», σελ. 121; Ruth Macrides, «The Pen and the Sword: Who Wrote the *Alexiad*?», στο Thalia Gouma-Peterson (επιμ.), *Anna Komnene and Her Times*, Νέα Υόρκη 2000, σελ. 63.

²⁰³ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 7, *Πρόλογος*, 3, 1-4. Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι η συγγραφή της ιστορίας του Βρυεννίου έγινε κατ' εντολή της ανούστας Ειρήνης, συζύγου του Αλεξίου, καθιστώντας το έργο τμήμα του προπαγανδιστικού μηχανισμού των Κομνηνών; Michael Angold, *The Byzantine Empire*, σελ. 4-5.

²⁰⁴ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 452, ΙΔ΄, 7, 6. Η Άννα πληροφορεί ότι γράφει τριάντα χρόνια μετά τον θάνατο του Αλεξίου; Elisabeth Rolston, «The Imperial Character», σελ. 18.

εξιδανικεύοντας τον, μειώνει την ιστορική αξία του έργου της²⁰⁵. Ταυτόχρονα όμως, η συγκεκριμένη κίνηση της Άννας προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για τις αρετές και τα χαρακτηριστικά του βυζαντινού αυτοκράτορα τον 12^ο αιώνα καθώς και του αυτοκρατορικού ιδεώδους επί της βασιλείας του Αλεξίου. Η παρουσίαση του χαρακτήρα του Αλεξίου αποκαλύπτει βασικές αντιλήψεις για το πώς έπρεπε να είναι ο ιδανικός αυτοκράτωρ, τη συμπεριφορά του και τα καθήκοντα του προς το κράτος²⁰⁶.

Μέσα στην *Αλεξιάδα* σχηματίζεται η εξιδανικευμένη εικόνα του Αλεξίου ως το πρότυπο του ιδανικού αυτοκράτορα, βασισμένο στην εξαιρετική αρετή του και αντλώντας παραδείγματα από τη κλασική και τη βιβλική λογοτεχνική παράδοση²⁰⁷. Τα πρότυπα τα οποία χρησιμοποιεί η Άννα για να παρουσιάσει το αυτοκρατορικό πορτραίτο του Αλεξίου μαρτυρούν το βάθος της μόρφωσης της, στην οποία άλλωστε αναφέρεται και η ίδια²⁰⁸. Το βασικότερο στοιχείο της απεικόνισης του πατέρα της αποτελεί η ιδέα του Ευσεβίου Καισαρείας, ότι η αρετή και η ευσέβεια του αυτοκράτορα αποτελούν την βάση του αυτοκρατορικού ιδεώδους²⁰⁹. Εντούτοις, η Άννα άντλησε στοιχεία για τον χαρακτήρα του Αλεξίου από μια πλειάδα αρχαίων παραδόσεων²¹⁰.

Η επιρροή των Ομηρικών επών και ιδιαίτερα της *Ιλιάδας* είναι πασιφανής στη δομή, το ύφος και τους χαρακτήρες του έργου της Άννας Κομνηνής. Ειδικότερα, η μίμηση του επικού χαρακτήρα της ομηρικής παράδοσης από την Άννα δεν αποτελεί απλή αντιγραφή κλασσικών προτύπων. Συνιστά εργαλείο που η συγγραφέας χρησιμοποίησε συνειδητά και διαφαίνεται στην κεντρική θέση του Αλεξίου στην κοσμοθεωρία της κόρης του²¹¹. Ο Αλέξιος αναλαμβάνει στην *Αλεξιάδα* κεντρικό ρόλο, ανάλογο με εκείνον του Αχιλλέα στην *Ιλιάδα*, αποτελώντας τον συνδετικό κρίκο που ενώνει όλα τα επεισόδια της ιστορίας²¹². Παράλληλα, η κεντρική θέση του Αλεξίου στην ιστορία της Άννας αντανάκλα την κεντρική θέση της αυτοκρατορίας στην

---

²⁰⁵ Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία: Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών* (μτφ. Ταξιάρχης Κόλιας, Κατερίνα Συνέλλη, Γεώργιος Χ. Μακρής, Ιωάννης Βάσσης), τόμ. Β', Αθήνα 1997, σελ. 233; Michael Angold, *The Byzantine Empire*, σελ. 5.

²⁰⁶ Elisabeth Rolston, «The Imperial Character», σελ. 18.

²⁰⁷ Antonio Pio di Cosmo, «Las ideas políticas y la propaganda imperial en la Bizancio de los Comnenos. Las estrategias retóricas y la producción de elogios», *Revista Chilena de Estudios Medievales* 17 (2020), σελ. 29; Elisabeth Rolston, «The Imperial Character», σελ. 18.

²⁰⁸ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 5 *Πρόλογος*, 1, 2 (*ταῦτα δὲ διεγνωκυῖα ἐγὼ Ἄννα, θνητὴρ μὲν τῶν βασιλέων Ἀλεξίου καὶ Εἰρήνης, πορφύρας τιθῆναι τε καὶ γέννημα, οὐ γραμμάτων οὐκ ἄμοιρος, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐλληνίζειν ἐς ἄκρον ἐσπουδακυῖα καὶ ῥητορικῆς οὐκ ἀμελετήτως ἔχουσα[...]*); Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Β', σελ. 227.

²⁰⁹ Κωνσταντίνος Δ. Σ. Παῖδας, *Η θεματική*, σελ. 38, 184; Antonio Pio di Cosmo, «Las ideas políticas», σελ. 29.

²¹⁰ Elisabeth Rolston, «The Imperial Character», σελ. 23.

²¹¹ Jakov Ljubarskij, «Why is the *Alexiad* a Masterpiece of Byzantine Literature?», στο Thalia Gouma-Peterson (επιμ.), *Anna Komnene and Her Times*, Νέα Υόρκη 2000, σελ. 171, 175.

²¹² Jakov Ljubarskij, «Why is the *Alexiad* a Masterpiece», σελ. 171-172.

αντίληψη της. Η Άννα Κομνηνή έγραφε ακολουθώντας μια κυρίαρχη από τον 11^ο αιώνα παράδοση στο Βυζάντιο, στην οποία το επίκεντρο ήταν σημαντικές προσωπικότητες ή οικογένειες. Στο έργο της, κυρίαρχη προσωπικότητα είναι ο πατέρας της. Ωστόσο συνεχώς παρόν είναι και το βυζαντινό κράτος, ως μια απρόσωπη οντότητα με κεντρικό ρόλο στην πορεία της ιστορίας. Καθήκον του Αλεξίου ήταν να προστατεύσει και να επεκτείνει τα σύνορα της αυτοκρατορίας. Αποτέλεσμα αυτού είναι το κράτος και ο Αλέξιος σχεδόν να συνταυτίζονται στην αφήγηση²¹³. Το επικό ύφος της *Αλεξιάδας* παραπέμπει σε ένα ομηρικό είδος μοναρχίας, βασισμένο κυρίως στο πρόσωπο του βασιλέα. Η Άννα παρομοίασε τον πατέρα της με τον Ηρακλή, μιλώντας για μάχες και συνωμοσίες που αντιμετώπισε πριν γίνει αυτοκράτορας ως *άθλους*. Χαρακτηρίζοντας αυτές τις δυσκολίες ως *άθλους*, η Άννα υπονοούσε ότι ο Αλέξιος είχε αποδείξει την αξία του για τον θρόνο²¹⁴. Σε άλλα σημεία, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο χαρακτήρας του Αλεξίου παρουσιάζει αρετές παρόμοιες με εκείνες του Οδυσσέα²¹⁵. Ο Αλέξιος περιγράφεται εύστροφος και ικανός να βρει λύση σε κάθε πρόβλημα που αντιμετώπιζε²¹⁶. Παρομοιάζεται με επιδέξιο πηδαλιούχο που καθοδηγεί το κράτος μέσα από καταιγίδες και ανοιχτές θάλασσες, αλληγορία για τους κινδύνους και τις προκλήσεις της βασιλείας του²¹⁷. Τοιουτοτρόπως, η Κομνηνή παρουσίασε τον αυτοκράτορα ως ομηρικό ήρωα, εντάσσοντας μορφές της αρχαίας μυθολογίας στο πλαίσιο του εξιδανικευμένου αυτοκρατορικού πορτραίτου²¹⁸.

Οι βιβλικές αναφορές μέσα στο έργο είναι εξίσου σημαντικές για τη διαμόρφωση της αυτοκρατορικής εικόνας του Αλεξίου. Η τελευταία πραγματοποιείται είτε μέσω της σύγκρισης με βασιλείς της Παλαιάς Διαθήκης είτε ακολουθώντας τη θεολογία του Ευσεβίου σε ό,τι αφορά τον ιδανικό χριστιανό αυτοκράτορα. Οι συγκρίσεις με βιβλικούς βασιλείς εξυπηρετούν τόσο την εξύμνηση των αρετών του Αλεξίου όσο και την υπεράσπιση αμφιλεγόμενων σημείων της βασιλείας του²¹⁹. Περιγράφοντας την λεηλασία της Κωνσταντινούπολης από τον στρατό

²¹³ Angeliki Laiou, «Introduction: Why Anna Komnene?», στο Thalia Gouma-Peterson (επιμ.), *Anna Komnene and Her Times*, Νέα Υόρκη 2000, σελ. 6-7; Roger Scott, «The Classical Tradition in Byzantine Historiography», στο Margaret Mullett και Robert Scott (επιμ.), *Byzantium and the Classical Tradition. University of Birmingham, Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, 1979*, Birmingham 1981, σελ. 70-71.

²¹⁴ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 34, Α', 9, 6 (τοῦτο τρίτον ἄθλον πρό γε τῆς βασιλείας καθάπερ τινὶ Ἡρακλεῖ τῶ μεγάλῳ Αλεξίῳ γεγένητο. ἂν γάρ τις Ἐρμύανθιον Κάπρον τὸν Βασιλάκιον τοῦτον καλέσειεν, Ἡρακλέα δέ τινα καθ' ἡμᾶς γενναιότατον τὸν ἐμὸν πατέρα Αλέξιον, οὐκ ἂν ἀμάρτοιο τῆς ἀληθείας); Elisabeth Rolston, «The Imperial Character», σελ. 24.

²¹⁵ Ruth Macrides, «The Pen and the Sword», σελ. 68; Penelope Buckley, *The Alexiad of Anna Komnene. Artistic Strategy in the Making of a Myth*, Cambridge- Νέα Υόρκη 2014, σελ. 16.

²¹⁶ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 11-12, Α', 1, 2-3, 239, Η', 2, 3.

²¹⁷ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 100, Γ', 6, 2 (τοῦ παιδὸς ἄρτι ἐπὶ τὴν πρύμναν καθίσαντος καὶ τῶν οἰάκων ἐφαναμένου καὶ μῆπο πρῶην θαλάττη καὶ κύμασι καὶ ἀνέμοις ὀμιληκότος τοιούτοις).

²¹⁸ Paul Magdalino, «*Basileia*», σελ. 594; Elisabeth Rolston, «The Imperial Character», σελ. 24.

²¹⁹ Elisabeth Rolston, «The Imperial Character», σελ. 24.

του Αλεξίου με την ανοχή του ίδιου, η Άννα τον συνέκρινε με τον Σαούλ, χαρακτηρίζοντας την στάση του πατέρα της ως απώλεια κάθε λογικής²²⁰. Ωστόσο στη συνέχεια της αφήγησης, φρόντισε να διαφοροποιήσει την πορεία του Αλεξίου από το βιβλικό της παράδειγμα. Σε αντίθεση με τον Σαούλ, ο οποίος έχασε τα λογικά του και ο Θεός κατέστρεψε το βασίλειο του, ο Αλέξιος επέδειξε φόβο για την οργή του Θεού και θλίψη για τη λεηλασία των στρατιωτών του. Το εν λόγω τμήμα της αφήγησης τονίζει ιδιαίτερα την ευσέβεια του αυτοκράτορα. Μέσω της μετάνοιας, ο Αλέξιος συμφιλιώθηκε με τον Θεό και έτσι κυβέρνησε με «καθαρά χέρια», σώζοντας το κράτος του²²¹. Σε άλλο σημείο του έργου η Άννα παρομοίασε τον πατέρα της και με τον βασιλιά Δαβίδ. Δικαιολογώντας την χρήση εκκλησιαστικού πλούτου εκ μέρους του για να χρηματοδοτήσει τις εκστρατείες του, τον συνέκρινε με τον σημαντικότερο μονάρχη της Παλαιάς Διαθήκης που και εκείνος είχε κατ' ανάγκη αφηγήσει ιερούς κανόνες²²². Σε γενικές γραμμές, οι περισσότερες βιβλικές αναφορές της Άννας εντοπίζονται στα σημεία που περιγράφονται οι πολεμικές επιχειρήσεις και οι νίκες του πατέρα της, υπογραμμίζοντας έτσι την θεία εύνοια που εκείνος απολάμβανε²²³.

Η σύνθεση του αυτοκρατορικού πορτραίτου του Αλεξίου μέσα στην *Αλεξιάδα* διακρίνεται επιπλέον για την παρουσίαση του ως νέου Κωνσταντίνου και δέκατου τρίτου αποστόλου²²⁴. Η άμεση σύγκριση μεταξύ του Κομνηνού αυτοκράτορα και του Κωνσταντίνου Α' πραγματοποιείται μόλις στο δέκατο τέταρτο βιβλίο του έργου. Αναφερόμενη στην αντιμετώπιση της αίρεσης των Μανιχαίων εκ μέρους του Αλεξίου, η Άννα διατύπωσε τη θέση ότι όπως και ο Κωνσταντίνος, έτσι και ο Αλέξιος ανέλαβε διπλό ρόλο αυτοκράτορα και αποστόλου²²⁵. Περιγράφοντας τις προσπάθειες του να μεταστρέψει τους αιρετικούς μέσω της ορθόδοξης διδασκαλίας, ανέδειξε το πνευματικό καθήκον του Αλεξίου να καθοδηγήσει τους

²²⁰ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 98-99, Γ', 5, 1-2.

²²¹ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 98-100, Γ', 5, 1-6 (οἷα καὶ τῷ Σαούλ συμβεβήκει ποτέ· καὶ γὰρ ὁ Θεὸς διὰ τὸ τοῦ βασιλέως ἀτάσθαλον διαρρησῶν διέρρηξε τὴν βασιλείαν αὐτοῦ[...]. ταῦτα εἰς νοῦν βαλλόμενος ὁ Αλέξιος ἠνιᾶτο τὴν ψυχὴν καὶ κατεσπαράττετο καὶ οὐκ εἶχεν ὃ τι τῷ πλήθει τῆς λύπης χρήσαιτο[...] εἶθ' οὕτως τῶν τῆς βασιλείας πραγμάτων ἀγναῖς ἄπτεται χερσίν); Elisabeth Rolston, «The Imperial Character», σελ. 25.

²²² Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 173, ΣΤ', 3, 4 («ἀκούομεν γὰρ ὅτι καὶ ὁ ἐν βασιλεῦσι προφήτης Δαβὶδ εἰς τὴν αὐτὴν ἀνάγκην ἐληλυθὼς τῶν ἱερῶν ἐγένεσαστο ἄρτων μετὰ τῶν στρατευμάτων αὐτοῦ»).

²²³ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 240, Η', 2, 5; Elisabeth Rolston, «The Imperial Character», σελ. 25.

²²⁴ Margaret Mullett, «Alexios I Komnenos and imperial renewal», στο Paul Magdalino (επιμ.), *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries. Papers from the Twenty-Sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St Andrews, March 1992*, Aldershot 1994, σελ. 267; Penelope Buckley, «Alexios Komnenos as the Last Constantine», στο Geoffrey Nathan και Lynda Garland (επιμ.), *Basileia: Essays on Imperium and Culture: In Honour of E.M. Jeffreys and M.J. Jeffreys*, Leiden και Βοστώνη 2011, σελ. 189; Paul Magdalino, «Basileia», σελ. 594.

²²⁵ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 457, ΙΔ', 8, 8 (καὶ ἔγωγε τοῦτον τρισκαιδέκατον ἂν ἀπόστολον ὀνομάσαιμι, καίτοι τινὲς Κωνσταντίνῳ τῷ μεγάλῳ τοῦτο τὸ κλέος προσάπτουσιν, ἐμοὶ δὲ δοκεῖ ἢ σὺν τῷ Κωνσταντίνῳ τῷ αυτοκράτορι τετάχθαι τοῦτον, ἢ εἴ τις φιλονεικίῃ, ἔστω μετὰ γε Κωνσταντίνῳ ἀπόστολος ἅμα καὶ βασιλεὺς ὁ Αλέξιος); Penelope Buckley, «Alexios Komnenos», σελ. 189.

υπηκόους του προς τον μοναδικό και σωτήριο *Λόγο*, ιδέα που εξέφρασε πρώτος ο Ευσέβιος για τον Κωνσταντίνο²²⁶. Η εικόνα του Αλεξίου ως του ιδανικού χριστιανού ηγεμόνα καθίσταται περισσότερο σαφής μέσω της περιγραφής πράξεων φιλανθρωπίας και επιείκειας. Μεταξύ άλλων, ο αυτοκράτορας συγχώρησε, ελευθέρωσε και παραχώρησε δώρα σε έναν επίδοξο δολοφόνο του²²⁷. Το στοιχείο της θείας μίμησης διαφαίνεται στην αναφορά της Άννας για την ίδρυση του Ορφανοτροφείου²²⁸, όπου παραλληλίζεται η φροντίδα του Αλεξίου για τους απόρους με το θαύμα του χορτασμού των πέντε χιλιάδων, συγκρίνοντας έτσι τον αυτοκράτορα πατέρα της με τον Χριστό²²⁹.

Η Άννα παρουσίασε τον πατέρα της ως τον άνθρωπο που αποκατέστησε την ρωμαϊκή αυτοκρατορία και έφερε την ειρήνη στο κράτος²³⁰. Ο Αλέξιος ήταν πρωτίστως πολεμιστής, που προστάτευε τα σύνορα της αυτοκρατορίας του. Η ιστορία της περιλαμβάνει πλείστες περιστάσεις που αναδεικνύουν την πολεμική του ανδρεία, την στρατιωτική του επιδεξιότητα και τα τεχνάσματα του, ιδιαίτερα τις ενέδρες, που χαρακτήριζαν τις εκστρατείες του²³¹. Ωστόσο ήταν ταυτόχρονα και ειρηνοποιός. Σύμφωνα με την Άννα, η ειρήνη είναι «το τέλος όλων των πολέμων», και ο πατέρας της την διασφάλισε για τους υπηκόους του μέχρι και τον θάνατο του²³².

---

²²⁶ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 457, ΙΔ', 8, 9; Elisabeth Rolston, «The Imperial Character», σελ. 26. Για περισσότερα στοιχεία μέσα στο έργο που ενισχύουν την εικόνα του Αλεξίου ως νέου Κωνσταντίνου βλ. Penelope Buckley, «Alexios Komnenos», σελ. 190-203. Η παρουσία των αιρετικών στην *Αλεξιάδα* λειτουργεί περισσότερο για να αναδείξει η συγγραφέας τον ρόλο του πατέρα της ως υπέρμαχου της ορθοδοξίας και ισαπόστολου [Dion Smythe, «Alexios I and the heretics: the account of Anna Komnene's *Alexiad*», στο Margaret Mullett και Dion Smythe (επιμ.), *Alexios I Komnenos: Papers on the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989*, Belfast 1996, σελ. 258].

²²⁷ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 274, Θ', 7, 6.

²²⁸ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ίδρυση ή επανίδρυση του Ορφανοτροφείου από τον Αλέξιο, βλ. Timothy S. Miller, *The Orphans of Byzantium. Child Welfare in the Christian Empire*, Washington D.C. 2003, σελ. 190-192, 196-197.

²²⁹ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 482-483, ΙΕ', 7, 3-5 (τινά δὲ καὶ εἰς ὅπερ αὐτὸς ἀνήγειρεν ὀρφανοτροφείον[...]*καὶ τάχα τολμῶ καὶ λέγω, εἶποι τίς ἂν, πρὸς τὸ τοῦ ἐμοῦ Σωτῆρος θαῦμα, τῶν ἑπτακισχιλίων φημί καὶ πεντακισχιλίων, ἀναφέρεσθαι τὸ τοῦ αὐτοκράτορος ἔργον*); Elisabeth Rolston, «The Imperial Character», σελ. 26-27.

²³⁰ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 27, Α', 6, 9 ([...]ὄπως τὸν Κομνηνὸν ἐς μείζονα ἀξίαν παρεφυλάττετο ὁ Θεὸς καθάπερ τι χρῆμα τίμιον τὰ Ῥωμαίων σκῆπτρα δι' αὐτοῦ ἐπανακαλέσασθαι θέλων); Georgina Buckler, *Anna Comnena. A study*, Οξφόρδη 1929, σελ. 241.

²³¹ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 20, Α', 5, 1 ([...]ἀντιπροϋβάλλετο δὲ τὴν ἀπὸ τῆς τέχνης ἰσχὺν καὶ τὰς στρατηγικὰς μηχανάς), 21, Α', 5, 4, 155, Ε', 5, 5, 73, Β', 7, 2 («[...]διὰ τὸ καὶ στρατοπεδάρχης ὑμῶν χρόνον ἤδη συχὸν χρηματίσαι καὶ μέγας τῆς ἐσπέρας δομέστικος καὶ κοινὸν ἄλδων ὑμῖν μετασχεῖν ἐν λόχοις τὲ καὶ τοῖς κατάσυστάδην πολέμοις γενναίως ὑμῖν συναγωνιζόμενος[...]); Andrew Stone, «Imperial Types», σελ. 181.

²³² Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, σελ. 371, ΙΒ', 5, 2; Penelope Buckley, «Alexios Komnenos as the Last Constantine», σελ. 197-198.

2. Ιωάννης Β΄ (1118-1143)

Εγκώμια

Ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός ανήλθε στον βυζαντινό θρόνο μετά τον θάνατο του πατέρα του Αλεξίου Α΄ το 1118. Η στέψη του πραγματοποιήθηκε έναν χρόνο αργότερα, μεταξύ Ιουλίου και Οκτωβρίου 1119²³³. Στο χώρο της ρητορικής και των εγκωμίων δραστηριοποιήθηκαν διάφοροι άνθρωποι των γραμμάτων κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, όπως ο Μιχαήλ Ιταλικός, ο Νικηφόρος Βασιλάκης και ο Θεόδωρος Πρόδρομος. Κάποιοι εξ αυτών κατείχαν ανώτατες θέσεις στον διοικητικό μηχανισμό του κράτους²³⁴, ενώ άλλοι όπως ο Πρόδρομος, αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσκολίες παρά την εγγύτητα τους στην αυτοκρατορική αυλή. Πράγματι, στα τέλη της δεκαετίας του 1130, η απουσία του Ιωάννη από την πρωτεύουσα σε εκστρατείες φαίνεται ότι υπήρξε παράγοντας μείωσης της ζήτησης εγκωμιαστικών και λογοτεχνικών έργων²³⁵. Ταυτόχρονα, αυτή η συνθήκη συνιστά τον πυρήνα γύρω από τον οποίο διαμορφώθηκε το αυτοκρατορικό πορτραίτο του Ιωάννη. Οι προτεραιότητες της πολιτικής του ήταν στρατιωτικές και ο ίδιος ήταν πάνω απ' όλα στρατιωτικός ηγέτης. Αυτή η πραγματικότητα αντανακλάται στην κομνηνεια αυτοκρατορική ιδεολογία της περιόδου. Τα ποιητικά εγκώμια του Προδρόμου και οι βασιλικοί λόγοι του Βασιλάκη και του Ιταλικού προς τον Κομνηνό αυτοκράτορα εξιδανίκευσαν την χρήση της βίας. Παρ' ότι δεν αμέλησαν τις παραδοσιακές ειρηνικές αρετές που αποδίδονταν στον αυτοκράτορα όπως η φιλανθρωπία, η πραότητα, η ευσέβεια και η δικαιοσύνη, απέφυγαν να προωθήσουν το ιδανικό της ειρήνης. Ενδεικτικό της μεταβολής αυτής στην αυτοκρατορική ιδεολογία των Κομνηνών αποτελεί το γεγονός ότι έντεκα από τα προαναφερθέντα έργα γράφτηκαν επ' αφορμής της αναχώρησης ή της επιστροφής του Ιωάννη από εκστρατεία²³⁶.

²³³ Maximilian C. G. Lau, *Emperor John II*, σελ. 57-59, 64-65.

²³⁴ Ο Μιχαήλ Ιταλικός εργάστηκε ως δάσκαλος της ρητορικής, ονομάστηκε *διδάσκαλος του Ευαγγελίου* και το 1143 έγινε μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως. Ο Νικηφόρος Βασιλάκης εργάστηκε στην αυτοκρατορική γραμματεία και ονομάστηκε *διδάσκαλος του αποστόλου* το 1140. Είχε στενές σχέσεις με την αυλή των απογόνων του Αλεξίου, ωστόσο επί βασιλείας του Μανουήλ έπεσε σε δυσμένεια και απώλεσε τη θέση του. Οι δύο λόγοι είχαν ανταγωνιστική σχέση [Αγγελική Παπαγεωργίου, «Ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός και η εποχή του (1118-1143)» (Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2007) σελ. 25-26; Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Α΄, σελ. 201].

²³⁵ Elizabeth Jeffreys, «Literary trends in the Constantinopolitan courts in the 1120s and 1130s», στο Alessandra Bucossi και Alex Rodriguez Suarez (επιμ.), *John II Komnenos, Emperor of Byzantium. In the Shadow of Father and Son*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2016, σελ. 111-113. Την περίοδο αυτή χρονολογούνται και τα λεγόμενα «επαιτικά» ποιήματα του Προδρόμου; Elizabeth Jeffreys, *Four Byzantine Novels*, Liverpool 2012, σελ. 5-6.

²³⁶ Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 419, 428; Ricardo Maisano, *Gli encomi per l'imperatore e per il patriarca: Testo critico, introduzione e commentario*, Νάπολη 1977, σελ. 20.

Σημαντικότερος εκ των υμνητών του Ιωάννη ήταν ο Θεόδωρος Πρόδρομος. Γεννημένος περίπου το 1100 στην Κωνσταντινούπολη, έλαβε μόρφωση στην γραμματική, την φιλοσοφία και την ρητορική. Υπήρξε μαθητής του Μιχαήλ Ιταλικού²³⁷. Έγραφε εγκώμια και για άλλα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, όπως την Άννα Κομνηνή, ενώ κατά τη δεκαετία του 1120 φαίνεται να ανήκε στον κύκλο διανοούμενων που συμμετείχαν στο *θέατρο* της Ειρήνης Δούκαινας, μητέρας του Ιωάννη²³⁸. Μετά τον θάνατο της τελευταίας, στράφηκε στον αυτοκράτορα ως κεντρικό πάτρωνα. Έγραψε για αυτόν μια σειρά ποιημάτων εγκωμιαστικού και ιστορικού χαρακτήρα, που αναφέρονταν στις εκστρατείες του²³⁹. Τα ποιήματα του προσφέρουν απαραίτητες πληροφορίες για τις αρετές που συνέθεταν την αυτοκρατορική εικόνα του Ιωάννη Β΄. Ταυτόχρονα, φωτίζουν εν μέρει τις σκοπιμότητες της προπαγάνδας του Κομνηνού αυτοκράτορα, καθώς κάποια από τα ποιήματα του απαγγέλλονταν δημόσια σε συγκεκριμένες εκδηλώσεις²⁴⁰.

Στα ποιήματα του Προδρόμου λαμβάνει κεντρική σημασία η ευσεβής μίμηση του Θεού²⁴¹. Ο αυτοκράτορ είναι πλασμένος κατ' εικόνα του Θεού²⁴². Ο Χριστός τον στέφει και του απονέμει το αυτοκρατορικό αξίωμα²⁴³. Είναι συχνή η χρήση επιθέτων όπως *θεῖος*, *ιερός*, *ἅγιος* και *ὁσιος* που αποδίδονται είτε γενικά στον Ιωάννη, είτε στο σώμα ή την βασιλεία του²⁴⁴. Η θεϊκή παρουσία είναι εμφανής και στα ποιήματα που αναφέρονται στην επιστροφή του Ιωάννη από κάποια εκστρατεία. Ο αυτοκράτορας δέχεται τη βοήθεια και την προστασία του Θεού, για τον οποίο πάει σε πόλεμο και ο οποίος είναι η κινητήρια δύναμη πίσω από κάθε του σχέδιο²⁴⁵. Η Θεοτόκος παρουσιάζεται ως ένα από τα κεντρικά στηρίγματα της ιδεολογίας του Ιωάννη. Ο τελευταίος απέδιδε συνήθως τις στρατιωτικές του νίκες στην παρέμβαση της Παρθένου. Επεδίωκε τον πόλεμο με την θέληση και την συμμετοχή της. Η θέση της ως

²³⁷ Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Β΄, σελ. 516; Elizabeth Jeffreys, «Literary trends», σελ. 114.

²³⁸ Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos: historische Gedichte*, Βιέννη 1974, σελ. 27; Elizabeth Jeffreys, *Byzantine Novels*, σελ. 5; Margaret Mullett, «Aristocracy and patronage», σελ. 177-178.

²³⁹ Elizabeth Jeffreys, *Byzantine Novels*, σελ. 5; Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Β΄, σελ. 516.

²⁴⁰ Alexander Kazhdan, «The Aristocracy», στο Michael Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Οξφόρδη 1984, σελ. 46; Paul Magdalino, «The triumph of 1133», στο Alessandra Bucossi και Alex Rodriguez Suarez (επιμ.), *John II Komnenos, Emperor of Byzantium. In the Shadow of Father and Son*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2016, σελ. 53-54.

²⁴¹ Alexander Kazhdan, «The Aristocracy», σελ. 46.

²⁴² Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, I. 2 ([...]ἀρτίτυπε τοῦ κτίσαντος τὸ σύμπαν ἀρχετύπου).

²⁴³ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, XVI. 15 ([...]τὸν πλάσαντα καὶ στέφαντα καὶ βασιλεύσαντά σε[...]), XXI. 7, XVIII. 89; Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos*, σελ. 91.

²⁴⁴ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, IV. 32, XXIV. 21, XVII. 46, XI. 44-45 (*πόνους ἐκείνους τοὺς σεπτούς, ἰδρώτας τοὺς ἁγίους, κόπους τοὺς ὄντως ἱερούς, ἀγῶνας τοὺς ὀσίους*); Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos*, σελ. 92.

²⁴⁵ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, XVII. 3 ([...]δέσποτα θεοφροῦρητε[...]), XV. 29-30, 44 (*ὁ γὰρ θεὸς ἐξήγειρε τὸν Κομνηνὸν καὶ πάλιν εἰς διεκδίκησιν πιστῶν καὶ λύμην τῆς Περσίδος[...]*θεοκινήτω γὰρ ὀρμῇ καὶ θεορμήτω ῥύμη[...]).

προστάτιδος της αυτοκρατορίας είχε ήδη παγιωθεί από την σύνθεση του *Ακάθιστου Ύμνου* τον 6^ο αιώνα, και από τότε είχε η Θεοτόκος καθιερωθεί στους πανηγυρικούς λόγους ως *συστράτηγος* και *σύμμαχος* του αυτοκράτορα. Τα ποιήματα του Προδρόμου συμπληρώνουν την εικόνα της περίοπτης θέσης της Παρθένου στην πολιτική ιδεολογία του Ιωάννη Β΄, η χρησιμότητα της οποίας έγκειτο στην νομιμοποίηση των στρατιωτικών του επιχειρήσεων και ως μέσο απήχησης στον βυζαντινό πληθυσμό, που περηφανευόταν για την ιδιαίτερη σχέση που είχαν μαζί της²⁴⁶. Σε ποίημα που αναφέρεται στην κατάληψη της Κασταμονής από τον Ιωάννη, ο Πρόδρομος δεν δίστασε να αποδώσει μια ιδιαίτερος βίαη πράξη του αυτοκράτορα κατά τη διάρκεια της πολιορκίας σε θεία βοήθεια της Παρθένου. Κατόπιν προσευχής προς την Θεοτόκο, ο Ιωάννης τοποθέτησε μόνος του έναν τεράστιο βράχο σε πολιορκητική μηχανή, που αφού εκσφενδονίστηκε, διέλυσε ένα κτίριο στο κέντρο της πόλης, σκοτώνοντας όλους τους κατοίκους²⁴⁷.

Κεντρικό σημείο για την αυτοκρατορική εικόνα του Ιωάννη μέσα από την ποίηση του Προδρόμου συνιστά η παρουσίαση του ως ακούραστου πολεμιστή και νικητή αυτοκράτορα²⁴⁸. Η προσωπική ηγεσία του Ιωάννη αναδεικνύεται κυρίως μέσω της εξύμνησης της ανδρείας του παρά μέσα από τον εγκωμιασμό της αρετής της φρόνησης. Ιδιαίτερη προσοχή δινόταν στα χαρακτηριστικά της *φερεπονίας* και της *καρτερίας*²⁴⁹. Ο αυτοκράτωρ ακόμη και άρρωστος, παρουσιάζεται να συνεχίζει να πολεμά και να νικά τους εχθρούς του. Ο Πρόδρομος εξύμνησε τον Ιωάννη για τις κακουχίες στις οποίες υπεβλήθη, υπομένοντας ακραίες συνθήκες κρύου και ζέστης χωρίς τροφή και ύπνο²⁵⁰. Σε αυτό το πλαίσιο, ξεχωρίζει το μοτίβο του αυτοκρατορικού ιδρώτα, τον οποίο ο ποιητής φρόντισε να τονίσει, ως ένδειξη της αυτοθυσίας του Κομνηνού ηγεμόνα, προς όφελος των υπηκόων του. Τελικός στόχος του Ιωάννη άλλωστε ήταν να προωθήσει την εικόνα του αυτοκράτορα-στρατιώτη, που πολεμούσε για την υπεράσπιση της πίστης, την δόξα της αυτοκρατορίας και την ευημερία των πολιτών της²⁵¹. Σε συνδυασμό με

---

²⁴⁶ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, IV. 158 (*[...]ἀλλὰ τῆς θεομήτορος τῆ θείας συμμαχία[...]*), XVI. 125 (*[...]τῆ συστρατήγῳ σου θαρρῶν παρθένῳ καὶ συμμαχῳ[...]*), XIX. 82-88; Angeliki Papageorgiou, «The political ideology of John II Komnenos», στο στο Alessandra Bucossi και Alex Rodriguez Suarez (επιμ.), *John II Komnenos, Emperor of Byzantium. In the Shadow of Father and Son*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2016, σελ. 42; Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos*, σελ. 92-93.

²⁴⁷ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, IV. 173-185; Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos*, σελ. 93.

²⁴⁸ Alexander Kazhdan, «The Aristocracy», σελ. 46; Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos*, σελ. 94.

²⁴⁹ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, XVI. 73, XIX. 111; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 420.

²⁵⁰ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, IV. 68-70 (*[...]σοῦ χάριν νόσοι σώματος τῶ βασιλεῖ καὶ πόνοι, σοῦ χάριν μάχαι καὶ στρατοὶ καὶ στρατοπεδαρχαί, ἐκ σοῦ δὲ τίς ἀντίχαρις πλὴν τῆς εὐχαριστίας*), 171-190 (*[...]χευμῶν οὐ κατισχύει σου, χιὼν οὐ πῆγνυσαί σε[...]* νόσος οὐ κυριεύει σου, πόνος οὐκ ἐκνικᾷ σε, νοσῶν στρατεῦεις πολεμῆς διώκεις κατασφάττεις), XIX. 109-111; Angeliki Papageorgiou, «The political ideology», σελ. 49-50.

²⁵¹ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, XVI. 143-144 (*[...]καὶ μόρζαι σου τοὺς ἱεροὺς βασιλικοὺς ἰδρῶτας[...]*), XI. 44-45, IV. 64-65 (*καὶ τοὺς ἰδρῶτας τοὺς χρυσοὺς, οἷς ἐξηγόρασέ σε, ἀπόμορξον, ἀπόμαξον ἐκ*

το μοτίβο του αυτοκρατορικού ιδρώτα τοποθετείται και το στοιχείο του αίματος των «βαρβάρων» που έρεε σαν χείμαρρος από το σπαθί του βασιλέως. Σε συμβολικό επίπεδο, αντανακλούσε το μέγεθος του ολέθρου που προκαλούσαν τα στρατεύματα του αυτοκράτορα²⁵². Σημαντικό στοιχείο που συμπληρώνει την εικόνα του νικητή αυτοκράτορα είναι ο παραλληλισμός με τον νικητή Χριστό. Επίθετα που στην πατερική γραμματεία παραδοσιακά αποδίδονταν στον Χριστό όπως *αήττητος*, *νικητής* και *τροπαιοφόρος* σταδιακά συνδέθηκαν και με τον αυτοκράτορα²⁵³. Τέλος, το μοτίβο του κυνηγιού, δεν συνδεόταν με οποιουδήποτε είδους χριστιανικό συμβολισμό, ενίσχυε ωστόσο την πολεμική εικόνα του αυτοκράτορα, ενώ συχνά συμβόλιζε τις στρατιωτικές νίκες επί των «βαρβάρων». Η ίδια η πρακτική του κυνηγιού θεωρούνταν υποκατάστατο στρατιωτικής εκπαίδευσης. Στο Βυζάντιο εξασκείτο ιδιαιτέρως από την αριστοκρατία, και ακολούθως αποτέλεσε αγαπημένη ασχολία των Κομνηνών, οπότε και εμφανίζεται περισσότερο από ποτέ σε εγκωμιαστικούς λόγους²⁵⁴.

Οι τίτλοι που αποδίδονται στα προδρομικά ποιήματα στον Ιωάννη προδίδουν άλλη μια πτυχή της ιδεολογίας του Κομνηνού αυτοκράτορα. Η οικουμενικότητα της αυτοκρατορίας παρέμενε ένα από τα σταθερότερα και αδιαπραγμάτευτα στοιχεία της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Στην προσπάθεια τους να επεκτείνουν την ιδέα του οικουμενικού χαρακτήρα της αυτοκρατορίας, οι Κομνηνοί αναβίωσαν την έννοια της *ανακατάκτησης*, δηλαδή την έννοια της ανακατάληψης όλων των περιοχών που κάποτε ανήκαν στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Ακολούθως, η έννοια της οικουμενικότητας της αυτοκρατορίας διατυπώθηκε από τους ρήτορες, τους ιστορικούς και τους ποιητές της περιόδου, μεταξύ αυτών και τον Πρόδρομο²⁵⁵. Συχνότερος τίτλος που αποδίδεται στον Ιωάννη είναι αυτός του *βασιλέως*, συνήθως μαζί με κάποιο επίθετο όπως *μέγας*, *κραταιός* και *θεῖος*²⁵⁶. Η οικουμενικότητα του αυτοκρατορικού χαρακτήρα καθίσταται σαφής σε εκφράσεις και τίτλους όπως *μονοκράτωρ*, *γῆς κράτωρ*, *γῆς*

τοῦ χρυσοῦ μετώπου); Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 420; Angeliki Papageorgiou, «The political ideology», σελ. 49-50.

²⁵² Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, XVII. 177, 179 ([...]ἐκθλίψει τούτους ὁ θεὸς χειρὶ τῆ Κομνηνίδι[...]τὸ δ' αἷμα τούτων ἐκχεεῖ καὶ διαρράνει κάτω[...]), XVI. 138 ([...]οὐκ ἔφθασας καθάραι σου τὴν αἵμαχθεῖσαν σπάθην[...]); Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 420.

²⁵³ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, IV. 154 ([...]σκηπτὸν ἔχε τροπαιοῦχε[...]), XI. 1, IX. 19, XIV. 11, XV. 46 ([...]ὁ νικητὴς ὁ Κομνηνὸς δεσπότης Ἰωάννης); Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos*, σελ. 94-95.

²⁵⁴ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, IV. 84 ([...]τὸ σὸν δὲ τοῦτο θήραμα, τὸ κυνηγέσιόν σου[...]); Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos*, σελ. 95; Alexander P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary*, σελ. 958. Ο Ιωάννης Β΄ πέθανε κατόπιν δηλητηρίασης κατά τη διάρκεια κυνηγιού στην Κιλικία, τον Απρίλιο του 1143 [Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σελ. 40. 61-77].

²⁵⁵ Mark Whittow, «How the east was lost», σελ. 56; Ioannis Stouraitis, «Narratives of John II Komnenos' wars: comparing Byzantine and modern approaches», στο Alessandra Bucossi και Alex Rodriguez Suarez (επιμ.), *John II Komnenos, Emperor of Byzantium. In the Shadow of Father and Son*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2016, σελ. 33; Angeliki Papageorgiou, «The political ideology», σελ. 37-38, 40; Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos*, σελ. 96.

²⁵⁶ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, XI. 91, IV. 117, XXIV. 21.

ἀναξ, τῆς γῆς ὁ μέγας αὐτοκράτωρ²⁵⁷. Ο Πρόδρομος προέβλεπε ὅτι οὐ νίκες τοῦ Ἰωάννη ἀναπόφευκτα θὰ ἐπιφέρουν τὴν παγκόσμια κυριαρχία. Με ἀφορμὴ καὶ πάλι τὴν κατάληψη τῆς Κασταμονῆς ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα²⁵⁸, ὁ ποιητὴς ἀνέφερε ὅτι ἦταν χαμένη γιὰ αἰῶνες, ἀποφεύγοντας νὰ ἀναφέρει ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὴν προγονικὴ ἐστία τῶν Κομνηνῶν. Στὸ ἴδιο ποίημα κατέληξε ἐλπίζοντας σὲ νίκες καὶ κυριαρχία τοῦ Ἰωάννη στὸν Τίγρη καὶ τὸν Νεῖλο²⁵⁹.

Τὸ στοιχεῖο τῆς *τύχης* ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη χαρακτηριστικὸ που ἐμφανίζεται στὰ ποιήματα τοῦ Προδρόμου πρὸς τὸν Ἰωάννη, συχνὰ σὲ συνδυασμὸ με τὴν εἰκόνα τοῦ νικητῆ αὐτοκράτορα²⁶⁰. Ὁ ὅρος συναντᾶται στὶς προχριστιανικὲς μοναρχικὲς λατρευτικὲς τελετὲς καὶ ἐνσάρκωνε τὴν εὐτυχία ὡς προσωπικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ηγεμόνα²⁶¹. Ὁ ὅρκος γιὰ τὴν *τύχη* τοῦ αὐτοκράτορα ἀπορρίφθηκε ἀπὸ τὴν πρωτοχριστιανικὴ γραμματεία, ἐνῶ τὸ μοτίβο τῆς *τύχης* καὶ τὸ ἐπίθετο *εὐτυχῆς* ἐπιβίωσαν γιὰ κάποιον διάστημα. Στὴν ἐξεταζόμενη περίοδο, οἱ ὅροι εἶχαν ἐκλείψει στὴν ἐπίσημη τιτλοφορία τοῦ ηγεμόνου, ὡστόσο ἐντοπίζονται σὲ ἔργα ρητορικῆς. Ἡ *τύχη* στὰ ἔργα τοῦ Προδρόμου ἐμφανίζεται ὡς ἰδιαίτερο δῶρο τῆς χάρις τοῦ αὐτοκράτορα ἀλλὰ καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας. Τὸ ἐπίθετο *εὐτυχῆς* συνήθως συνόδευε τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰωάννη. Οἱ δύο ὅροι φαίνεται νὰ υποδήλωναν τὴν ἀρχὴ τῆς δυναστικῆς νομιμότητος²⁶². Ἡ τελευταία γίνεται ξεκάθαρη στὴν ἐξύμνηση τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τῶν μελῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας ὡς πορφυρογέννητους καὶ βλαστούς τοῦ οἴκου τῶν Κομνηνῶν. Ἡ ἐξέταση τῶν προδρομικῶν ποιημάτων καθιστᾶ σαφῆ τὴ σημασία τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας ὡς ἀναπόσπαστου συστατικοῦ τῆς αὐτοκρατορικῆς εἰκόνας²⁶³. Ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ πρόσφατα ἐστεμμένος συναυτοκράτορας γιὸς τοῦ Ἀλέξιου ἐξυμνήθηκαν ὡς πορφυρογέννητοι βασιλεῖς γόνιοι βασιλέων καὶ αὐτοκρατόρων, τῶν ὁποίων ὁ θρόνος καὶ τὸ σκήπτρο εἶναι πατρικὸ ἀπόκτημα καὶ θέμα κληρονομιάς. Ἡ κληρονομικὴ διαδοχὴ εἶχε ἤδη

²⁵⁷ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ἱστορικά ποιήματα*, XVII. 277, XII. 25, XVI. 203, XV. 94.

²⁵⁸ Ἡ κατάληψη τῆς Κασταμονῆς τὸ 1132 ἀπέτελεσε γεγονός ὑψίστης σημασίας σὲ ἰδεολογικὸ-προπαγανδιστικὸ ἐπίπεδο. Μετὰ τὴν ἐπιτυχία τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, ὁ Ἰωάννης προέβη στὴ τέλεση θριάμβου στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀναβιώνοντας τὴν παραδοσιακὴ ρωμαϊκὴ πρακτικὴ. Στὰ πλαίσια τοῦ θριάμβου, ὁ Πρόδρομος συνέθεσε τέσσερα ἐγκωμιαστικὰ ποιήματα γιὰ τὸ γεγονός [Paul Magdalino, «The triumph», σελ. 53-54].

²⁵⁹ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ἱστορικά ποιήματα*, IV. 111-113 (Ὡ δέδρο πόλις Κασταμών, δέδρο Ῥωμαίων πόλις, χρόνων πολλῶν ἀπόδημε, φυγὰς μακρῶν αἰώνων[...], 288-290 ([...]καὶ γεφυρώσαις Τίγρητας καὶ μεταβάψαις Νείλους, οὓς μὲν ὀστέοις ἔθνηκοῖς, οὓς δὲ βαρβάρων λύθροις, καὶ πάντας ἄζαις ὑπὸ σὲ καὶ μονοκρατορήσαις); Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 421-422.

²⁶⁰ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ἱστορικά ποιήματα*, XVIII. 13, 49 (Χαῖρε μοι, τύχη Κομνηνίς[...]) ὧ νῖκαι πολυθρύλλητοι τοῦ Κομνηνοῦ δεσπότης[...]); Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos*, σελ. 96.

²⁶¹ Lucien Cerfaux καὶ Julien Tondrau, *Un concurrent du christianisme. Le culte des souverains dans la civilisation gréco-romaine*, Tournai 1957, σελ. 419.

²⁶² Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ἱστορικά ποιήματα*, IV. 100 ([...]καὶ τύχης Κομνηνίδος[...]), VII. 9 ([...]πορφυρογεννῆς εὐτυχῆς Ἰωάννης[...]); Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos*, σελ. 96-97.

²⁶³ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ἱστορικά ποιήματα*, XVII. 128 ([...]καὶ τὸν Κομνηνοβλάστητον πορφυρανθῆ δεσπότην[...]), XIX. 83; Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos*, σελ. 97; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 422.

εγκαθιδρυθεί σε πρακτικό επίπεδο από τον καιρό της μακεδονικής δυναστείας. Ωστόσο τα εγκώμια του Προδρόμου προδίδουν την πρωτοφανή έμφαση στον αυτοκρατορικό οίκο και την καταγωγή, στοιχεία που εισήγαγε ο Αλέξιος ως εκπρόσωπος της στρατιωτικής αριστοκρατίας και μεγιστοποιήθηκαν στο αυτοκρατορικό ιδεώδες των διαδόχων του. Δίνεται μεγαλύτερη σημασία στον Ισαάκιο Κομνηνό, τον πρώτο Κομνηνό αυτοκράτορα, τους Δούκες και τον Αλέξιο, παρά στη ρωμαϊκή δυναστεία των Κλαυδίων²⁶⁴.

Έχει ήδη προαναφερθεί το μοτίβο της σύγκρισης του βασιλέα με τον ήλιο ως πρότυπο που χρησιμοποιείται στα βασιλικά εγκώμια. Τα έργα του Προδρόμου περιλαμβάνουν πλείστες μεταφορές και εκφράσεις που παρουσιάζουν τόσο τον Ιωάννη όσο και αργότερα τον Μανουήλ ως ήλιους, των οποίων το φως θερμαίνει και θεραπεύει, ενώ ταυτόχρονα δύναται να τυφλώσει και να κάψει τους αντιπάλους τους. Ο αυτοκράτορας ήταν ο ήλιος της Ρώμης αλλά και εκείνος που φέρει το φως σε όλη την οικουμένη²⁶⁵. Μεταφορές για τον ήλιο και το φως συνοδεύουν την εικόνα του αυτοκράτορα όταν απεικονίζεται στα προδρομικά ποιήματα ως νικητής, σωτήρας των υπηκόων του ή καταστροφέας των «βαρβάρων». Εκφράσεις όπως *Ἥλιε Ρώμης νεαρᾶς, ἄδυτε Ρώμης ἥλιε, ἥλιε πορφυράκτινε και ἄναξ ἥλιε* είναι ενδεικτικές της σύνδεσης του συμβολισμού του ήλιου με το αυτοκρατορικό πορτραίτο. Παρά τις παγανιστικές προελεύσεις της παράδοσης, είναι δεδομένο ότι ο συμβολισμός αυτός παρέπεμπε στη βυζαντινή κοινή αντίληψη στον Χριστό και την ουράνια βασιλεία του²⁶⁶.

Η φιλανθρωπία ξεχωρίζει ως μία από τις αρετές του αυτοκράτορα που εξύμνησε ο Πρόδρομος η οποία δεν σχετιζόταν με τις πολεμικές του επιχειρήσεις. Στην πραγματικότητα, η φιλανθρωπία και η ευσέβεια του Ιωάννη είχε διαφανεί σαφώς με την ίδρυση της μονής του Παντοκράτορος²⁶⁷. Στον Πρόδρομο, η φιλανθρωπία του αυτοκράτορα, όπως πάντα στη βυζαντινή εγκωμιαστική παράδοση, συνδέεται άμεσα με την προσωπική του ευσέβεια και υποδηλώνει την εγγύτητα του στον Θεό. Η φιλανθρωπία του Ιωάννη ωστόσο περιορίζεται στους υπηκόους του. Τα αντίπαλα «έθνη» έπρεπε να ηττηθούν και όντας κατακτημένα να

²⁶⁴ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, I. 7, 122-134; Angeliki Papageorgiou, «The political ideology», σελ. 50; Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos*, σελ. 97-98.

²⁶⁵ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, XII. 5, 7, XIX, 59-61 (*τί τοίνυν λέγεις βλέψασα πρὸς τηνικαύτην αἴγλην; ὁμολογεῖς ἀποβαλεῖν τὰς ὀπτικάς δυνάμεις[...]*), XV. 16-20; Alexander Kazhdan, «The Aristocracy», σελ. 46; Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos*, σελ. 105.

²⁶⁶ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, I. 1, XII. 5, 7, XI. 39; Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos*, σελ. 103-104; Ernst H Kantorowicz, «Oriens», σελ. 151.

²⁶⁷ Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos*, σελ. 99; Maximilian C. G. Lau, *Emperor John II*, σελ. 306-312.

δεχθούν την φιλανθρωπία του. Παρομοίως, ο αυτοκράτορας επεφύλασσε τιμωρία για όσους έδειχναν «αχαριστία» και αποστατούσαν από το κράτος του²⁶⁸.

Ο Μιχαήλ Ιταλικός συνέθεσε και απήθυνε στον Ιωάννη πανηγυρικό λόγο προς τιμήν του το 1138 κατόπιν της επιστροφής του από τις νικηφόρες εκστρατείες του στη Συρία²⁶⁹. Ο βασιλικός λόγος σε μεγάλο βαθμό περιγράφει τις μάχες και τα κατορθώματα του Ιωάννη κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων. Είναι αξιοσημείωτος για το πλήθος των συγκρίσεων του αυτοκράτορα με ιστορικές και μυθικές προσωπικότητες, από τις οποίες εμφανίζεται πάντα ανώτερος²⁷⁰. Στον λόγο ο Ιωάννης συγκρίνεται επανειλημμένα με τον Αλέξανδρο της Μακεδονίας²⁷¹. Παρουσιάζεται να κατατροπώνει *ἀμφιδεξίως* πολλαπλούς αντιπάλους ταυτόχρονα, και με την αιχμή του δόρατος του χαράζει πορεία κατακτήσεων που φτάνει στις άκρες του κόσμου²⁷². Ο Ιωάννης υπερβαίνει στα κατορθώματα τον Πομπήιο και τον Αχιλλέα, συγκρίνεται με τον Μωσή και τον Ιησού του Ναυή²⁷³. Δίνεται έμφαση στην επιμονή και την αντοχή του αυτοκράτορα στον πόνο, στη δικαιοσύνη και τη γενναιοδωρία του²⁷⁴. Τονίζεται ιδιαίτερα ο δίκαιος πόλεμος του απέναντι στους Αρμένιους χριστιανούς αποστάτες και τους μουσουλμάνους. Στο ίδιο πλαίσιο εμφανίζεται και στο εγκώμιο του Ιταλικού ο παραλληλισμός του Ιωάννη με τον ήλιο, που καίει τους εχθρούς του και φωτίζει τους υπηκόους του²⁷⁵. Η εικόνα του αήττητου νικητή αυτοκράτορα αποτελεί άλλο ένα στοιχείο που επαναλαμβάνεται στον πανηγυρικό²⁷⁶. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ιταλικός παρουσίασε τις κατακτήσεις του Ιωάννη ως αποκατάσταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής κυριαρχίας, εντάσσοντας στοιχείο αναβίωσης του αρχαίου ρωμαϊκού παρελθόντος στο αυτοκρατορικό πορτραίτο του Κομνηνού ηγεμόνα²⁷⁷.

Ο Νικηφόρος Βασιλάκης εκφώνησε επίσης λόγο προς τον Ιωάννη με αφορμή την εκστρατεία του τελευταίου στη Συρία και την Κιλικία. Ο λόγος παρουσιάζει ενδιαφέρον πέραν

²⁶⁸ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, XVII. 23-25, XVI. 204-209, IV. 164-170; Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos*, σελ. 99.

²⁶⁹ Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Α', σελ. 200; Elizabeth Jeffreys, «Literary trends», σελ. 114.

²⁷⁰ Angeliki Papageorgiou, «The political ideology», σελ. 49.

²⁷¹ Ιταλικός, *Επιστολαί και ομιλίες*, αρ. 43.20-1, 251 12, 257 12, σελ. 248-249.

²⁷² Ιταλικός, *Επιστολαί και λόγοι*, αρ. 43.19-3, σελ. 249-250 (*[...]παίεις ἀμφιδεξίως τὸς ἐξ ἑκατέρων ἡπείρων βαρβάρους διπάλτῳ χειρὶ [...]μοι δοκεῖς τῇ ἐπιδορατίδι κύκλῳ τῶν περάτων ἐφάπτεσθαι[...]*).

²⁷³ Ιταλικός, *Επιστολαί και λόγοι*, αρ. 43.9-10, σελ. 255, αρ. 43.21, 266, αρ. 43.27-2, 261-262, αρ. 43.4-12, 258 (*Τίς μὲν οὖν Μωσῆς ἐκεῖνος, τίς δὲ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ εἰς γῆν ἄγοντες τὸν λαὸν πηγὰς ἀποβλυστάνουσαν τοῦ γάλακτος καὶ τοῦ μέλιτος*).

²⁷⁴ Ιταλικός, *Επιστολαί και λόγοι*, αρ. 43.8-17, σελ. 248-249, αρ. 43. 8-9, 16-17, 261 (*Πῶς οὐ θαυμάσομαί σου τὸ ἀκατάπληκτον, βασιλεῦ, τὸ πρὸς τοὺς πόνους ἀνένδοτον[...]Ὁ αὐτὸς καὶ ἀφαιρούμενος καὶ δωρούμενος, ἐκεῖνο μὲν τὸ δίκαιον, τοῦτο δὲ καὶ τὸ φιλόδωρον[...]*).

²⁷⁵ Ιταλικός, *Επιστολαί και λόγοι*, αρ. 43.13-2, σελ. 248-249, αρ. 43.9-10, 255, αρ. 43.3-7, 267.

²⁷⁶ Ιταλικός, *Επιστολαί και λόγοι*, αρ. 43.1, σελ. 260, αρ. 43.12, 266 (*[...]ὁ νικητῆς, ὁ ἀήττητος αὐτοκράτωρ*).

²⁷⁷ Ιταλικός, *Επιστολαί και λόγοι*, αρ. 43.19-20, σελ. 266 (*[...]ὁ ἀνάψας Ῥωμαίους πάλαι σβεσθεῖσαν τὴν εὔκλειαν[...]*); Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 433.

της προπαγανδιστικής του λειτουργίας και ως πηγή για τις πολεμικές επιχειρήσεις του Ιωάννη²⁷⁸. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο λόγος του εμφανίζει πολλές ομοιότητες με τον λόγο του Ιταλικού σε ό,τι αφορά την περιγραφή των ίδιων γεγονότων και τη χρήση παρόμοιων ρητορικών εικόνων και συγκρίσεων. Από την άλλη, ο Βασιλάκης ανέφερε ευκρινώς τις παραδοσιακές αρετές που περιλάμβανε το αυτοκρατορικό ιδεώδες. Από την αρχή του λόγου, ο Ιωάννης παρουσιάζεται ως καλός ηγεμόνας, που αντλεί την αγάπη των υπηκόων του μέσω της δικής του αγάπης για αυτούς²⁷⁹. Μέσα από την ανάγνωση του εγκωμίου ανιχνεύονται οι αρετές της ανδρείας, της ευσέβειας, της φιλανθρωπίας και της μίμησης του Χριστού²⁸⁰. Πρωτίστως ο αυτοκράτορας απεικονίζεται ως νικητής ηγεμόνας, ανώτερος όλων μετά τον Χριστό, που κατατροπώνει τους «βάρβαρους» και ως σωτήρας διατηρεί την ελευθερία του κράτους. Κεντρικός στόχος του Βασιλάκη ήταν να συνθέσει το πορτραίτο του Ιωάννη ως σωτήρα του πολιτισμού απέναντι στους «βάρβαρους» και ως θεϊκό όργανο αυτής της σωτηρίας²⁸¹. Ο Βασιλάκης χαρακτήρισε επανειλημμένα τον Ιωάννη ως *ἀθλητήν κυρίου* έκφραση στην οποία έχουν αναγνωρισθεί σταυροφορικές συνδηλώσεις²⁸². Η εικόνα του Κομνηνού ηγεμόνα ως «σταυροφόρου» συμπληρώνεται και από επιμέρους στοιχεία του κειμένου. Εμφανίζεται ως διάδοχος προσωπικοτήτων της Παλαιάς Διαθήκης, όπως ο Δαβίδ και όπως ο Μωυσής επιλέχθηκε για να οδηγήσει τον «λαό» του στη γη της Επαγγελίας. Επιπλέον, εκστράτευσε για να τιμωρήσει τους Τούρκους, που πρόσβαλαν τον Χριστό και τη Θεοτόκο²⁸³. Όπως και ο Ιταλικός, ο Βασιλάκης αναφέρεται συχνά στον λόγο του στον Αλέξανδρο. Εκτός από την λειτουργία του ως εγκωμιαστικού εργαλείου, η αναφορά στους Μακεδόνες από τον συγγραφέα παραπέμπει στην νομιμότητα των διεκδικήσεων της αυτοκρατορίας, ως κληρονόμου του ελληνιστικού πολιτισμού, στα εδάφη της Μικράς Ασίας²⁸⁴.

²⁷⁸ Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Α', σελ. 202; Ricardo Maisano, *Gli encomi*, σελ. 19; George T. Dennis, «Imperial Panegyric», σελ. 138.

²⁷⁹ Βασιλάκης, *Λόγοι και επιστολαί*, αρ. 3.1-6 σελ. 49 (*Ὡς ἀσπαστὸς ἡμῖν ἦκεις, ὃ τῶν πάλαι βασιλέων θεοειδέστατε, ὡς ἡδὺς ὡς εὐκταῖος, ὡς ἀσμένοισιν' ἄσμενος[...]*Τοσοῦτον ἔχεις τὸ φιλοπήκοον καὶ τοσοῦτον ἴμερον τοῖς ὑπηκόοις ἐνέσταζας).

²⁸⁰ Βασιλάκης, *Λόγοι και επιστολαί*, αρ. 3.18, σελ. 67, αρ. 3.7, 68 (*ὡς ἄρα σου καὶ τὸ ἀνδρεῖον οὐκ ἄγνωστον[...]*), αρ. 3.20, 68 (*[...]καὶ σου τὴν εὐσέβειαν σταυρικὸν ἀνεκήρυξε σύμβολον[...]*), αρ. 3.22, 56 (*οὗτοι ἐπὶ τὸν βασιλέα[...]*ἐπὶ τὸν ἀπάντων φιλανθρωπότατον[...]), αρ. 3.17, 58 (*[...]σὺ ὁ τὸν Χριστὸν φέρων ἐπὶ ψυχῆς καὶ μιμούμενος τὸν πατάσσοντα[...]*).

²⁸¹ Βασιλάκης, *Λόγοι και επιστολαί*, αρ. 3.26-30, σελ. 52 (*τρέπεις μὲν αἰεὶ βαρβάρους καὶ συγκλονεῖς[...]*καὶ νίκας νίκαις ἐπισυνάπτεις [...]), αρ. 3.7-9, σελ. 50 (*[...]καὶ σὲ τὸν μετὰ Χριστὸν τῆς Χριστοῦ κληρονομίας κεφαλὴν χρηματίσαντα [...]*τὸν σωτήρα τὸν πολίεα τὸν αὐτοκράτορα); Ricardo Maisano, *Gli encomi*, σελ. 42.

²⁸² Βασιλάκης, *Λόγοι και επιστολαί*, αρ. 3.4, σελ. 72, αρ. 3. 29, 72; Angeliki Papageorgiou, «The political ideology», σελ. 44.

²⁸³ Βασιλάκης, *Λόγοι και επιστολαί*, αρ. 3.31, σελ. 56, αρ. 3. 33-34, 66; Angeliki Papageorgiou, «The political ideology», σελ. 45.

²⁸⁴ Βασιλάκης, *Λόγοι και επιστολαί*, αρ. 3.9-10, σελ. 65, αρ. 3.15, 68, αρ. 3.23, 64; Ricardo Maisano, *Gli encomi*, σελ. 42.

Ιστορικά έργα: Ιωάννης Κίνναμος και Νικήτας Χωνιάτης

Οι αναφορές βυζαντινών ιστορικών στον Ιωάννη είναι ελλιπείς. Κύριες πηγές για την βασιλεία του αποτελούν οι ιστορίες του Νικήτα Χωνιάτη και του Ιωάννη Κίνναμου. Ο Νικήτας Χωνιάτης γεννήθηκε το 1155 και ακολούθησε πορεία κρατικού λειτουργού, φτάνοντας το αξίωμα του λογοθέτη των σεκρέτων επί της δυναστείας των Αγγέλων. Πέθανε στη Νίκαια περίπου το 1215/1216. Ο Ιωάννης Κίνναμος γεννήθηκε πριν το 1143 και υπήρξε γραμματικός στην υπηρεσία του Μανουήλ Α'²⁸⁵. Κανένας εκ των δύο δεν υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της βασιλείας του Ιωάννη και παραδέχονται αμφότεροι ότι για την εξιστόρηση τους σε ό,τι αφορά τον Ιωάννη, έχουν χρησιμοποιήσει έμμεσες ιστορικές αναφορές²⁸⁶. Πρόκειται για περιγραφές του αυτοκράτορα μετά τον θάνατο του. Μάλιστα, έχει διατυπωθεί η θεωρία ότι ο Χωνιάτης έχει χρησιμοποιήσει ως πηγή τον ίδιο τον Κίνναμο. Συνεπώς, η εικόνα του Ιωάννη που παρουσιάζουν είναι το πορτραίτο ενός πρότυπου και ιδανικού αυτοκράτορα, σύμφωνο με τις αντιλήψεις των ίδιων των συγγραφέων²⁸⁷.

Ο Κίνναμος αφιέρωσε περίπου το ένα δέκατο της αφήγησης του στον Ιωάννη. Σε μεγάλο βαθμό αποτελεί εξιστόρηση των εκστρατειών του αυτοκράτορα. Όπως και ο πατέρας του Αλέξιος, ο Ιωάννης περιγράφεται ως επιδέξιος στρατηγός, που ηγούνταν προσωπικά των στρατευμάτων του²⁸⁸. Λίγα στοιχεία δύναται να εξαχθούν από την αφήγηση του ιστορικού για την αυτοκρατορική εικόνα του Ιωάννη. Προσφέρει κατά κύριο λόγο πληροφορίες για τις πολεμικές επιχειρήσεις του αυτοκράτορα, ωστόσο δεν αποτίμησε την βασιλεία του. Σε κάποια σημεία τονίζεται η ευσέβεια του Κομνηνού ηγεμόνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά του στον θρίαμβο που τέλεσε στην Κωνσταντινούπολη ο Ιωάννης το 1133, κατόπιν της κατάληψης της Κασταμονής. Ο αυτοκράτορας τοποθέτησε σε άρμα την εικόνα της Θεοτόκου, ενώ ο ίδιος προχώρησε πεζός κρατώντας σταυρό. Ο Κίνναμος ομολογεί ότι οι Ρωμαίοι δεν είχαν ξαναδεί παρόμοιο θέαμα από τον καιρό του Ιουστινιανού και του

---

²⁸⁵ John Stahakopoulos, «John II Komnenos: a historiographical essay», στο Alessandra Bucossi και Alex Rodriguez Suarez (επιμ.), *John II Komnenos, Emperor of Byzantium. In the Shadow of Father and Son*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2016, σελ. 1; Alexander P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary*, σελ. 428, 1130. Για Χωνιάτη και Κίνναμο βλ. Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Β', σελ. 265-281, 237-246.

²⁸⁶ Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σελ. 4. 76-81 ([...]οία και ἡμῶν μὴ τὰ τοῖς ὀφθαλμοῖς ἐπὶ τῷδε παρελημμένα συγγραφομένων[...]); Κίνναμος, *Ιστορία*, σελ. 5. 2-6.

²⁸⁷ John Stahakopoulos, «John II Komnenos», σελ. 1-2; Maximilian C. G. Lau, *Emperor John II*, σελ. 9. Ειδικά για τον Χωνιάτη, έχει ειπωθεί ότι απεικόνισε έναν Ιωάννη *imaginaire* [Stephanos Efthymiadis, «Niketas Choniates: the Writer», στο Alicia Simpson και Stephanos Efthymiadis (επιμ.), *Niketas Choniates. A Historian and a Writer*, Γενεύη 2011, σελ. 45].

²⁸⁸ Κίνναμος, *Ιστορία*, σελ. 6. 14-18, 7. 12-15, 8. 1-3, 10. 19 (*βασιλεὺς δὲ τούτων ἀκούσας πανστρατὶ ἐπὶ τὸν Ἴστρον ἐφέρετο[...]*); John Stahakopoulos, «John II Komnenos», σελ. 2.

Ηρακλείου, στοιχείο που τονίζει την επιδίωξη του Ιωάννη να συνδέσει το πρόσωπο του με ένδοξες και ηρωικές μορφές του βυζαντινού παρελθόντος. Ταυτόχρονα, με την τοποθέτηση της εικόνας της Θεοτόκου στο άρμα, ο Ιωάννης απέδιδε την νίκη του στην ίδια, τονίζοντας την θέση της ως προστάτιδας του²⁸⁹. Τέλος, ορισμένα στοιχεία για την ιδέα της κληρονομικής διαδοχής δύναται να εξαχθούν μέσα από την ανάγνωση του επιθανάτιου λόγου του Ιωάννη. Το γεγονός ότι ο Ιωάννης παρουσιάζεται να δικαιολογεί την επιλογή ως διαδόχου του μικρότερου γιου του Μανουήλ, προσπερνώντας τον πρεσβύτερο Ισαάκιο, είναι δηλωτικό της κυρίαρχης πλέον αντίληψης στη βυζαντινή κοινωνία για την κληρονομική διαδοχή. Ο Ιωάννης ωστόσο προέταξε την ικανότητα που είχε επιδείξει ο Μανουήλ πριν από το δικαίωμα του πρωτότοκου. Αυτή η αντίληψη ήταν σύμφωνη με τις γενικότερες πεποιθήσεις της στρατιωτικής αριστοκρατίας της εποχής, εκπρόσωποι της οποίας άλλωστε ήταν οι Κομνηνοί²⁹⁰.

Ο Νικήτας Χωνιάτης αφιέρωσε ένα βιβλίο από την ιστορία του στον Ιωάννη. Όπως προαναφέρθηκε, χρησιμοποίησε πιθανότατα ως πηγή τον Κίναμμο. Ακολούθως, η εικόνα του Ιωάννη στην ιστορία του Χωνιάτη είναι εκείνη ενός πολεμιστή αυτοκράτορα, με ιδιαίτερη έμφαση στην ανδρεία που επεδείκνυε²⁹¹. Ωστόσο, γράφοντας χρόνια μετά τη βασιλεία του, παραμένει άγνωστο κατά πόσο το πορτραίτο του Ιωάννη ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα και την επίσημη εικόνα που παρουσίαζε ο Κομνηνός αυτοκράτορας, ή αν πρόκειται για το πρότυπο του ιδανικού ηγεμόνα κατά την αντίληψη του συγγραφέα. Ο Χωνιάτης, ο οποίος έζησε την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 και επεξεργάστηκε πολλές φορές το κείμενο του, παρουσίασε τη βασιλεία του Ιωάννη σαν μια μακρινή χρυσή εποχή, την οποία ακολούθησε η παρακμή²⁹². Στην τελική αποτίμηση που έκανε για τον Ιωάννη, παρέδωσε μια αξιολόγηση εγκωμιαστικού χαρακτήρα. Ο ιστορικός περιέγραψε τον Ιωάννη ως έναν άριστο και ευσεβή κυβερνήτη, που διακρίθηκε για την φιλανθρωπία και την γενναιοδωρία του. Ήταν σχολαστικός στην εθιμοτυπία της αυλής και των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας. Παρουσιάστηκε σαν πρότυπο κάθε ευγενούς πράξης προς μίμηση των ακολούθων του και επιδίωξε κάθε αρετή. Ο Χωνιάτης κατέληξε χαρακτηρίζοντας τον Ιωάννη κορωνίδα της

---

²⁸⁹ Κίναμος, *Ιστορίες*, σελ. 13-14.15-2 (*ἀμέλει καὶ εἰκόνα τῆς θεοτόκου ἐνθήμενος αὐτῶ, ὃ μὲν σὺν τῷ σταυρικῶ προήλθε σημείω[...]*); Angeliki Papageorgiou, «The political ideology», σελ. 42-43, 49.

²⁹⁰ Κίναμος, *Ιστορίες*, σελ. 26-28. 5-16 (*«ἀλλ' ἡ γνώμη τὸ πρεσβεῖον ἀποσεισασμένη τὸ βέλτιον ἰχνηλατεῖ καὶ πείθει ἀρετὴν ἀρετῇ παραβάλλοντα»*); Angeliki Papageorgiou, «The political ideology», σελ. 51-52.

²⁹¹ Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σελ. 31. 16-27, 12. 94-3, 15. 83-93; John Stahakopoulos, «John II Komnenos», σελ. 2; Απόστολος Καρπόζηλος, *Βυζαντινοὶ ιστορικοί*, τόμ. Γ', σελ. 628-629.

²⁹² John Stahakopoulos, «John II Komnenos», σελ. 2; Maximilian C. G. Lau, *Emperor John II*, σελ. 10.

δυναστείας των Κομνηνών και κατατάσσοντας των μεταξύ των καλύτερων αυτοκρατόρων του παρελθόντος²⁹³.

---

²⁹³ Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σελ. 46-47. 59-85 (*[...]κορωνίς ως εἰπεῖν τῶν ὅσοι Ῥωμαίων ἐκ τοῦ τῶν Κομνηνῶν γένους ὑπερεκάθισαν, ἵνα μὴ λέγοιμι ὡς καὶ πολλοῖς τῶν ἀνόπτιν ἀρίστων τοῖς μὲν ἡμιλλήσατο, τοὺς δὲ καὶ παρήνεγκεν*).

3. Μανουήλ Α΄ (1143-1180)

Εγκώμια

Ο Μανουήλ Κομνηνός, τεταρτότοκος γιός του Ιωάννη Β΄, αναγορεύτηκε αυτοκράτορας στις 6 Απριλίου 1143 στην Κιλικία. Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους στέφθηκε αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη²⁹⁴. Ο Μανουήλ θεωρείται ο περισσότερο εξυμνημένος από όλους τους βυζαντινούς αυτοκράτορες²⁹⁵. Έχουν διασωθεί περισσότερα από εβδομήντα εγκώμια προς τον ίδιο, ενώ πολλά ακόμη δεν επιβίωσαν ως τις μέρες μας²⁹⁶. Τα εγκωμιαστικά έργα προς τον Μανουήλ ξεκίνησαν πριν την ανάρρηση του στον βυζαντινό θρόνο. Στην εκστρατεία του Ιωάννη το 1139-1141, ο Μανουήλ διακρίθηκε για την ανδρεία του. Ακολούθως, ο Θεόδωρος Πρόδρομος συνέθεσε εγκώμιο το 1141 στο οποίο εξύμνησε τον νεαρό σεβαστοκράτορα²⁹⁷. Το εν λόγω ποίημα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς περιλαμβάνει μια σειρά από στοιχεία που έμελλε να λάβουν δεσπόζουσα θέση στην αυτοκρατορική εικόνα και την προπαγάνδα του Μανουήλ. Ο Κομνηνός περιγράφεται ως πορφυρογέννητος, γενναίος στρατιώτης, παρουσιάζοντας την ίδια εικόνα των τρόπων και των αρετών του πατέρα του. Εξυμνείται η νεότητά του και ο ίδιος συγκρίνεται με τον Χριστό Εμμανουήλ. Η μετέπειτα χρήση αυτών των θεματικών στοιχείων στην επίσημη εικόνα του αυτοκράτορα είναι ενδεικτική του αναπάντεχου της ανάρρησης του στον θρόνο²⁹⁸.

Οι αντιπαλότητες στην αυλή των Κομνηνών και οι φιλοδοξίες μελών του οίκου σε συνδυασμό με το νεαρό της ηλικίας του Μανουήλ καθιστούσαν την θέση του στον θρόνο επισφαλή. Αντιμέτωπος με άμεσους κινδύνους για τη διαδοχή του, ο Μανουήλ σχεδίασε και προώθησε ενεργά την εδραίωση μιας κομνηνειακής δυναστικής ιδεολογίας. Ο παλαιότερος διασωθείς λόγος της βασιλείας του, γραμμένος από τον Μιχαήλ Ιταλικό στα μέσα του 1143, έχει ως βασική επιδίωξη τη νομιμοποίηση του αυτοκράτορα²⁹⁹. Στην αρχή του εγκωμίου, ο

²⁹⁴ Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σελ. 48. 5, 50. 69; Βαρζός, *Η γενεαλογία*, τόμ. Α΄, σελ. 423-424.

²⁹⁵ Η αυτοκρατορική εικόνα του Μανουήλ Α΄ μέσα από τα εγκώμια και τους ιστορικούς της εποχής του έχει πραγματοποιηθεί εκτενώς και με επιμέλεια από τον Paul Magdalino στο μνημειώδες έργο του *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*. Ως εκ τούτου θα πραγματοποιηθεί μια συντομότερη παρουσίαση της εικόνας του Μανουήλ, συγκριτικά με τους δύο προκατόχους του.

²⁹⁶ Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 414.

²⁹⁷ Βαρζός, *Η γενεαλογία*, τόμ. Α΄, σελ. 423.

²⁹⁸ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, XIX. 73-81 (*Ὁὐ πρέσβιν ἔπεμψε θεὸς οὐκ ἂν ἄλλον τοῖς κάτω[...]αὐτὸν δὲ τὸν Ἐμμανουὴλ τὸν ὑπὲρ λόγον λόγον[...]τοῦτον καὶ σὺ μμούμενος, γῆς ἄναξ Ἰωάννης, τὸν φίλτατόν σου Μανουήλ[...]*), 142-152, (*Χαῖρε, πορφυρογέννητε σεβαστοκράτορ[...]ἀπὸ στρατάρχου στρατηγέ, γενναῖε στρατιώτα, τῶν πατρικῶν εἰκόνισμα καὶ τρόπων καὶ χαρίτων[...]*); Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 434.

²⁹⁹ Влада Станковић, *Комнини у Цариграду (1057-1185): еволуција једне владарске породице*, Βελιγράδι 2006, σελ. 350; Michael Angold, *The Byzantine Empire*, σελ. 191; Paul Gautier, *Michel Italikos. Lettres et discours*, Παρίσι 1972, σελ. 271; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 435.

Ιταλικός δήλωσε ότι η ρωμαϊκή αυτοκράτορα, είχε εισέλθει σε παρακμή και είχε «γεράσει» από τον καιρό του Κωνσταντίνου Α΄, ωστόσο ο Μανουήλ την ανανέωσε με την νεότητα του, σε συνδυασμό με την αρετή και τη φρόνηση ενός ώριμου κυβερνήτη³⁰⁰. Η συγκεκριμένη αντίληψη είχε προϋστορία στην επίσημη αυτοκρατορική γραμματεία των Κομνηνών. Στις *Μούσες*, ο «Αλέξιος» ανέφερε στον διάδοχο του ότι είναι θαυμαστό και δώρο Θεού να βρει έναν ώριμο νου σε σώμα νέου ανθρώπου. Η έμφαση που έδωσε ο Ιταλικός στο εν λόγω χαρακτηριστικό του Μανουήλ είναι δηλωτικό της κριτικής που είχε δεχθεί ο αυτοκράτορας, σύμφωνα με την οποία η νεότητα του³⁰¹ τον καθιστούσε ακατάλληλο για το αξίωμα³⁰². Στη συνέχεια του εγκωμίου, ο συγγραφέας, αφού συνέκρινε την φρόνηση του Μανουήλ με ήλιο, ανακοινώνει ότι θα επικεντρωθεί στην καταγωγή και την διαμόρφωση του αυτοκράτορα. Ακολουθώντας τους κανόνες του Μενάνδρου για τον βασιλικό λόγο, ο Ιταλικός ανέφερε ότι πατρίδα του Μανουήλ ήταν η βασιλεύουσα και συγκεκριμένα η αίθουσα της πορφύρας. Προερχόταν από γένος βασιλέων, με προγόνους τους επιφανείς αυτοκράτορες Αλέξιο και πιθανότατα τον Ισαάκιο³⁰³. Γεννήθηκε τον καιρό που ο πατέρας του ανέλαβε την εξουσία, και ένας διάπτοντας αστέρας εμφανίστηκε κατά τη γέννηση του. Στα δώδεκα του χρόνια, η Θεοτόκος σε όνειρο του προσέφερε τα κόκκινα υποδήματα της βασιλείας³⁰⁴. Ο Ιταλικός υμνεί τη φυσική κατάσταση του ανήλικου Μανουήλ, το ήθος, την οξύτητα του νου του και το χάρισμα του λόγου του. Αναφέρεται στη στρατιωτική εκπαίδευση του αυτοκράτορα, την εξέλιξη του σε ικανό ιππέα και στρατηγό, τη συμμετοχή του στις εκστρατείες του πατέρα του και τη διάκριση του στη μάχη της Νεοκαισάρειας³⁰⁵. Μετά την αναφορά στον θάνατο του Ιωάννη και την αναγόρευση του Μανουήλ σε αυτοκράτορα, ο Ιταλικός προέβη σε μία σύγκριση του Κομνηνού ηγεμόνα με τον βασιλιά Δαβίδ, μικρότερο γιό του Ιεσσαί, και σε μία δεύτερη, παραλληλίζοντας τον με έναν νέο ήλιο στη θέση του παλαιού που έδωσε, εννοώντας

---

³⁰⁰ Ιταλικός, *Επιστολαί και λόγοι*, αρ. 44.1-4, 8-9 (*Νεότης δὲ μετ' ἀρετῆς καὶ φρονήματος εὐγενοῦς κόσμος βασιλείας ἐπιτερπέστερος*), 15-22 (*[...]τὸ Ρωμαίων κράτος[...]τρόπον τινὰ παρήκμακ'ε τε καὶ εἰς γῆρας ἐλήλυθεν[...]ἀλλὰ νῦν ὀρῶν σε, βασιλεῦ[...]ἀνακαινίζεσθαι φήσαιμ' ἂν ὡς ἀετοῦ τὴν τῆς βασιλείας νεότητα*), σελ. 276.

³⁰¹ Ο Μανουήλ Α΄ ανήλθε στον βυζαντινό θρόνο σε ηλικία είκοσι πέντε ετών[Βαρζός, *Η γενεαλογία*, τόμ. Α΄, σελ. 424].

³⁰² *Μούσαι*, I. 82-83; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ.435; Paul Magdalino, «Aspects of Twelfth-Century Byzantine Kaiserkritik», *Speculum* 58 (Απρίλιος 1983), σελ. 333-334. Σύμφωνα με τον Χωνιάτη, κατά το πέρασμα του Μανουήλ από την πόλη των Χωνών μετά την αναγόρευση του, ο κλήρος της περιοχής αμφισβήτησε την ικανότητα του νεαρού Μανουήλ να αναλάβει την εξουσία. Εξέφρασαν επίσης την άποψη ότι ο πρεσβύτερος Ισαάκιος είχε νομιμότερο δικαίωμα διεκδίκησης του θρόνου[Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σελ. 219. 71-86].

³⁰³ Ιταλικός, *Επιστολαί και λόγοι*, αρ. 44.15-16, σελ. 277, αρ. 44.5-6,11-14 (*Ἡ τε γὰρ πατρίς αὐτὸ τοῦτο βασιλὶς καὶ τῆς ὑφ' ἡλίον βασιλεύουσα· ἢ μέντοι κυριώτερα σοὶ πατρίς ἢ Πορφύρα[...]*), 22-25, 278.

³⁰⁴ Ιταλικός, *Επιστολαί και λόγοι*, αρ. 44.10-11, σελ. 279, αρ. 44.2-5, 281, αρ. 44.21-26, 279.

³⁰⁵ Ιταλικός, *Επιστολαί και λόγοι*, αρ. 44.21-19, σελ. 281-282, αρ. 44.20-4, 282-284, αρ. 44.21-25, 284, αρ.1-22, 286-287.

τον Ιωάννη Β³⁰⁶. Το τέλος του εγκωμίου περιλαμβάνει άλλες δύο συγκρίσεις, μία με τον πατέρα του, του οποίου είναι τέλεια εικόνα και με τον Θεό, στον οποίο μοιάζει. Προς ενίσχυση της τελευταίας θέσης, ο Ιταλικός συνέδεσε, όπως και ο Πρόδρομος, το όνομα του Μανουήλ με τον Χριστό Εμμανουήλ³⁰⁷. Ο λόγος του Ιταλικού έχει ξεκάθαρα προπαγανδιστική λειτουργία, υπογραμμίζοντας τα στοιχεία της ήδη εδραιωμένης εικόνας του Μανουήλ έτσι όπως είχαν διατυπωθεί στον Πρόδρομο, όπως η ταύτιση του με τον πατέρα του, η ομοιότητα με τον Χριστό Εμμανουήλ, η εξύμνηση της νεότητας του και οι πολεμικές του αρετές. Καθίσταται σαφής σε όλη την έκταση του κειμένου η προσπάθεια εδραίωσης του Μανουήλ ως νόμιμου διαδόχου του Ιωάννη σε θεϊκό, θεσμικό και φυσικό επίπεδο³⁰⁸.

Η εξέλιξη του αυτοκρατορικού ιδεώδους του Μανουήλ το πρώτο διάστημα της βασιλείας του δύναται να εξετασθεί περαιτέρω μέσα από το έργο του Προδρόμου. Μετά τον θάνατο του Ιωάννη, ο Πρόδρομος συνέχισε να συμβάλει στην προπαγανδιστική ρητορική της δυναστείας. Καθ' ομολογίαν του ίδιου, υπηρετούσε μόνο τον οίκο των Κομνηνών. Αποδίδονται με βεβαιότητα τέσσερα ποιήματα του προς το τρίτο μέλος της δυναστείας, με αφορμή την θριαμβευτική επιστροφή του τελευταίου από εκστρατεία στην Σερβία το 1149. Τα ποιήματα του Προδρόμου για τον Μανουήλ παρουσιάζουν μια συνέχεια με το εγκωμιαστικό πορτραίτο του προκατόχου του³⁰⁹. Ο αυτοκράτορας λαμβάνει την εξουσία του από τον Θεό όπως ακριβώς και ο Χριστός. Του αποδίδονται επίθετα δηλωτικά της θειότητας του ίδιου και της βασιλείας του³¹⁰. Η εικόνα του νικητή βασιλέα σε παραλληλισμό με τον νικητή Χριστό εμφανίζεται ξανά, όπως και το μοτίβο του κυνηγιού, στα πλαίσια παρουσίασης του Μανουήλ ως πολεμιστή³¹¹. Σύμφωνα με τον Πρόδρομο, ο Μανουήλ ζούσε μέρα και νύχτα φορώντας την πανοπλία του, υπομένοντας δίψα, κρύο και καταιγίδες, για χάρη των υπηκόων του³¹². Όπως και ο πατέρας του, ο Μανουήλ ήταν πορφυρογέννητος. Η γέννηση στην πορφύρα και το γένος των Κομνηνών αποτελούν συνεχώς εμφανιζόμενο μοτίβο που ενίσχυε την νομιμότητα τόσο της δυναστείας

³⁰⁶ Ιταλικός, *Επιστολαί και λόγοι*, αρ. 44.1-10, σελ. 290-292 ([...]και σὺ ὁ νεώτερος τῶν υἱῶν Ἰεσσαί, ὁ καθ' ἡμᾶς Δαυὶδ[...]Ἐπεὶ γὰρ ὁ μέγας φωσφόρος ἐκεῖνος ἀπέσβη καὶ ὡσπερ εἰς Ὠκεανὸν τὴν θάλατταν δέδυκεν[...] ἔδει δὲ ἄλλον ἀναφλεγγῆναι τῷ κόσμῳ φωστήρα[...]σὲ τοῦτον ἐξ ἀνατολῶν ἡμῖν ἀνάπτει Θεός[...]).

³⁰⁷ Ιταλικός, *Επιστολαί και λόγοι*, αρ. 44.3-36, σελ. 294 ([...]ταῦτὸν μὲν τῷ ἐπιγείῳ πατρί σου καὶ αὐτοκράτορι, ὅμοιον δὲ τῷ οὐρανίῳ καὶ παντοκράτορι).

³⁰⁸ Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 437.

³⁰⁹ Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos*, σελ. 39; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 439-440; Elizabeth Jeffreys, *Four Byzantine Novels*, σελ. 6.

³¹⁰ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, XXXI. c. 6, 13 ([...]λέγων λαβεῖν ἐκ τοῦ πατρὸς τὴν πᾶσαν ἐξουσίαν[...]πᾶσαν λαβὼν παρὰ θεοῦ καὶ σὺ τὴν ἐξουσίαν), XXX. 338 ([...]κατὰ τοῦ θεοῦ καὶ σεπτοῦ καὶ γαληνοῦ σου κράτους[...]).

³¹¹ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, XXXIII. 4-5 ([...]ὁ μὲν συντρίβει κεφαλὰς ἐν ὕδατι δρακόντων, ὁ δὲ συγκλίνει κεφαλὰς ἐπὶ τῆς γῆς βαρβάρων), XXX. 276-286.

³¹² Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, XXX. 83-85 ([...]διημερέων ἔνοπλος καὶ διανυκτερέων καὶ πάσης ἀνεχόμενος ὑπὲρ ἡμῶν ὀδύνης ἐν καύσωσιν, ἐν παγετοῖς, ἐν ὄμβροις, ἐν αἰθρίαις[...]).

όσο και του ίδιου του αυτοκράτορα. Σε ένα από τα ποιήματα, ο Μανουήλ αναφέρεται ως γόνος διπλής πορφύρας, δηλαδή πορφυρογέννητος γιός πορφυρογέννητου³¹³. Από το έργο του Προδρόμου προς τον τρίτο Κομνηνό αυτοκράτορα δεν λείπει ο παραλληλισμός με τον ήλιο. Στην γιορτή των Θεοφανίων το 1149, ο Πρόδρομος συνέκρινε τον Μανουήλ, ήλιο της μοναρχίας, με τον ήλιο της δικαιοσύνης, δηλαδή τον Χριστό³¹⁴.

Σημαντικός εγκωμιαστής του Μανουήλ ήταν ο λεγόμενος «Μαγγάνειος Πρόδρομος». Σύμφωνα με την επικρατούσα ερευνητική άποψη, ο Μαγγάνειος ήταν ανώνυμος ποιητής του 12^{ου} αιώνα και μιμητής του Θεόδωρου Προδρόμου. Η επωνυμία «Μαγγάνειος» του έχει αποδοθεί σήμερα λόγω των εκκλήσεων του στον Μανουήλ Α΄ να φιλοξενηθεί στη μονή του Αγίου Γεωργίου των Μαγγανών³¹⁵. Τριάντα ένα ποιήματα του Μαγγανείου απευθύνονται απευθείας στον Μανουήλ, ενώ ο αυτοκράτορας εξυμνείται εξίσου σε ποιήματα προς άλλα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Κεντρικό σημείο ενδιαφέροντος είναι η εξωτερική και δυναστική πολιτική του αυτοκράτορα. Η αυτοκρατορική εικόνα που προβάλλουν τα ποιήματα αποτελεί συνειδητή ενίσχυση του πορτραίτου του Μανουήλ, έτσι όπως αυτό είχε διαμορφωθεί κατά την ανάρρηση του³¹⁶. Παρά την νεότητα του, ο Μανουήλ είναι νέος Σολομώντας, υπομονετικός και σοφός στις επαφές του με τους σταυροφόρους βασιλείς. Με το νεανικό του σφρίγος ανανέωσε και αναζωογόνησε την αυτοκρατορία. Όπως εκείνος είναι ανώτερος των γηραιών ανθρώπων, έτσι και η Νέα Ρώμη ξεπερνά την Παλαιά. Κεντρικό θέμα αποτελεί και η σχέση του Κομνηνού μονάρχη με τον πατέρα του. Ο Μαγγάνειος, υπερβαίνοντας το στοιχείο της παρουσίας του Μανουήλ ως εικόνα του πατέρα του, διακήρυξε ότι ο αυτοκράτορας μετά τις επιτυχίες του στην αντιμετώπιση των σταυροφόρων βασιλέων, ολοκλήρωσε το έργο των προκατόχων του και η τέλεια νίκη του λάμπρυνε τις ημιτελείς νίκες του πατέρα και του παππού του επί των Λατίνων³¹⁷. Δίνεται έμφαση στην ανδρεία του αυτοκράτορα, που υπερτονίζεται μέσα από την παρουσίαση των ηρωικών *ανδραγαθημάτων* του. Ο Μανουήλ συγκρίνεται με αρχαίους και βιβλικούς βασιλείς, με τον Αλέξανδρο, τον Δαβίδ και τον Λεωνίδα, με μυθικούς ήρωες, όπως τον Ηρακλή, αλλά ακόμη και με βυζαντινούς αυτοκράτορες του παρελθόντος,

---

³¹³ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, XXXIV. 6; Wolfram Hörandner, *Theodoros Prodromos*, σελ. 97-99.

³¹⁴ Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ιστορικά ποιήματα*, XXXIII. c. 1-15; Ernst. H Kantorowicz, «Oriens», σελ. 151.

³¹⁵ Michael Jeffreys, «Versified Press-releases», σελ. 27; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 440. Σε ένα από τα ποιήματα του, ο Μαγγάνειος αναφέρεται στον νεκρό Θεόδωρο Πρόδρομο [Μαγγάνειος Πρόδρομος, *Ποιήματα*, X. 27-48. Η έκδοση που χρησιμοποιήθηκε για την παραπομπή στο συγκεκριμένο ποίημα: *Theodori Prodromi. De Manganis*, έκδ. Silvius Bernardinello, Πάδοβα 1972. Εφεξής οι υπόλοιπες παραπομπές στο έργο του Μαγγανείου χρησιμοποιούν διαφορετική έκδοση].

³¹⁶ Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 441-442, 447.

³¹⁷ Μαγγάνειος Πρόδρομος, *Ποιήματα*, σελ. 758-759; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 447-448.

όπως τον Νικηφόρο Φωκά³¹⁸. Το μοτίβο του αυτοκρατορικού ιδρώτα συμπληρώνει και ενισχύει εκείνο του αυτοκρατορικού αίματος, που ο Μανουήλ χύνει πολεμώντας για χάρη των υπηκόων του. Γενικά, ο Μαγγάνειος ενδιαφέρθηκε περισσότερο για την εικόνα του ιδανικού αυτοκράτορα, παρά για την ιδεολογία της αυτοκρατορίας. Έδωσε έμφαση στη σημασία της αυτοκρατορικής οικογένειας. Ωστόσο, αδιαφόρησε για την ιδέα της κυριαρχίας στην οικουμένη³¹⁹.

Τα εγκώμια των τελευταίων είκοσι χρόνων της βασιλείας του Μανουήλ είναι γραμμένα κυρίως από διακεκριμένους ανθρώπους της Εκκλησίας. Παρατηρείται μια έντονη θρησκευτική διάσταση των συγκεκριμένων λόγων και μια συγχώνευση της εκκλησιαστικής και της αυτοκρατορικής φιλολογικής παράδοσης. Μεταξύ των εγκωμιαστών αυτής της περιόδου συγκαταλέγεται ο Νικόλαος, επίσκοπος Μεθώνης, ο οποίος συνέθεσε έναν λόγο για τον Μανουήλ³²⁰. Ο Νικόλαος επαίνεσε τον Κομνηνό, όχι μόνο ως νικητή στρατηγό σε κάθε μέτωπο, αλλά και ως ευεργέτη της Εκκλησίας. Ο επίσκοπος συμπεριέλαβε στον λόγο μια προφητεία, σύμφωνα με την οποία ο Μανουήλ θα συγκαλούσε Οικουμενική Σύνοδο, θα ένωνε τις δύο εκκλησίες και ακολούθως θα κυβερνούσε την οικουμένη. Η συγκεκριμένη αναφορά ανταποκρινόταν στη πολιτική σύγκλιση με τον Πάπα που ακολούθησε ο Μανουήλ το διάστημα 1160-1170, προκειμένου να λήξει το σχίσμα και να αναγνωριστεί ως ρωμαίος αυτοκράτορας και στη δύση³²¹.

Ο Ευστάθιος, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, υπήρξε από τους μεγαλύτερους υποστηρικτές του Μανουήλ. Έγραψε για τον αυτοκράτορα τέσσερα εγκώμια, δύο εξ αυτών για τη γιορτή των Θεοφανίων. Σύμφωνα με τα καθιερωμένα εγκωμιαστικά πρότυπα, χαρακτήρισε τον Μανουήλ συμβασιλέα του Θεού και επίγειο θεό³²². Τόσο το μοτίβο του αυτοκρατορικού ιδρώτα όσο και η εικόνα του πολεμιστή αυτοκράτορα επαναλαμβάνεται στα εγκώμια του Ευσταθίου. Ο αρχιεπίσκοπος εμπλούτισε το πορτραίτο του με ατομικά χαρακτηριστικά. Ήταν περισσότερο περήφανος για τα τραύματα του από το διάδημα του και συμμετείχε στις καθημερινές εργασίες των στρατιωτών του³²³.

---

³¹⁸ Μαγγάνειος Πρόδρομος, *Ποιήματα*, σελ. 759-761; Michael Jeffreys, «Versified Press-releases», σελ. 30; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 449.

³¹⁹ Μαγγάνειος Πρόδρομος, *Ποιήματα*, σελ. 759; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 449, 451.

³²⁰ Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 454, 456.

³²¹ Νικόλαος Μεθώνης, *Λόγοι δύο*, σελ. 6, 7-8, 43, 17-20, 8, 23-27, 44, 13-15; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 460.

³²² Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγοι*, σελ. 289, 17, 20-21 ([...]τοῦ ἐκείνῳ συμβασιλεύοντος καὶ ἐπιγείου θεοῦ[...]); Alexander Kazhdan, «Certain Traits», σελ. 21.

³²³ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγοι*, σελ. 216, 13, 74, 184, 11, 76-77; Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Επιτάφιος*, σελ. 62, 62, 4-6; Alexander Kazhdan, «Certain Traits», σελ. 21.

Η ιδέα της ανακατάκτησης των εδαφών της αυτοκρατορίας βαθμιαία αντικαταστάθηκε από την αντίληψη ότι η αποκατάσταση της είχε πραγματοποιηθεί και βασιζόταν στην σταθερότητα του κράτους, τον πλούτο της βασιλεύουσας και την διεθνή αναγνώριση της αυτοκρατορίας³²⁴. Ιδιαίτερα μετά τη μάχη στο Μυριοκέφαλο, δόθηκε έμφαση σε στοιχεία της αυτοκρατορικής εικόνας που ανταποκρίνονταν περισσότερο σε περίοδο ειρήνης. Ο Μανουήλ παρουσιαζόταν πλέον ως νομοθέτης, οικοδόμος και ιδιαίτερα θεολόγος. Οι ρήτορες της περιόδου επαινέσαν την ευφύια και τη σοφία του. Ο Ευστάθιος παρομοίασε τον Κομνηνό με θεία κιβωτό, η οποία περιείχε πλάκες με όλη την ανθρώπινη και θεϊκή σοφία, χαραγμένες από τον Θεό. Ο μητροπολίτης Νέων Πατρών Ευθύμιος Μαλάκης εξυμνώντας τη σοφία του αυτοκράτορα, τον κατέταξε πλάι στον Σολομώντα, ενώ ταυτόχρονα διακήρυξε ότι άξιζε το επίθετο «σοφός» περισσότερο από τον Λέοντα ΣΤ'³²⁵. Στον ίδιο λόγο, ο Μαλάκης εξύμνησε τον μονάρχη για την ρητορική του δεινότητα, τον τρόπο που παρουσίαζε τον εαυτό και τα επιτεύγματα του. Ο Μανουήλ ήταν ο πρώτος Κομνηνός αυτοκράτορας που επαινέθηκε για τη διαμόρφωση της δικής του αυτοκρατορικής ιδεολογίας³²⁶.

Ιστορικά έργα: Ιωάννης Κίνναμος και Νικήτας Χωνιάτης

Ο Ιωάννης Κίνναμος ήταν ο βασικός βιογράφος της βασιλείας του Μανουήλ Α'. Έγραψε την ιστορία του λίγο μετά τον θάνατο του τελευταίου³²⁷. Όπως έχει προαναφερθεί, ήταν αυτοκρατορικός γραμματέας στην υπηρεσία του τρίτου Κομνηνού ηγεμόνα και με αυτή του την ιδιότητα τον ακολούθησε σε πολλές από τις εκστρατείες του. Η ιστορία του θεωρείται ότι αντανάκλα την «επίσημη» αυτοκρατορική εικόνα του Μανουήλ και είναι γενικά σύμφωνη με τα στοιχεία των αυτοκρατορικών εγκωμίων της περιόδου³²⁸. Ο Κίνναμος συμπεριέλαβε στο έργο του όλες τις αρετές του Μανουήλ, την ανδρεία του στον πόλεμο, την διορατικότητα του ως στρατηγού, την ικανότητα του ως ιππέα, τις ιατρικές του γνώσεις και την ευφύια του³²⁹. Το έργο του εμφορείται από ιδέες της στρατιωτικής αριστοκρατίας της εποχής, κατ' αντιστοιχία

³²⁴ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγοι*, σελ. 268, 16. 49-55 ([...]*καὶ ἔστι βλέπειν τὴν τῶν Ῥωμαίων ἀρχὴν εἰς τὸ πάλαι πρεσβεῖον ἐπανακάμψασαν, ὡς μὴ μόνον ἔχειν ἑαυτῇ ἐπαρκεῖν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀπανταχόθεν δεδημένους ἐπικουρεῖν*); Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 460, 463.

³²⁵ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγοι*, σελ. 218-223, 13. 48-8; Ευθύμιος Μαλάκης, *Εγκωμιαστικοί λόγοι*, II, σελ. 48-49; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 464-466.

³²⁶ Ευθύμιος Μαλάκης, *Εγκωμιαστικοί λόγοι*, II, σελ. 53; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 467.

³²⁷ Ενδεικτική της χρονολόγησης είναι η αναφορά του ιστορικού στον ζωντανό ακόμη Αλέξιο Β', ο οποίος δολοφονήθηκε το 1183 [Κίνναμος, *Ιστορία*, σελ. 257.8-10; Βαρζός, *Η γενεαλογία*, τόμ. Β', σελ. 469].

³²⁸ Κίνναμος, *Ιστορία*, σελ. 5.6-9; Charles M. Brand, *Deeds of John and Manuel Comnenus, by John Kinnamos*, Νέα Υόρκη 1976, σελ. 2-4; Απόστολος Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί*, τόμ. Γ', σελ. 626-627; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 13-14, 443.

³²⁹ Κίνναμος, *Ιστορία*, σελ. 61.18-23 ([...]*ὁ δὲ ἡρωικόν τινα καὶ ἀνδρείας πρόσωπον ἀναλαβόν[...]*), 125.6-11, 190.10-12; Charles M. Brand, *Deeds*, σελ. 8.

με την ιστορία του Βρυεννίου. Ακολούθως, ο Μανουήλ στην διήγηση του παρουσιάζεται ως πολεμιστής που διακρίνεται στο πεδίο της μάχης. Ο Κίνναμος εξύμνησε τον αυτοκράτορα για το παράτολμο θάρρος και τον ηρωισμό του. Ο ηγεμόνας ορμούσε πρώτος στη μάχη, δίνοντας το παράδειγμα για τον στρατό του³³⁰. Στα κινήγια του πάλευε με άγρια θηρία όπως λεοπαρδάλεις³³¹. Ο ιστορικός δεν στάθηκε ιδιαίτερα στα πνευματικά και θεολογικά ενδιαφέροντα του αυτοκράτορα³³². Ταυτόχρονα παρέλειψε οποιοδήποτε στοιχείο που θα μπορούσε να θίξει την αυτοκρατορική εικόνα του Μανουήλ, όπως την ενασχόληση του με την αστρολογία, τα λάθη στρατηγικής και τις ερωτικές του περιπέτειες³³³.

Η χρονική διήγησις του Νικήτα Χωνιάτη είναι η δεύτερη ιστορική πηγή της περιόδου για τη βασιλεία του Μανουήλ. Ο Χωνιάτης έγραψε επτά βιβλία για τον αυτοκράτορα. Όταν ο τελευταίος πέθανε, ο Χωνιάτης είχε μόλις ολοκληρώσει την εκπαίδευση του. Δεν είχε κάποια θέση στην αυλή του και δεν ήταν αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων που αφηγείτο³³⁴. Ο Χωνιάτης φαίνεται ότι ήταν δεκτικός στο αριστοκρατικό στρατιωτικό ήθος της δυναστείας των Κομνηνών. Εντούτοις, παρά τον γενικό θαυμασμό του για τον Μανουήλ, προσέγγισε με κριτική διάθεση τη βασιλεία του. Φρόντισε να αποτυπώσει τόσο τις θετικές όσο και τις αρνητικές όψεις της πολιτικής του, ενώ στάθηκε επικριτικός στην επίσημη αυτοκρατορική εικόνα του. Στην αρχή της διήγησης του, αναφερόμενος στην θερμή υποδοχή του αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη το 1143, φρόντισε να σχεδιάσει το πορτραίτο ενός νεαρού αλλά ώριμου ηγεμόνα, θαρραλέου πολεμιστή, με φυσικό κάλλος. Στο ίδιο βιβλίο ωστόσο, δεν παρέλειψε να αναφερθεί στις εξωσυζυγικές σχέσεις του αυτοκράτορα³³⁵. Σε άλλο σημείο, έγραψε ότι η γενναιοδωρία του δεν κράτησε πολύ και ότι σύντομα κυβέρνησε περισσότερο αυταρχικά, αντιμετωπίζοντας τους υπηκόους του όχι ως ελεύθερους, αλλά ως υπηρέτες που του ανήκαν³³⁶. Ο Χωνιάτης αναφέρθηκε στη πίστη του Μανουήλ στην αστρολογία και τις προφητείες, επέκρινε τα στρατηγικά λάθη του στις εκστρατείες κατά των Τούρκων το διάστημα 1175-1179, χαρακτήρισε την στρατιωτική επιχείρηση του στην Αίγυπτο ως πράξη μεγαλομανίας. Μιλώντας για τις παρεμβάσεις του Μανουήλ σε δογματικά ζητήματα της Εκκλησίας, επέκτεινε την κριτική του όχι μόνο στον Κομνηνό, αλλά σε όλους τους ρωμαίους αυτοκράτορες που επιθυμούσαν να παρουσιαστούν σοφοί σαν τον Σολομώντα και

³³⁰ Κίνναμος, *Ιστορίες*, σελ. 99.14-21 (*δαιμόνιον γὰρ αἰεὶ καὶ ἀνδρείας πρόσω ἔτρεφε λῆμα*), 56.5-6 (*[...] ὁ δὲ αὐτὸς τὴν βασιλικὴν ἀνελόμενος σημαίαν σὺν τοῖς ἀμφ' αὐτὸν ὄλω ῥυτῆρι ἐπὶ τοὺς ἐναντίους ἤλαυνε*).

³³¹ Κίνναμος, *Ιστορίες*, σελ. 266-267.9-13.

³³² Κίνναμος, *Ιστορίες*, σελ. 290-291.21-7.

³³³ Απόστολος Καρπόζηλος, *Βυζαντινοὶ ιστορικοί*, τόμ. Γ', σελ. 630.

³³⁴ Herbert Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. Β', σελ. 267; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 19.

³³⁵ Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σελ. 50-51. 69-81, 53-54. 58-74; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 13-14.

³³⁶ Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σελ. 60. 35-38.

επενέβαιναν επιβάλλοντας νέες δογματικές θεωρίες. Το τελευταίο στοιχείο είναι ενδεικτικό της κριτικής του Χωνιάτη όχι μόνο στον Μανουήλ, αλλά στο επίσημο αυτοκρατορικό ιδεώδες όπως αυτό είχε διαμορφωθεί στην εποχή του³³⁷.

---

³³⁷ Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σελ.95-96. 29-35, 154. 49-55, 179. 42-57, 159-160. 18-29, 209-210. 59-84; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 478-479; Paul Magdalino, «Aspects», σελ. 326-327.

Δ. Η εικόνα του πολεμιστή αυτοκράτορα

Μέχρι τα μέσα του 11^{ου} αιώνα, η αυτοκρατορική εικόνα ήταν θεμελιωδώς μη στρατιωτική. Η γραμματεία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, έδινε έμφαση στις κατά βάση χριστιανικές αρετές του αυτοκράτορα, στη φιλανθρωπία, τη δικαιοσύνη, τη γενναιοδωρία, την αγάπη του για την αλήθεια και τη σοφία. Τα πολεμικά ανδραγαθήματα και η ευγενική καταγωγή δεν αποτελούσαν αναγκαία χαρακτηριστικά του ιδανικού ηγεμόνα. Στα *παραινετικά κεφάλαια*, έργο που έχει αποδοθεί στον Βασίλειο Α΄, ο αυτοκράτορας εξυμνείται όχι ως πολεμιστής, αλλά ως *είρηνοποιός*. Σε άλλο σημείο, διατυπώνεται η θέση ότι η ευγένεια του ανθρώπου καθορίζεται από τις αρετές της ψυχής³³⁸. Στα μέσα του 10^{ου} αιώνα παρατηρείται μια βραχεία αλλά αξιοσημείωτη αλλαγή στην αυτοκρατορική εικόνα. Ο Νικηφόρος Φωκάς και ο Ιωάννης Τσιμισκής, παρ' ότι στρατιωτικοί ηγέτες, δεν προώθησαν αυτό το στοιχείο για την νομιμοποίηση της εξουσίας τους. Στα νομίσματα της εποχής απεικονίζονται φορώντας τον αυτοκρατορικό λόρο, χωρίς να κρατάνε κάποιο όπλο ή να φοράνε πανοπλία³³⁹. Ωστόσο, οι πηγές της περιόδου φιλικές προς τους δύο αυτοκράτορες ενέταξαν στο αυτοκρατορικό πορτραίτο τους αρετές που ενίσχυαν τη στρατιωτική πλευρά τους. Γράφοντας επί Βασιλείου Β΄, ο Λέοντας Διάκονος εξύμνησε τον Νικηφόρο για την ανδρεία του, την εμπειρία και την ενεργητικότητα του στον πόλεμο. Έγραψε ότι ο Τσιμισκής δεν φοβόταν να επιτεθεί μόνος σε ολόκληρο εχθρικό σώμα στρατού³⁴⁰. Παράλληλα, η μικρογραφία του Βασιλείου Β΄ σε χειρόγραφο ψαλτήρι του 11^{ου} αιώνα συνιστά το πρώτο τεκμήριο επίσημης απεικόνισης βυζαντινού ηγεμόνα ως πολεμιστή ύστερα από αιώνες. Οι διάδοχοι του Βασιλείου δεν έδωσαν κάποια έμφαση στο πολεμικό στοιχείο και βάσισαν την νομιμότητα της διαδοχής τους στην σύνδεση τους με τα τελευταία μέλη της Μακεδονικής δυναστείας³⁴¹. Αντίστοιχα η ρητορική γραμματεία της εποχής δεν θεωρούσε το στρατιωτικό ήθος ως στοιχείο της αυτοκρατορικής εικόνας. Αναφερόμενος στην καταστολή της εξέγερσης του Λέοντα Τορνικίου το 1047, ο

³³⁸ Βασιλείου του Ρωμαίων βασιλέως κεφάλαια παραινετικά προς τον εαυτού υιόν Λέοντα, έκδ. Jacques-Paul Migne, *Leonis, romanorum imperatoris Augusti, cognomine sapientis, Opera quae reperiri potuerunt omnia*, Παρίσι 1863, XLV. C (*Μακάριον σεαυτὸν καὶ κόπου χωρὶς ἀποδείξεις, εἰ τὰ μαχόμενα σπεύσης εἰρηνοποιεῖν[...]*), LII. B; Alexander P. Kazhdan και Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, σελ. 111-112; Alexander Kazhdan, «The Aristocracy», σελ. 43.

³³⁹ Philip Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Leo III to Nicephorus III, 717-1081*, τόμ. 3.2, σελ. 580-598.

³⁴⁰ Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, σελ. 89, V.8, 96-97, VI.3; Christopher W. Malone, «Soldier-Emperors and the Motif of Imperial Violence in the Byzantine Empire», στο Michael Edward Stewart, David Alan Parnell και Conor Whately (επιμ.), *The Routledge Handbook on Identity in Byzantium*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2022, σελ. 65; Alexander P. Kazhdan και Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, σελ. 112.

³⁴¹ Christopher W. Malone, «Soldier-Emperors», σελ. 67-69.

Ιωάννης Μαυρόπουλος αντιπαρέβαλε την ευσέβεια του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου με την πολεμικότητα του ηττημένου σφετεριστή³⁴².

Η εικόνα άλλαξε απότομα με την άνοδο στον θρόνο του Ισαάκιου Α' Κομνηνού το 1057. Στα νομίσματα και τις σφραγίδες της βασιλείας του, ο Ισαάκιος απεικόνισε τον εαυτό του πάνοπλος, κρατώντας σπαθί στον ώμο του³⁴³. Η εν λόγω απεικόνιση προκάλεσε αντιδράσεις. Ο Ισαάκιος κατηγορήθηκε ότι μέσα από τα νομίσματα του δήλωνε ότι απέκτησε την εξουσία του με το σπαθί του και όχι από τον Θεό³⁴⁴. Παρ' όλα αυτά, λίγο αργότερα ο Ατταλειάτης επαίνεσε στο έργο του τον Νικηφόρο Βοτανειάτη για την στρατιωτική του ανδρεία και την ευγενική καταγωγή του³⁴⁵. Το ίδιο διάστημα, ο Θεοφύλακτος Αχρίδος έγραφε στον Κωνσταντίνο Δούκα ότι ο ιδανικός αυτοκράτορας έπρεπε να φέρει τόσο ηθικές όσο και στρατιωτικές αρετές. Σύμφωνα με τον Θεοφύλακτο, η πορφύρα και ο χρυσός δεν επέβαλλαν πειθαρχία στον στρατό, σε αντίθεση με την πανοπλία. Καθίσταται σαφές ότι στα τέλη του 11ου αιώνα, το πρότυπο του πολεμιστή ηγεμόνα είχε αρχίσει να εδραιώνεται στην αντίληψη για το αυτοκρατορικό ιδεώδες³⁴⁶.

Η εικόνα του πολεμιστή αυτοκράτορα εδραιώθηκε απόλυτα στην αυτοκρατορική ιδεολογία των Κομνηνών αυτοκρατόρων. Οι Κομνηνοί ήταν εκπρόσωποι της στρατιωτικής αριστοκρατίας. Ο ίδιος ο Αλέξιος και ο αδελφός του Ισαάκιος είχαν διακριθεί ως πολεμιστές πριν την άνοδο του πρώτου στον θρόνο. Με την κατάληψη της εξουσίας, το αυτοκρατορικό αξίωμα στρατιωτικοποιήθηκε και το αυτοκρατορικό πορτραίτο απέκτησε «έναν μιλιταρισμό που σχεδόν δεν είχε προηγούμενο»³⁴⁷. Η εικόνα του εκάστοτε Κομνηνού ηγεμόνα ως «αρχετυπικού πολεμιστή»³⁴⁸ μέσα από τα εγκωμιαστικά και ιστορικά έργα έχει ερευνηθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο. Εντούτοις, η εν λόγω εικόνα δεν περιοριζόταν στη γραμματεία της

---

³⁴² Ιωάννης Μαυρόπουλος, *Λόγοι*, εκδ. Johannes Bollig και Paul de Lagarde, *Iohannis Euchaitorum Metropolitanæ in Codice Vaticano Graeco 676 supersunt*, Göttingen 1882, αρ. 186, σελ. 184; Απόστολος Καρπόζηλος, *Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του Ιωάννη Μαυρόποδος*, Ιωάννινα 1982, σελ. 143-144.

³⁴³ Philip Grierson, *Catalogue*, τόμ. 3.2, αρ. 2.1-8.

³⁴⁴ Ατταλειάτης, *Ιστορία*, σελ. 48; Philip Grierson, *Catalogue*, τόμ. 3.2, σελ. 759-760; Alexander Kazhdan, «The Aristocracy», σελ. 50-51.

³⁴⁵ Ατταλειάτης, *Ιστορία*, σελ. 44-45.

³⁴⁶ Θεοφύλακτος, *Λόγος*, 4, σελ. 193. 21-23 (*Μὴ δὲ νόμιζέ σοι τὴν κατάχρυσον καὶ περιπόρφυρον τήβενναν ὑπαγαγεῖν ἄνδρας θεράποντας Ἄρεος, ἄνδρας δεινὸν δερκομένους καὶ λεοντῶδες, εἰ μὴ σε καὶ χαλκεοθώρακα βλέποιεν καὶ αὐτουργοῦντα τὸν πόλεμον*); Alexander P. Kazhdan και Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, σελ.113.

³⁴⁷ Christopher W. Malone, «Soldier-Emperors», σελ. 71; Angeliki E. Laiou, «On Just War in Byzantium», στο John S. Langdon, Stephen W. Reinert, Jelisaveta Stanojevich Allen, Christos P. Ioannides (επιμ.), *ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ. Studies in Honor of Speros Vryonis Jr*, τόμ. I, New Rochelle, New York 1993, σελ. 154; Savvas Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453*, Leiden και Βοστώνη 2011, σελ. 15; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 418.

³⁴⁸ Alexander P. Kazhdan και Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, σελ.110.

εποχής. Έργα τέχνης της περιόδου απεικονίζουν τους αυτοκράτορες ως γενναίους πολεμιστές σε σκηνές μάχης. Ο Νικόλαος Καλλικλής, ιατρός και αυλικός ποιητής του 12^{ου} αιώνα, έγραψε ποίημα το οποίο συνόδευε σειρά παραστάσεων που παρήγγειλε ο Ιωάννης Β΄ για να τιμήσει τη μνήμη του πατέρα του. Σύμφωνα με το ποίημα, οι τοιχογραφίες παρουσίαζαν μεταξύ άλλων, τον Αλέξιο θριαμβευτή πάνω από τους Νορμανδούς, Πετсенέγους και Τούρκους αντιπάλους του³⁴⁹. Ο Μανουήλ Α΄ διακόσμησε το παλάτι των Βλαχερνών με παραστάσεις που απεικονίζουν τα πολεμικά ανδραγαθήματα του ίδιου, καθώς και γνωστές μάχες της αρχαιότητας³⁵⁰. Ιδιαίτερα για τον Μανουήλ, είναι γνωστό μέσω επιγραμμάτων που περιέγραφαν εικαστικά έργα, ότι τα κατορθώματα του απεικονίζονταν όχι μόνο σε τοιχογραφίες και μωσαϊκά, αλλά και σε σκεύη και υφάσματα πολυτελείας. Ο τραυματισμός του από Τούρκο τοξότη αναπαρίστατο σε χρυσό σκέπασμα στο οποίο απεικονίζονταν σκηνές της εκστρατείας του εναντίον του Ικονίου το 1146³⁵¹. Οι νίκες του επί της Ουγγαρίας και τα ανδραγαθήματα του κατά των Τούρκων αναπαραστάθηκαν σε χρυσά πιάτα³⁵². Σύμφωνα με τον Ιωάννη Κίνναμο, αναμενόταν από τους αξιωματούχους και τους ευγενείς να διακοσμούν τις οικίες τους με παραστάσεις που θα απεικονίζουν τα κατορθώματα του Μανουήλ τόσο στον πόλεμο όσο και στο κυνήγι³⁵³. Την ίδια περίοδο χρονολογούνται και οι τοιχογραφίες μορφών με στρατιωτική ενδυμασία στην εκκλησία της Παναγίας Κοσμοσώτειρας. Ο σεβαστοκράτορας Ισαάκιος Κομνηνός, γιός του Αλεξίου Α΄, ήταν ιδρυτής και ευεργέτης της μονής. Η εκκλησία κτίστηκε υπό την επίβλεψη του. Οι πάνοπλες μορφές έχουν ταυτιστεί με στρατιωτικούς αγίους, ωστόσο έχει διατυπωθεί η θεωρία ότι στην πραγματικότητα απεικονίζονται μέλη της δυναστείας, μεταξύ άλλων ο Αλέξιος Α΄ και ο Ιωάννης Β΄³⁵⁴.

³⁴⁹ Νικόλαος Καλλικλής, *Ποιήματα*, έκδ. Roberto Romano, *Nicola Callicle, Carmi*, Νάπολη 1980, σελ. 102-103, αρ. 25. 1-19 ([...]νικόντα τὸν τεκόντα καὶ τεθνηκότα[...]τὴν Κελτικὴν ῥιφεῖσαν ἀσπίδα βλέπει[...]κυνὸν ὑλαγμὸς οὐδαμοῦ παριστρίαν, Περσῶν δὲ νευρᾶς ἠρέμησεν ὁ κτύπος. Ἀλγεῖνὰ τερπνὰ ταῦτα γῆς τῷ δεσπότη· τοῦ γὰρ τροπαιουχοῦντος ὄντος οὐκέτι ἅπαν τὸ τερπνὸν πλεῖον ἀλγύνει πλέον); Paul Magdalino και Robert S. Nelson, «The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century», στο Adolf M. Hakkert και Walter E. Kaegi jr (επιμ.), *BF* 8, Άμστερνταμ 1982, σελ. 126-127; Paul Magdalino, *The Empire*, σελ. 419; Alexander P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary*, σελ. 1093

³⁵⁰ Βενιαμίν Τουδέλης, *Οδοιπορικό, The Itinerary of Benjamin of Tudela*, έκδ. Aaron Asher, Λονδίνο και Βερολίνο 1840, σελ. 52-53; Alexander Kazhdan, «The Aristocracy», σελ. 51.

³⁵¹ *Μαρκιανός Κώδιξ*, αρ. 333; Θεοχάρης Β. Αλεξόπουλος, *Η προσωπική μονομαχία στον βυζαντινό κόσμο (11ος-15ος αιώνας)*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 2016, σελ. 164-166.

³⁵² *Μαρκιανός Κώδιξ*, αρ. 330, 115, 315.

³⁵³ Κίνναμος, *Ιστορίες*, σελ. 266.5-9; Henry Maguire, «‘Signs and symbols of your always victorious reign’. The Political Ideology and Meaning of Falconry in Byzantium», στο Angeliki Lyberopoulou (επιμ.), *Images of the Byzantine World. Visions, Messages and Meanings. Studies Presented to Leslie Brubaker*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2016, σελ. 137.

³⁵⁴ Charalampos Bakirtzis, «Warrior Saints or Portraits of Members of the Family of Alexios I Komnenos?», στο Judith Herrin, Margaret Mullett και Catherine Otten-Froux (επιμ.), *Mosaic. Festschrift for A.H.S. Megaw*, Λονδίνο 2001, σελ. 85-87.

Αντίστοιχα με τις εικονογραφικές παραστάσεις σε καλλιτεχνικά έργα, τα νομίσματα των Κομνηνών προωθούσαν το πολεμικό στοιχείο της αυτοκρατορικής τους εικόνας. Ωστόσο, στη θέση του στρατιωτικού πορτραίτου του αυτοκράτορα, βασίστηκαν στην απεικόνιση πάνοπλων στρατιωτών αγίων πλάι στις δικές τους μορφές, ντυμένες με τον παραδοσιακό λόρο. Αυτή η κίνηση θεωρείται ότι ήταν τρόπος προώθησης του πολεμικού ιδεώδους χωρίς τον κίνδυνο της αντίδρασης που είχε δεχθεί ο πρώτος Κομνηνός αυτοκράτορας³⁵⁵. Ο Αλέξιος χρησιμοποίησε στις αρχές της βασιλείας του παρόμοιο αλλά λιγότερο επιθετικό μοτίβο με του Ισαακίου. Απεικονίστηκε με στρατιωτική περιβολή, κρατώντας σπαθί που κοιτούσε προς τα κάτω³⁵⁶. Ωστόσο, σύντομα ξεκίνησε να κόβει νομίσματα στα οποία κρατούσε ένα σταυρό ή λάβαρο μαζί με πάνοπλο και ένοπλο Άγιο Δημήτριο³⁵⁷. Ο Ιωάννης Β΄ χρησιμοποίησε στα νομίσματα του τον Άγιο Γεώργιο, ενώ τοποθέτησε στην πίσω όψη ένοπλους αγίους³⁵⁸. Ο Μανουήλ χρησιμοποίησε τον Άγιο Θεόδωρο. Μια αλλαγή που παρατηρείται στα νομίσματα της βασιλείας του είναι ότι απεικόνισε και τον εαυτό του να κρατά σπαθί δίπλα στον Άγιο Θεόδωρο³⁵⁹.

Η σημασία που έλαβε η λατρεία των στρατιωτών αγίων επί Κομνηνών, όπως αυτή αντικατοπτρίζεται στα νομίσματα της δυναστείας, ήταν το αποτέλεσμα της ιδεολογικής εξέλιξης που είχε συντελεστεί στην στρατιωτική αριστοκρατία ήδη από τον 10^ο αιώνα. Η εικόνα του πολεμιστή που διακρινόταν για την προσωπική του τιμή, το θάρρος και την ικανότητα στη μάχη είχε διαμορφωθεί πριν την άνοδο του οίκου των Κομνηνών³⁶⁰. Οι άγιοι στη βυζαντινή κοινωνία δεν ήταν απλώς διαμεσολαβητές στην προσευχή των πιστών. Αποτελούσαν ταυτόχρονα πρότυπα συμπεριφοράς. Ακολουθώντας, ο σχηματισμός της εικόνας του πολεμιστή συνδεόταν άμεσα με την αυξανόμενη λατρεία του στρατιώτη αγίου. Η εδραίωση αυτής της αντίληψης αντανακλάται στην υιοθέτηση της εικόνας στρατιωτών αγίων στις σφραγίδες μελών της στρατιωτικής αριστοκρατίας και στην επιλογή τους ως προστάτες των οίκων τους³⁶¹. Οι Κομνηνοί αυτοκράτορες ήταν οι πρώτοι που απεικόνισαν στρατιωτικούς αγίους στα νομίσματα τους. Αυτή η καινοτομία συνιστά απόδειξη τόσο της απήχησης της

---

³⁵⁵ Christopher W. Malone, «Soldier-Emperors», σελ. 72; Alexander P. Kazhdan και Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture*, σελ. 116.

³⁵⁶ Michael F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261*, Washington D.C. 1969, 2. αρ. 13.

³⁵⁷ Michael F. Hendy, *Coinage*, 2. αρ.17; Michael F. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Alexius I to Alexius V, 1081-1261*, τόμ. 4.1, αρ. 4.1-2, 5a.1-3.

³⁵⁸ Michael F. Hendy, *Catalogue*, τόμ. 4.1, αρ. 8, 17.

³⁵⁹ Michael F. Hendy, *Catalogue*, τόμ. 4.1, αρ. 4, 8.

³⁶⁰ John Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, Λονδίνο 1999, σελ. 29

³⁶¹ Heather A. Badamo, *Image and Community: Representations of Military Saints in the Medieval Eastern Mediterranean*, Διδακτορική Διατριβή, Michigan 2011, σελ. 112-115; John Haldon, *Warfare*, σελ. 29.

συγκεκριμένης κατηγορίας αγίων στον πληθυσμό την εξεταζόμενη περίοδο, όσο και της προπαγανδιστικής λειτουργίας των αγίων, ως ιεροί πολεμιστές, σύμμαχοι του αυτοκράτορα στην προστασία του κράτους. Η επιτυχία του εγχειρήματος επιβεβαιώνεται από την μαρτυρία για εικόνα σε οικία στην Θεσσαλονίκη που παρουσίαζε τον Άγιο Θεόδωρο τον Τήρωνα να παραδίδει ξίφος στον αυτοκράτορα Μανουήλ, ενώ σε μία άλλη ο Άγιος, έφιππος πριν τον αυτοκράτορα, τον οδηγούσε σε μάχη³⁶². Η περίοπτη θέση των στρατιωτών αγίων επί Κομνηνών δύναται να συνδεθεί και με μία άλλη εξέλιξη το ίδιο διάστημα. Στους φιλολογικούς κύκλους ιδεολόγων της δυναστείας, το πρότυπο του παραδοσιακού αγίου έχασε την δημοφιλία που απολάμβανε τους προηγούμενους αιώνες. Η συγγραφή Βίων αγίων μειώθηκε δραστικά και το ιδανικό του αγίου ανθρώπου αντικαταστάθηκε από αυτό του ευγενούς πολεμιστή³⁶³.

---

³⁶² *Μαρκιανός Κώδιξ*, αρ. 81; Christopher Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot και Berlington 2003, σελ. 53.

³⁶³ Paul Magdalino, «The Byzantine Holy Man in the Twelfth Century», στο Sergei Hackel (επιμ.), *The Byzantine Saint*, Crestwood και Νέα Υόρκη 2001, σελ. 52-53, 55-58, 61-65; Alexander Kazhdan, «The Aristocracy», σελ. 50.

Συμπεράσματα

Η διαμόρφωση μιας άρτιας εικόνας για το αυτοκρατορικό ιδεώδες των Κομνηνών αυτοκρατόρων συνιστά ένα δύσκολο και περίπλοκο εγχείρημα. Μέσω της παρούσης έρευνας πραγματοποιήθηκε μια απόπειρα προς αυτό τον σκοπό, με την διερεύνηση του ιστορικού και ιδεολογικού υπόβαθρου του οίκου των Κομνηνών και την εξέταση επίσημων και ανεπίσημων πηγών και αρχαιολογικών τεκμηρίων της περιόδου, προκειμένου να σχηματιστεί μια πληρέστερη εικόνα των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της προπαγάνδας της δυναστείας.

Οι απαρχές αυτού που μετέπειτα εξελίχθηκε στην στρατιωτική αριστοκρατία της Μικράς Ασίας εντοπίζονται τον 9^ο αιώνα. Το διάστημα αυτό οι ανώτεροι αξιωματούχοι ήταν απόλυτα εξαρτημένοι από τον αυτοκράτορα για την κοινωνική τους θέση. Οι πολεμικές συρράξεις που σημειώθηκαν στις συνοριακές περιοχές της αυτοκρατορίας από τα μέσα του αιώνα έδωσαν την ευκαιρία να διακριθούν σε ανώτερα στρατιωτικά αξιώματα πολλοί από τους γενάρχες των μετέπειτα επιφανών φατριών. Η εγκατάστασή τους και η απόκτηση μεγάλων κτηματικών περιουσιών συμπίπτει με την εμφάνιση των πρώτων οικογενειακών επιθέτων. Η οικονομική ανεξαρτησία και η αυξανόμενη δύναμη τους προκάλεσαν την αντίδραση των Μακεδόνων αυτοκρατόρων. Με σειρά νομοθετημάτων, στράφηκαν κατά των *δυνατών*, με αποκορύφωμα την βασιλεία του Βασιλείου Β΄, ο οποίος αντιμετώπισε εξεγέρσεις από εκπροσώπους των μικρασιατικών φατριών. Τα εν λόγω νομοθετήματα αντανάκλουν την εγγενή αδυναμία του διοικητικού μηχανισμού να περιορίσει την ισχύ της αναδύομενης ελίτ.

Τον 11^ο αιώνα, δύο ομάδες συνιστούσαν την βυζαντινή αριστοκρατία. Την πρώτη αποτελούσαν παλαιές και νέες οικογένειες της μικρασιατικής στρατιωτικής αριστοκρατίας. Πολλές από αυτές, μεταξύ αυτών και οι πρωτοεμφανιζόμενοι Κομνηνοί, εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη. Στην δεύτερη ομάδα ανήκαν οι απόγονοι των παλαιών στρατιωτικών οικογενειών που μετά την εγκατάστασή τους στην βασιλεύουσα ακολούθησαν πολιτική σταδιοδρομία, καταλαμβάνοντας δημόσια αξιώματα, και γόννοι άσημων οικογενειών που διακρίθηκαν σε ανώτερες γραφειοκρατικές θέσεις ή κληρικές αξιώματα. Τα όρια μεταξύ των δύο ομάδων σύντομα κατέστησαν δυσδιάκριτα, γιατί ακολούθησαν επιγαμίες μεταξύ τους. Τον ίδιο αιώνα παρατηρούνται εξελίξεις στην αντίληψη για την 'ευγένεια'. Μέσα από την ανάγνωση των συγγραφέων της περιόδου, διακρίνονται δύο κύρια ρεύματα. Το πρώτο πρότασε τα αξιώματα και τον προσωπικό πλούτο. Το δεύτερο, παρ' ότι αναγνώριζε την σημασία των δύο προαναφερθέντων χαρακτηριστικών στον προσδιορισμό της ευγένειας, έκρινε ως καθοριστικούς παράγοντες την καταγωγή και τις προσωπικές αρετές.

Η άνοδος στον θρόνο του Αλεξίου Α΄ σηματοδοτεί τη νίκη και επικράτηση της στρατιωτικής αριστοκρατίας, συγκεκριμένα του δικτύου οικογενειών που είχαν χτίσει οι Κομνηνοί μέσα από επιγαμίες και ιδιαίτερα με την οικογένεια των Δουκών. Μέσα από σειρά μεταρρυθμίσεων, ο Αλέξιος αναδιαμόρφωσε πλήρως το σύστημα τίτλων της αυτοκρατορίας, δημιουργώντας νέους τίτλους και δίνοντας τους σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα σε συγγενείς του ή μέλη του στενού του περιβάλλοντος. Με την εν λόγω κίνηση, ο Αλέξιος ενέταξε την οικογένεια θεσμικά στο αυτοκρατορικό σύστημα διακυβέρνησης και δημιούργησε νέα βαθμίδα ιεραρχίας, αποτελούμενη από μέλη της οικογένειάς του. Στην αντίληψη για την ευγένεια την εποχή των Κομνηνών αυτοκρατόρων, η ευγενική καταγωγή καθίσταται θεμελιώδες στοιχείο.

Το βυζαντινό αυτοκρατορικό ιδεώδες ανέκαθεν ήταν συνδεδεμένο με την δημόσια εικόνα του αυτοκράτορα. Ως εκπρόσωπος του Θεού στη γη, ο αυτοκράτορας έπρεπε να προβάλλεται σαν το πρότυπο του ιδανικού ηγεμόνα. Για την διάδοση της αυτοκρατορικής εικόνας αξιοποιούνταν πληθώρα μέσων, όπως τελετουργίες και εικονογραφικές παραστάσεις. Ο λόγος ωστόσο και ιδιαίτερα η εγκωμιαστική ρητορική, διακρίνεται ως το σημαντικότερο εργαλείο στην «φαρέτρα» της αυτοκρατορικής προπαγάνδας. Οι ρητορικές συμβάσεις για την διαμόρφωση του πορτραίτου του ιδανικού αυτοκράτορα και την εξύμνηση του είχαν διατυπωθεί από τον Μένανδρο Ρήτορα τον 4^ο αιώνα. Βασικός σκοπός ενός *βασιλικού λόγου* ήταν η ενίσχυση της μεγαλοπρέπειας του ηγεμόνα. Ο ρήτορας θα έπρεπε να αναφερθεί στις πράξεις του, βάσει τεσσάρων κεντρικών αρετών, της ανδρείας, της δικαιοσύνης, της σωφροσύνης και της φρόνησης. Ιδιαίτερη σημασία είχε και η αρετή της φιλανθρωπίας. Αυτό το μοντέλο έγινε αντικείμενο επεξεργασίας και εμπλουτίστηκε στην διάρκεια των αιώνων από άλλα τρία πρότυπα, του χριστιανού ηγεμόνα, έτσι όπως αυτό ορίστηκε από τα έργα του Ευσέβιου Καισαρείας προς τον Κωνσταντίνο Α΄, του καλού κυβερνήτη και της σύγκρισης του αυτοκράτορα με τον ήλιο.

Ο Αλέξιος Α΄ και οι απόγονοι του, ως εκπρόσωποι της στρατιωτικής αριστοκρατίας, ενέταξαν νέα χαρακτηριστικά στην αυτοκρατορική εικόνα. Από τον μοναδικό σωζόμενο βασιλικό λόγο που εκφωνήθηκε ενώπιον του ιδρυτή της δυναστείας, δύναται να εξαχθούν ορισμένα στοιχεία για το αυτοκρατορικό του πορτραίτο. Ο αυτοκράτορας επαινέθηκε για την φήμη που απολάμβανε στους εχθρούς του, εξυμνήθηκε για την ευφροσύνη του να αντιμετωπίζει δύσκολες περιστάσεις, και για την διασφάλιση της ειρήνης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απουσία εκτενούς αναφοράς στις στρατιωτικές ικανότητες του Αλεξίου, σε αντίθεση με μεταγενέστερα έργα. Ο λόγος επιπλέον διακρίνεται για ένα σημαντικό στοιχείο της κομνηνικής

ιδεολογίας: την εξύμνηση της αυτοκρατορικής οικογένειας. Σε σημεία του λόγου, ο εγκωμιασμός μετατοπίζεται στην Ειρήνη Δούκαινα, σύζυγο του Αλεξίου και την μητέρα του Άννα Δαλασσηνή. Χρήσιμες πληροφορίες για την επίσημη εικόνα του Αλεξίου εντοπίζονται και σε άλλους λόγους που γράφτηκαν στην βασιλεία του. Ο Νικήτας της Άγκυρας εξύμνησε την δύναμη του Αλεξίου και τον ίδιο ως φιλόχριστο, θεοσεβή και άγιο αυτοκράτορα, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη θέση του ως υπέρμαχου της Ορθοδοξίας. Η Άννα Κομνηνή στην ιστορία που έγραψε για τον πατέρα της, παρουσίασε τον Αλέξιο σαν προστάτη της αυτοκρατορίας, ενάρετο και ευσεβή ηγεμόνα, που πάλευε σε όλα τα μέτωπα για την διατήρηση του κράτους. Το πορτραίτο που συνέθεσε αντλεί χαρακτηριστικά από ομηρικά και βιβλικά πρότυπα. Την εικόνα συμπληρώνει η σύγκριση του Αλεξίου με τον Κωνσταντίνο Α΄ και ο χαρακτηρισμός του ως δέκατου τρίτου αποστόλου, καθιστώντας τον έτσι τον ιδανικό χριστιανό ηγεμόνα.

Ο γιός και διάδοχος του Αλεξίου Ιωάννης Β΄ ήταν πρωτίστως στρατιωτικός ηγέτης, γεγονός που αντικατοπτρίζεται στα εγκωμιαστικά έργα προς τον ίδιο. Οι υμνητές του εξιδανίκευσαν τη βία και απέφυγαν να παρουσιάσουν τον αυτοκράτορα ως ειρηνοποιό, στοιχείο που υποδηλώνει τις προτεραιότητες της πολιτικής του. Σημαντικότερος εγκωμιαστής του ήταν ο ποιητής Θεόδωρος Πρόδρομος. Στα ποιήματα του Προδρόμου μπορούμε να ανιχνεύσουμε βασικές αρετές και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που συνέθεσαν την αυτοκρατορική εικόνα του Ιωάννη. Τονίζεται η προέλευση της εξουσίας του ηγεμόνα από τον Θεό. Ο Θεός προστάτευε και καθοδηγούσε τον αυτοκράτορα στους πολέμους του. Η θέση της Θεοτόκου ως συμμάχου και προστάτιδας του Ιωάννη, ιδέας που προωθούσε ενεργά ο αυτοκράτορας στην προπαγάνδα του, αντανακλάται στα προδρομικά ποιήματα. Κυρίως ο Ιωάννης παρουσιαζόταν ως ακούραστος πολεμιστής και νικητής ηγεμόνας. Σε αυτό το πλαίσιο ξεχώρισαν τα μοτίβα του αυτοκρατορικού ιδρώτα, του κυνηγιού και της σύγκρισης με τον νικητή Χριστό. Τα ποιήματα απηχούν την κομνήνεια αναβίωση της «ανακατάκτησης», προβάλλοντας την οικουμενικότητα της αυτοκρατορικής εξουσίας. Η γέννηση στην πορφύρα, η ευγενική καταγωγή και η εξύμνηση της αυτοκρατορικής οικογένειας αποτελούν κεντρικά στοιχεία στην σύνθεση της αυτοκρατορικής εικόνας από τον Πρόδρομο. Εξίσου σημαντικά μοτίβα είναι η φιλανθρωπία του Ιωάννη και ο παραλληλισμός του με τον ήλιο. Οι λόγοι του Ιταλικού και του Βασιλάκη επανέλαβαν πολλά από τα στοιχεία που συναντάμε στον Πρόδρομο. Παράλληλα, εκφράστηκε η ιδέα του δίκαιου πολέμου του *άθλητή κυρίου* Ιωάννη εναντίον των εχθρών της αυτοκρατορίας. Οι ιστορίες του Χωνιάτη και του Κίναμου αντιμετώπισαν την βασιλεία του Ιωάννη σαν εισαγωγή στο έργο τους. Σύντομης έκτασης, οι αναφορές τους και ιδιαίτερα του

Χωνιάτη, παρουσιάζουν τον Κομνηνό σαν το πρότυπο του ιδανικού ηγεμόνα. Η ευσέβεια και η πολεμική του ανδρεία αποτελούν επαναλαμβανόμενα μοτίβα.

Πολλά από τα στοιχεία που καθόρισαν την αυτοκρατορική εικόνα του Μανουήλ Α΄ το πρώτο διάστημα της βασιλείας του διατυπώθηκαν από τον Θεόδωρο Πρόδρομο πριν την άνοδο του στον θρόνο: η γέννηση στην πορφύρα, η γενναιότητα του, η νεότητα του, η ομοιότητα με τον πατέρα του και η σύγκριση με τον Χριστό Εμμανουήλ. Οι αρετές αυτές επαναδιατυπώθηκαν από τον Μιχαήλ Ιταλικό μετά την ανάρρηση του Μανουήλ, σε μια προσπάθεια νομιμοποίησης της εξουσίας του τελευταίου. Το ίδιο διάστημα ο Πρόδρομος επανέλαβε τα μοτίβα που είχε χρησιμοποιήσει για τον εγκωμιασμό του Ιωάννη, σε λόγους του προς τον διάδοχο του. Ο μιμητής του Προδρόμου Μαγγάνειος ενίσχυσε και εμπλούτισε τα ήδη καθιερωμένα στοιχεία της αυτοκρατορικής εικόνας, παρουσιάζοντας έναν Μανουήλ σοφό σαν τον Σολομώντα, που με την νεότητα του ανανέωσε την αυτοκρατορία, έναν αυτοκράτορα που φορούσε μέρα νύχτα την πανοπλία του και έχυνε ιδρώτα και αίμα για χάρη των υπηκόων του. Με τα πολεμικά του κατορθώματα και την αντιμετώπιση των σταυροφόρων, ο Κομνηνός ηγεμόνας ολοκλήρωσε το ημιτελές έργο των προγόνων του. Στα εγκώμια της δεύτερης περιόδου της βασιλείας του Μανουήλ, παρ' ότι επαναλαμβάνονται στοιχεία της πρώτης περιόδου, δίνεται έμφαση σε περισσότερο ειρηνικές αρετές του μονάρχη. Ο Κομνηνός επαινέθηκε ως νομοθέτης, οικοδόμος και θεολόγος. Τονίστηκαν ιδιαίτερα η σοφία και η ευγλωττία του. Ο Κίνναμος στην ιστορία του, παρουσίασε έναν Μανουήλ παρόμοιο με των εγκωμίων. Ο αυτοκράτορας διακρινόταν για το παράτολμο θάρρος του στο πεδίο της μάχης, την ικανότητα του ως πολεμιστής και στρατηγός και την ευφύια του. Παρέλειψε οποιοδήποτε στοιχείο της προσωπικότητας του αυτοκράτορα θα έπληττε το τέλειο πορτραίτο του. Εν αντιθέσει ο Χωνιάτης, παρ' ότι θετικά διακείμενος προς τον Μανουήλ, αντιμετώπισε με κριτικό βλέμμα την βασιλεία του, φτάνοντας στο σημείο να επικρίνει όχι μόνο τον ίδιο, αλλά και την αυτοκρατορική εικόνα του.

Η αυτοκρατορική εικόνα για αιώνες δεν πρότασσε τον στρατιωτικό χαρακτήρα του αξιώματος. Οι Μακεδόνες προέβαλαν το πρότυπο του ειρηνοποιού αυτοκράτορα. Με εξαίρεση κάποιες ιστορικές αναφορές στον Νικηφόρο Φωκά και τον Ιωάννη Τσιμισκή, το πρότυπο αυτό διατηρήθηκε μέχρι και τα μέσα του 11^{ου} αιώνα. Με την άνοδο του Ισαακίου Α΄ το μοτίβο άρχισε να αλλάζει. Ο πρώτος Κομνηνός αυτοκράτορας έκοψε νομίσματα με έντονο στρατιωτικό συμβολισμό, προκαλώντας αντιδράσεις. Εντούτοις, την ίδια περίοδο, ιστορικοί όπως ο Ατταλειάτης και ρήτορες όπως ο Θεοφύλακτος έδιναν όλο και περισσότερη σημασία στις στρατιωτικές πτυχές της αυτοκρατορικής εξουσίας καθώς και στην ευγενική καταγωγή.

Το πρότυπο του πολεμιστή αυτοκράτορα εδραιώθηκε πλήρως με την εγκαθίδρυση της κομνηνικής δυναστείας. Πέρα από την λογοτεχνία της εποχής, οι Κομνηνοί προπαγάνδισαν αυτή την εικόνα μέσα από ένα εικονογραφικό πρόγραμμα, σε τοιχογραφίες, μωσαϊκά, σκεύη πολυτελείας, που απεικόνιζαν τους ίδιους τους αυτοκράτορες να διακρίνονται στα πεδία των μαχών ως ατρόμητοι πολεμιστές. Τον ίδιο σκοπό επιχείρησαν να εξυπηρετήσουν και στα νομίσματα τους. Αποφεύγοντας τα λάθη του Ισαακίου, δεν απεικόνισαν τους ίδιους ως πολεμιστές, αλλά αξιοποίησαν εικονογραφικά τους στρατιωτικούς αγίους της ορθόδοξης παράδοσης. Η λατρεία των τελευταίων ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τις συνθήκες διαμόρφωσης και το ιδεολογικό πλαίσιο της στρατιωτικής αριστοκρατίας.

Αποτιμώντας όλα τα παραπάνω στοιχεία, καθίσταται σαφές ότι οι Κομνηνοί αυτοκράτορες, εκπρόσωποι της στρατιωτικής αριστοκρατίας, έφεραν ριζικές αλλαγές στο βυζαντινό πρότυπο του ιδανικού αυτοκράτορα. Η ευγενική καταγωγή, οι πολεμικές αρετές, ο αυτοκρατορικός οίκος και η σύνδεση του ηγεμόνα με τον Θεό τοποθετήθηκαν στο επίκεντρο της προπαγάνδας της δυναστείας. Η ιεροποίηση και στρατιωτικοποίηση της αυτοκρατορικής εικόνας έφτασε σε νέα άκρα. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 από τους σταυροφόρους κλόνησε την αντίληψη των βυζαντινών για το αυτοκρατορικό ιδεώδες. Ο Νικήτας Χωνιάτης, αυτόπτης μάρτυρας της Άλωσης, επέκρινε την αυτοκρατορική εικόνα των Κομνηνών, επισημαίνοντας την απόσταση μεταξύ της προπαγάνδας και της πραγματικότητας. Παρ' όλα αυτά, παραμένει γεγονός ότι το ιδεώδες που εγκαθίδρυσαν είχε διαχρονική επίδραση, μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας. Ο απόηχος του δύναται να εντοπισθεί τόσο στην αυτοπροβολή της δυναστείας των Αγγέλων όσο και στην μερική αναβίωση στοιχείων του από τους Παλαιολόγους αυτοκράτορες³⁶⁴.

---

³⁶⁴ Paul Magdalino, «*Basileia*», σελ. 594, 597-598; Ruth J. Macrides, «From the Komnenoi», 270-280.

Περίληψη

Η άνοδος στον θρόνο της δυναστείας των Κομνηνών (1081-1185) εγκαινίασε μια περίοδο αλλαγών για τη βυζαντινή αυτοκρατορία, αλλαγών που επηρέασαν ριζικά το κράτος σε διοικητικό, πολιτικό, κοινωνικό και ιδεολογικό επίπεδο. Την άνοδο της δυναστείας είχε προηγηθεί μια πολύπλευρη κρίση που είχε συνταράξει την αυτοκρατορία. Η συγκεκριμένη κρίση ήταν αποτέλεσμα της κλιμάκωσης της σύγκρουσης για τη διεκδίκηση της εξουσίας μεταξύ της πολιτικής ελίτ της Κωνσταντινούπολης και της στρατιωτικής αριστοκρατίας, έτσι όπως αυτή είχε αποκρυσταλλωθεί στα χρόνια που ακολούθησαν τον θάνατο του Βασιλείου Β΄. Η κατάληψη της εξουσίας από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (1081-1118) τερμάτισε την κρίση και σηματοδότησε την επικράτηση της στρατιωτικής αριστοκρατίας. Οι Κομνηνοί ανήκαν στις στρατιωτικές οικογένειες ευγενικής καταγωγής που είχαν αναδειχθεί το προηγούμενο διάστημα. Ως εκπρόσωποι αυτής της ομάδας έφεραν όλα τα ιδεολογικά στοιχεία που την χαρακτήριζαν, και τα ενσωμάτωσαν πλήρως στον ιδεολογικό μηχανισμό της αυτοκρατορικής εξουσίας. Ακολούθως, η αυτοκρατορική ιδεολογία και η προπαγάνδα που προωθούσε την επίσημη εικόνα της δυναστείας διέφερε σημαντικά από την παραδοσιακή εικόνα του βυζαντινού ηγεμόνα. Η σημασία που έλαβαν αυτά τα στοιχεία αποδεικνύεται από την διατήρησή τους στην αυτοκρατορική εικόνα και προπαγάνδα της δυναστείας των Αγγέλων καθώς και από την μερική αναβίωσή τους από τη δυναστεία των Παλαιολόγων.

Με την παρούσα διπλωματική εργασία, επιχειρείται η εξέταση της ιδεολογίας αυτής, των ιδιαίτερων στοιχείων που καθόρισαν την εικόνα του κάθε Κομνηνού αυτοκράτορα. Για την καλύτερη διερεύνηση του θέματος, η έρευνα αξιοποιεί τα εγκωμιαστικά και ιστορικά έργα της περιόδου, καθώς και αρχαιολογικά τεκμήρια. Αρχικά, πραγματοποιείται μια γενική αναδρομή στην πορεία εξέλιξης της βυζαντινής στρατιωτικής αριστοκρατίας της Μικράς Ασίας, μέχρι την κατάληψη της εξουσίας από τους Κομνηνούς. Στο ίδιο κεφάλαιο, επιχειρείται μια παρουσίαση των αντιλήψεων για την ιδέα της ευγένειας και του τί οριζόταν ως «αριστοκρατία» τον 11ο και 12ο αιώνα από τους συγγραφείς της περιόδου. Στη συνέχεια, δίνεται μια επισκόπηση του θεωρητικού πλαισίου του αυτοκρατορικού ιδεώδους, μέσω της εξέτασης της ρητορικής εγκωμιαστικής παράδοσης ως μέσου απεικόνισης της αυτοκρατορικής εικόνας. Στο τρίτο κεφάλαιο, πραγματοποιείται μια παρουσίαση της αυτοκρατορικής εικόνας του Αλεξίου Α΄, Ιωάννη Β΄ και Μανουήλ Α΄, με την ανίχνευση των αρετών και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που αποδόθηκαν στον καθένα εκ των τριών υπό εξέταση αυτοκρατόρων, καθώς και των αλλαγών που συντελέστηκαν στην αντίληψη για τον ιδανικό βυζαντινό ηγεμόνα. Τέλος, διερευνάται η ενίσχυση της εικόνας του πολεμιστή αυτοκράτορα επί

Κομνηνών, μέσω της εξέτασης των σωζόμενων αρχαιολογικών δεδομένων και των περιγραφών των πλέον απολεσθέντων. Στόχος της παρούσης έρευνας είναι η παρουσίαση μιας πληρέστερης εικόνας της αυτοκρατορικής ιδεολογίας των Κομνηνών, έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε στη διάρκεια της βασιλείας των τριών πρώτων αυτοκρατόρων της δυναστείας.

Abstract

The accession to the throne of the Komnenian dynasty (1081-1185) ushered in a period of change for the Byzantine Empire, changes which had a radical impact on the state at the administrative, political, social and ideological levels. The rise of the dynasty had been preceded by a multifaceted crisis that had shaken the empire. This crisis was the result of the escalating conflict for power between the political elite of Constantinople and the military aristocracy, as the latter had crystallised in the years following the death of Basil II. The seizure of power by Alexios I Komnenos (1081-1118) ended the crisis and marked the predominance of the military aristocracy. The Komnenoi belonged to the military families of noble birth that had emerged in the preceding period. As representatives of this group, they brought all the ideological elements that characterized it, and fully integrated them into the ideological apparatus of imperial power. Subsequently, the imperial ideology and propaganda that promoted the official image of the dynasty differed significantly from the traditional image of the Byzantine ruler. The importance of these elements is demonstrated by their preservation in the imperial image and propaganda of the Angelid dynasty and their partial revival by the Palaiologan dynasty.

The present thesis attempts to examine this ideology, the particular elements that determined the image of each Komnenos emperor. In order to better examine this topic, the research utilizes the eulogistic and historical works of the period, as well as archaeological evidence. Initially, a general review of the development of the Byzantine military aristocracy of Asia Minor is carried out, until the conquest of power by the Komnenoi. In the same chapter, an attempt is made to present the concept of nobility and what was defined as 'aristocracy' in the 11th and 12th centuries by writers of the period. Next, an overview of the theoretical framework of the imperial ideal is provided through an examination of the rhetorical praise tradition as a means of depicting the imperial image. In chapter three, a presentation of the imperial image of Alexios I, John II and Manuel I is made, tracing the virtues and particular characteristics attributed to each of the three emperors under consideration, as well as the changes that

occurred in the perception of the ideal Byzantine ruler. Finally, the enhancement of the image of the warrior emperor under the Komnenoi is explored through an examination of the surviving archaeological data and the descriptions of the now lost. The aim of the present research is to present a more comprehensive picture of the imperial ideology of the Komnenoi as it was formed during the reigns of the first three emperors of the dynasty.

Βιβλιογραφία

Πηγές

Αγαπητός Διάκονος, *Εκθεσις, Agapetos Diakonos. Der Fürstenspiegel für Kaiser Iustinianos*, έκδ. Rudolf Riedinger, *Έταιρεία Φίλων τοῦ Λαοῦ. Κέντρον Ἐρεύνης Βυζαντίου* 4, Αθήνα 1995.

Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς, Annae Comnenae Alexias*, έκδ. Diether R. Reinsch και Athanasios Kambylis, *CFHB* 40, Βερολίνο 2001.

Ατταλειάτης, Μιχαήλ, *Ιστορία ἐκτεθεῖσα παρὰ Μιχαήλ προέδρου κριτοῦ ἐπί τοῦ ἵπποδρόμου καὶ τοῦ βήλου τοῦ Ἀτταλειάτου, Michaelis Attaliate, Historia*, έκδ. Eudoxos T. Tsolakis, *CFHB* 50, Αθήνα 2011.

Βαλσαμών, Θεόδωρος, *Τα ευρισκόμενα άπαντα, Theodori Balsamonis Patriarchae Theopolis Magnae Antiochiaae opera quae reperiri potuerunt omnia, canonica juridica, dogmatica*, έκδ. Jacques-Paul Migne, *PG* 138, Παρίσι 1865.

Βασιλάκης, Νικηφόρος, *Λόγοι και Επιστολαί, Nicephori Basilacae orationes et epistolae*, έκδ. Antonio Garzya, Λειψία 1984.

Βασιλείου του Ρωμαίων βασιλέως κεφάλαια παραινετικά προς τον εαυτού υιόν Λέοντα, έκδ. Jacques-Paul Migne, *Leonis, romanorum imperatoris Augusti, cognomine sapientis, Opera quae reperiri potuerunt omnia*, Παρίσι 1863.

Βενιαμίν Τουδέλης, *Οδοιπορικό, The Itinerary of Benjamin of Tudela*, έκδ. Aaron Asher, Λονδίνο και Βερολίνο 1840.

Βρυέννιος, Νικηφόρος, *Ύλη Ιστορίας, Nicéphore Bryennio histoire*, έκδ. Paul Gautier, *CFHB* 9, Βρυξέλλες 1975.

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Επιτάφιος εις Μανουήλ τον Κομνηνόν, Not Composed in a Chance Manner: The Epitaphios for Manuel I Komnenos by Eustathios of Thessalonike*, έκδ. Emmanuel C. Bourbouhakis, *Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Byzantina Upsaliensia* 18, Uppsala 2017.

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγοι, Eustathii Thessalonicensis opera minora (magnam partem inedita)*, έκδ. Peter Wirth, *CFHB, Series Berolinensis* 32, Βερολίνο 1999.

Ζέππος, Ιωάννης και Παναγιώτης (επιμ.), *Jus Graecoromanum*, τόμ. Ι, Αθήνα 1931 (ανατύπ. Aalen 1962).

Ζωναράς, Ιωάννης, *Επιτομή Ιστοριών, Ioannis Zonarae Epitomae historiarum libri XVIII*, έκδ. Moritz Pinder και Theodor Büttner-Wobst, τόμ. 3, *CSHB*, Βόννη 1897.

Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Λόγοι, Theophylacte d'Achrida. Discours, Traités, Poésies*, έκδ. Paul Gautier, *CFHB, Series Thessalonicensis* 16.1, Θεσσαλονίκη 1980.

Ιταλίκος, Μιχαήλ, *Επιστολαί και λόγοι, Michel Italikos. Lettres et Discours*, έκδ. Paul Gautier, *AOC* 14, Παρίσι 1972.

Καλλικλής, Νικόλαος, *Ποιήματα*, έκδ. Roberto Romano, *Nicola Callicle, Carmi*, Νάπολη 1980.

Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν, Sovety i rasskazy Kekavmena*, έκδ. Gennadij G. Litavrin, Μόσχα 1992.

Κίνναμος, Ιωάννης, *Ιστορία, Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, έκδ. August Meineke, *CSHB*, Βόννη 1836.

Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Έκθεσις περί της βασιλείου τάξεως, Constantini Porphyrogeniti imperatoris de cerimoniis aulae Byzantinae libri duo*, vol. I, έκδ. Johan J. Reiske, *CSHB*, Βόννη 1829.

Λέων Διάκονος, *Ιστορία, Leonis diaconi Caloënsis historiae libri decem*, έκδ. Carl B. Hase, *CSHB* 11, Βόννη 1828.

Λέων ΣΤ', *Νεαραί, Les Nouvelles de Léon VI le Sage. Texte et traduction publiés*, έκδ. Piette Noailles et Alphonse Dain, *Nouvelle Collection de Textes et Documents*, Παρίσι 1944.

Λέων ΣΤ', *Τακτικά, Leonis VI Tactica*, έκδ. George Dennis, *CFHB* 49, Washington D.C. 2010.

Μαγγάνειος Πρόδρομος, *Ποιήματα, Recueil des historiens des croisades. Historiens grecs*, έκδ. Emmanuel Miller, τόμ. II, Παρίσι 1881; *Theodori Prodromi. De Manganis*, έκδ. Silvius Bernardinello, Πάδοβα 1972.

Μαλάκης, Ευθύμιος, *Δύο εγκωμιαστικοί λόγοι, Ευθυμίου του Μαλάκη τα σωζόμενα*, τ. Β', *Δύο εγκωμιαστικοί λόγοι εις τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α' τον Κομνηνόν (1143/80)*, έκδ. Κωνσταντίνος Γ. Μπόνης, Αθήνα 1949.

Μαυρόπουλος, Ιωάννης, *Λόγοι*, εκδ. Johannes Bollig και Paul de Lagarde, *Iohannis Euchaitorum Metropolitae quae in Codice Vaticano Graeco 676 supersunt*, Göttingen 1882.

Μένανδρος, *Περί επιδεικτικών*, *Menander Rhetor*, έκδ. Donald Andrew Russell και Nigel Guy Wilson, Οξφόρδη 1981.

Μούσαι, «Die Musen des Kaisers Alexios I.», έκδ. Paul Maas, *BZ* 22 (1913), σελ. 348-369.

Νικήτας Άγκυρας, *Λόγοι*, *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine*, έκδ. Jean Darrouzès, *AOC* 10, Παρίσι 1966.

Νικόλαος Μεθώνης, *Λόγοι δύο*, έκδ. Ανδρόνικος Δημητρακόπουλος, Λειψία 1865.

Πρόδρομος, Θεόδωρος, *Ιστορικά Ποιήματα*, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte*, έκδ. Wolfram Hörandner, *Wiener Byzantinistische Studien* 11, Βιέννη 1974.

Σκυλίτζης, Ιωάννης, *Σύνοψις Ιστοριών*, *Ioannis Scylitzae synopsis historiarum*, έκδ. Hans Thurn, *CFHB* 5, Βερολίνο 1973.

Σούδα, *Suidae Lexicon*, έκδ. Ada Adler, τόμ. Β', *LG* 1, Βερολίνο 1931 (ανατύπ. Στουτγκάρδη 1994).

Στραβορωμανός, Μανουήλ, *Λόγοι*, «Le dossier d'un haut fonctionnaire byzantine d'Alexis Ier Comnène, Manuel Straboromanos», έκδ. Paul Gautier, *REB* 23 (1965), σελ. 168-204.

Συμεών Θεολόγος, *Κεφάλαια πρακτικά και θεολογικά*, *Syméon le Nouveau Théologien, Chapitres théologiques, gnostiques et pratiques*, έκδ. Jean Darrouzès, *SC* 51, Παρίσι 1957.

Συνέσιος, *Περί Βασιλείας*, *Synésios de Cyrène*, έκδ. Noël Aujoulat και Jacques Lamoureux, τόμ. 5, Παρίσι 2008.

Τιμαρίων, *Pseudo-Luciano, Timarione*, έκδ. Roberto Romano, *Byzantina et neo-hellenica neapolitana* 2, Νάπολη 1974.

Τιμαρίων, *Pseudo-Luciano, Timarione*, έκδ. Roberto Romano, *Byzantina et neo-hellenica neapolitana* 2, Νάπολη 1974.

Χωνιάτης, Νικήτας, *Χρονική διήγησις*, *Nicetae Choniatae historia*, έκδ. Jan L. van Dieten, *CFHB* 11, Βερολίνο 1975.

Ψελλός, Μιχαήλ, *Επιτάφιοι λόγοι*, *Michael Psellus Orationes funebres*, έκδ. Ioannis Polemis, τόμ. 1, Βερολίνο και Βοστώνη 2014.

Ψελλός, Μιχαήλ, *Χρονογραφία, Michaelis Pselli Chronographia*, τόμ. Α΄, *Millennium Studien* 51, Βερολίνο 2014.

Σύγχρονα έργα

Ahrweiler, Hélène, *Byzance et la mer: la marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Παρίσι 1966.

Ahrweiler, Hélène, «Recherches sur la société byzantine au xie siècle: nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités», *TM* 6 (1976), σελ. 99-124.

Αλεξόπουλος, Θεοχάρης Β., *Η προσωπική μονομαχία στον βυζαντινό κόσμο (11ος-15ος αιώνας)*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 2016.

Angelov, Dimitri, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge 2007.

Angold, Michael, «Belle Époque or crisis? (1025-1118)», στο Jonathan Shepard (επιμ.), *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, Cambridge University Press 2008, σελ. 583-626.

Angold, Michael, «Introduction», στο Michael Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Οξφόρδη 1984, σελ. 1-9.

Angold, Michael, *The Byzantine Empire, 1025-1204: A Political History*, 2^η έκδοση, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1997.

Badamo, Heather A., *Image and Community: Representations of Military Saints in the Medieval Eastern Mediterranean*, Διδακτορική Διατριβή, Michigan 2011.

Bakirtzis, Charalampos, «Warrior Saints or Portraits of Members of the Family of Alexios I Komnenos?», στο Judith Herrin, Margaret Mullett και Catherine Otten-Froux (επιμ.), *Mosaic. Festschrift for A.H.S. Megaw*, Λονδίνο 2001, σελ. 85-88.

Barker, Ernest, *Social and Political Thought in Byzantium. From Justinian I to the Last Palaeologus: Passages from Byzantine Writers and Documents*, Οξφόρδη 1957.

Βαρζός, Κωνσταντίνος, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1984.

Buckler, Georgina, *Anna Comnena. A study*, Οξφόρδη 1929.

Buckley, Penelope, «Alexios Komnenos as the Last Constantine», στο Geoffrey Nathan και Lynda Garland (επιμ.), *Basileia: Essays on Imperium and Culture: In Honour of E.M. Jeffreys and M.J. Jeffreys*, Leiden και Βοστώνη 2011, σελ. 189-203.

Buckley, Penelope, *The Alexiad of Anna Komnene. Artistic Strategy in the Making of a Myth*, Cambridge- Νέα Υόρκη 2014.

Charanis, Peter, «The Byzantine Empire in the Eleventh Century», στο Kenneth M. Setton, Baldwin W. Marshall (επιμ.), *A History of the Crusades: The First Hundred Years*, τόμ. Α΄, Μάντισον, Μιλγουόκι και Λονδίνο 1969, 177-213.

Cerfaux, Lucien και Tondriau, Julien, *Un concurrent du christianisme. Le culte des souverains dans la civilisation gréco-romaine*, Tournai 1957.

Cheyne, Jean-Claude, «Basil II and Asia Minor», στο Paul Magdalino (επιμ.), *Byzantium in the Year 1000*, Leiden 2003, σελ. 71-108.

Cheyne, Jean-Claude, «L'aristocratie byzantine (VIIIe-XIIIe siècle)», *Journal des Savants* 2 (2000), σελ. 281-322.

Cheyne, Jean-Claude, «L'aristocrazia bizantina nei secoli X-XII: a proposito del libro di A. Kazhdan e S. Ronchey», *Rivista Storica Italiana* 113 (2001), σελ. 413-440.

Cheyne, Jean-Claude, *Pouvoir et Contestations à Byzance (963-1210)*, Παρίσι 1996.

Cheyne, Jean-Claude, «Transformations in Byzantine Society in the Eleventh Century, Particularly in Constantinople», στο James Howard-Johnston (επιμ.), *Social Change in Town and Country in Eleventh-Century Byzantium*, Οξφόρδη 2020, σελ. 16-43.

Clucas, Lowell, *The Trial of John Italos and the Crisis of Intellectual Values in Byzantium in the Eleventh Century*, Μάγχη 1981.

Станковић, Влада, *Комнини у Цариграду (1057-1185): еволуција једне владарске породице*, Велιγράδι 2006.

Darrouzès, Jean, *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine*, Παρίσι 1966.

Dennis, George T., «Imperial Panegyric: Rhetoric and Reality», στο Henry Maguire (επιμ.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington D.C. 1997, σελ. 131-140.

Di Cosmo, Antonio Pio., «Las ideas políticas y la propaganda imperial en la Bizancio de los Comnenos. Las estrategias retóricas y la producción de elogios», *Revista Chilena de Estudios Medievales* 17 (2020), σελ. 25-42.

Efthymiadis, Stephanos, «Niketas Choniates: the Writer», στο Alicia Simpson και Stephanos Efthymiadis (επιμ.), *Niketas Choniates. A Historian and a Writer*, Γενεύη 2011, σελ. 35-58.

- Falkenhausen, Vera von, «A Provincial Aristocracy: The Byzantine Provinces in Southern Italy (9th-11th Century)», στο Michael Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Οξφόρδη 1984, σελ. 211-235.
- Frankopan, Peter, «Kinship and the Distribution of Power in Komnenian Byzantium», *The English Historical Review* 122 (Φεβρουάριος 2007), σελ. 1-34.
- Frankopan, Peter, «Where Advice Meets Criticism in Eleventh Century Byzantium: Theophylact of Ohrid, John the Oxite and Their (Re)Presentations to the Emperor», *Al-Masāq* 20 (2008), σελ. 71-88.
- Gautier, Paul, «Le dossier d'un haut fonctionnaire byzantin d'Alexis Ier Comnène, Manuel Straboromanos», *REB* 23 (1965), σελ. 168-204.
- Gautier, Paul, «Le discours de Théophylacte de Bulgarie à l'autocrator Alexis Ier Comnène (6 janvier 1088)», *REB* 20 (1962), σελ. 93-130.
- Gautier, Paul, «Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique», *REB* 29 (1971), σελ. 213-284.
- Gautier, Paul, *Michel Italikos. Lettres et discours*, Παρίσι 1972.
- Grierson, Philip, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Leo III to Nicephorus III, 717-1081*, τόμ. 3.2.
- Haldon, John, «Social Élites, Wealth and Power», στο John Haldon (επιμ.), *The Social History of Byzantium*, Chichester 2009, σελ. 168-211.
- Haldon, John, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, Λονδίνο 1999.
- Hendy, Michael F., *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261*, Washington D.C. 1969.
- Hendy, Michael F., *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Alexius I to Alexius V, 1081-1261*, τόμ. 4.1, Washington D. C. 1999.
- Hendy, Michael F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy c.300-1450*, Cambridge και New York 1985.
- Henry III, Patrick, «A Mirror for Justinian: The Ekthesis of Agapetus Diaconus», *Greek Roman and Byzantine Studies* 8 (1967), σελ. 281-308.

Holmes, Catherine, «Political Elites in the Reign of Basil II», στο Paul Magdalino (επιμ.), *Byzantium in the Year 1000*, Leiden 2003, σελ. 35-69.

Hörandner, Wolfram, *Theodoros Prodromos: historische Gedichte*, Βιέννη 1974.

Howard-Johnston, James, «Anna Komnene and the *Alexiad*», στο Margaret Mullett και Dion Smythe (επιμ.), *Alexios I Komnenos: Papers on the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989*, Belfast 1996, σελ. 260-302.

Howard-Johnston, James D., «Crown Lands and the Defence of Imperial Authority in the Tenth and Eleventh Centuries», *BF* 21 (1995), σελ. 75-100.

Hunger, Herbert, *Βυζαντινή Λογοτεχνία: Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών* (μτφ. Λίνος Γ. Μπενάκης, Ιωάννης Β. Αναστασίου, Γεώργιος Χ. Μακρής), τόμ. Α', Αθήνα 1987.

Hunger, Herbert, *Βυζαντινή Λογοτεχνία: Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών* (μτφ. Ταξιάρχης Κόλιας, Κατερίνα Συνέλλη, Γεώργιος Χ. Μακρής, Ιωάννης Βάσσης), τόμ. Β', Αθήνα 1997.

Hunger, Herbert, *Prooimion. Elemente Der Byzantinischen Kaiseridee In Den Arengen Der Unkunden*, Βιέννη 1964.

Jeffreys, Elizabeth, *Four Byzantine Novels*, Liverpool 2012.

Jeffreys, Elizabeth, «Introduction», στο Elizabeth Jeffreys (επιμ.) *Rhetoric in Byzantium. Papers from the Thirty-Fifth Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, University of Oxford, March 2001*, Aldershot 2003, σελ. 1-5.

Jeffreys, Elizabeth, «Literary trends in the Constantinopolitan courts in the 1120s and 1130s», στο Alessandra Bucossi και Alex Rodriguez Suarez (επιμ.), *John II Komnenos, Emperor of Byzantium. In the Shadow of Father and Son*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2016, σελ. 110-120.

Jeffreys, Elizabeth, «Purple Prose? The Emperor and Literature», στο Geoffrey Nathan και Lynda Garland (επιμ.), *Basileia: Essays on Imperium and Culture: In Honour of E.M. Jeffreys and M.J. Jeffreys*, Leiden και Βοστώνη 2011, σελ. 15-26.

Jeffreys, Elizabeth, «Rhetoric in Byzantium», στο Ian Worthington (επιμ.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Malden, Οξφόρδη και Carlton 2007, σελ. 166-183.

Jeffreys, Michael, «Versified Press-releases on the Role of the Komnenian Emperor: The Public Poems of Manganeios Prodromos», στο Geoffrey Nathan και Lynda Garland (επιμ.), *Basileia:*

Essays on Imperium and Culture: In Honour of E.M. Jeffreys and M.J. Jeffreys, Leiden και Βοστώνη 2011, σελ. 27-38.

Kaldellis, Anthony, *Streams of Gold, Rivers of Blood: The rise and fall of Byzantium 955 A.D. to the First Crusade*, Οξφόρδη 2017.

Kantorowicz, Ernst. H, «Oriens Augusti-Lever du Roi», *DOP* 17 (1963), σελ. 119-177.

Kap-Herr, Hans von, *Die abendländische Politik Kaiser Manuels mit besonderer Rücksicht auf Deutschland*, Στρασβούργο 1881.

Καραγιαννόπουλος, Ιωάννης, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1988.

Karlin-Hayter, Patricia, «Alexios Komnenos: 'not in the strict sense of the word an emperor'», στο Margaret Mullett και Dion Smythe (επιμ.), *Alexios I Komnenos: Papers on the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989*, Belfast 1996, σελ. 133-145.

Καρπόζηλος, Απόστολος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τόμ. Γ', 10ος-12ος αι., Αθήνα 2009.

Καρπόζηλος, Απόστολος, *Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του Ιωάννη Μαυρόποδος*, Ιωάννινα 1982.

Kazhdan, Alexander P. και Epstein, Ann Wharton, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley-Los Angeles-London 1985.

Kazhdan, Alexander, «Certain Traits of Imperial Propaganda in the Byzantine Empire from the Eighth to the Fifteenth Centuries», στο George Maksidi, Dominique Sourdel και Janine Sourdel-Thomine (επιμ.), *Prédication et propagande au Moyen Âge. Islam, Byzance, Occident*, Παρίσι 1983, σελ. 13-28.

Kazhdan, Alexander P. και Ronchey, Silvia, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell' XI alla fine del XII secolo*, Παλέρμο 1997.

Kazhdan, Alexander, «The aristocracy and the imperial ideal», στο Michael Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Οξφόρδη 1984, σελ. 43-57.

Kazhdan, Alexander P., «The Formation of Byzantine Family Names in the Ninth and Tenth Centuries», *Byzantinoslavica* 58 (1997), σελ. 90-109.

Kazhdan, Alexander P., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991.

Kazhdan, Alexander P. και McCormick, Michael, «The Social World of the Byzantine Court», στο Henry Maguire (επιμ.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington D.C. 1997, σελ. 167-197.

Kennedy, George A. *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, New Jersey 1983.

Κιουσοπούλου, Τόνια, *Βασιλεύς ή Οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση*, Αθήνα 2007.

Kyriakidis, Savvas, *Warfare in Late Byzantium, 1204-1453*, Leiden και Βοστώνη 2011.

Laiou, Angeliki E., «On Just War in Byzantium», στο John S. Langdon, Stephen W. Reinert, Jelisaveta Stanojevich Allen, Christos P. Ioannides (επιμ.), *TO ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ. Studies in Honor of Speros Vryonis Jr*, τόμ. I, New Rochelle, New York 1993, σελ. 153-177.

Laiou, Angeliki, «Introduction: Why Anna Komnene?», στο Thalia Gouma-Peterson (επιμ.), *Anna Komnene and Her Times*, Νέα Υόρκη 2000, σελ. 1-14.

Λάμπρος, Σπυρίδων, «Ο Μαρκιανός Κώδιξ 524», *Νέος Ελληνομνήμων*, τ. Η' (1911).

Lau, Maximilian C. G., *Emperor John II Komnenos, Rebuilding New Rome 1118-1143*, Οξφόρδη 2023.

Leidholm, Nathan, *Elite Byzantine Kinship, ca.950-1204. Blood, Reputation and the "Genos"*, Croydon 2019.

Lemerle, Paul, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977.

Ljubarskij, Jakov, «Why is the *Alexiad* a Masterpiece of Byzantine Literature?», στο Thalia Gouma-Peterson (επιμ.), *Anna Komnene and Her Times*, Νέα Υόρκη 2000, σελ. 169-185.

Macrides, Ruth J., «From the Komnenoi to the Palaiologoi: imperial models in decline and exile», στο Paul Magdalino (επιμ.), *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries. Papers from the Twenty-Sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St Andrews, March 1992*, Aldershot 1994, σελ. 269-282.

Macrides, Ruth, «The Pen and the Sword: Who Wrote the *Alexiad*?», στο Thalia Gouma-Peterson (επιμ.), *Anna Komnene and Her Times*, Νέα Υόρκη 2000, σελ. 63-81.

Magdalino, Paul, «Aspects of Twelfth-Century Byzantine Kaiserkritik», *Speculum* 58 (Απρίλιος 1983), σελ. 326-346.

Magdalino, Paul, «*Basileia: The Idea of Monarchy in Byzantium, 600-1200*», στο Anthony Kaldellis και Niketas Siniossoglou (επιμ.), *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, Cambridge 2017, σελ. 575-598.

Magdalino, Paul, «Byzantine Snobbery», στο Michael Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Οξφόρδη 1984, σελ. 58-78.

Magdalino, Paul, «Court Society and Aristocracy», στο John Haldon (επιμ.), *The Social History of Byzantium*, Chichester 2009, σελ. 212-232.

Magdalino, Paul, «Innovations in government», στο Margaret Mullett και Dion Smythe (επιμ.), *Alexios I Komnenos: Papers on the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989*, Belfast 1996, σελ. 146-166.

Magdalino, Paul, «The Byzantine Aristocratic Oikos», στο Michael Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Οξφόρδη 1984, σελ. 92-111.

Magdalino, Paul, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993.

Magdalino, Paul και Nelson, Robert S., «The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century», στο Adolf M. Hakkert και Walter E. Kaegi jr (επιμ.), *BF 8*, Άμστερνταμ 1982, σελ. 123-183.

Magdalino, Paul, «The Byzantine Holy Man in the Twelfth Century», στο Sergei Hackel (επιμ.), *The Byzantine Saint*, Crestwood και Νέα Υόρκη 2001, σελ. 51-66.

Magdalino, Paul, «The triumph of 1133», στο Alessandra Bucossi και Alex Rodriguez Suarez (επιμ.), *John II Komnenos, Emperor of Byzantium. In the Shadow of Father and Son*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2016, σελ. 53-70.

Maguire, Henry, «‘Signs and symbols of your always victorious reign’. The Political Ideology and Meaning of Falconry in Byzantium», στο Angeliki Lyberopoulou (επιμ.), *Images of the Byzantine World. Visions, Messages and Meanings. Studies Presented to Leslie Brubaker*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2016, σελ. 135-145.

Maisano, Ricardo, *Gli encomi per l'imperatore e per il patriarca: Testo critico, introduzione e commentario*, Νάπολη 1977.

Malone, Christopher W., «Soldier-Emperors and the Motif of Imperial Violence in the Byzantine Empire», στο Michael Edward Stewart, David Alan Parnell και Conor Whately

(επιμ.), *The Routledge Handbook on Identity in Byzantium*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2022, σελ. 59-80.

Miller, Timothy S., *The Orphans of Byzantium. Child Welfare in the Christian Empire*, Washington D.C. 2003.

Morris, Rosemary, «The Powerful and the Poor in Tenth-Century Byzantium: Law and Reality», *Past and Present* 73 (Νοέμβριος 1976), σελ. 3-27.

Mullett, Margaret, «Alexios I Komnenos and imperial renewal», στο Paul Magdalino (επιμ.), *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries. Papers from the Twenty-Sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St Andrews, March 1992*, Aldershot 1994, σελ. 259-267.

Mullett, Margaret, «Aristocracy and patronage in the literary circles of comnenian Constantinople», στο Michael Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Οξφόρδη 1984, σελ. 173-201.

Mullett, Margaret, «How to criticize the laudandus», στο Dimiter Angelov και Michael Saxby (επιμ.), *Power and Subversion in Byzantium. Papers from the Forty-Third Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 2010*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2016, σελ. 247-262.

Mullett, Margaret, «The imperial vocabulary of Alexios I Komnenos», στο Margaret Mullett και Dion Smythe (επιμ.), *Alexios I Komnenos: Papers on the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989*, Belfast 1996, σελ. 359-397.

Mullett, Margaret, *Theophylact of Ochrid. Reading the letters of a Byzantine archbishop*, Aldershot 1997.

Muthesius, Anna, «Imperial Identity: Byzantine Silks, Art, Autocracy, Theocracy, and the Image of *Basileia*», στο Michael Edward Stewart, David Alan Parnell και Conor Whately (επιμ.), *The Routledge Handbook on Identity in Byzantium*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2022, σελ. 81-103.

Neville, Leonora, *Authority in Byzantine Provincial Society, 950-1100*, Cambridge 2004.

Nilsson, Ingela, «Komnenian Literature», στο Dean Sakel (επιμ.), *Byzantine Culture. Papers from the Conference 'Byzantine Days of Istanbul'. May 21-23 2010*, Άγκυρα 2014, σελ. 121-131.

Oikonomides, Nicolas, «The Role of the Byzantine State in the Economy», στο Angeliki E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, τομ. 3, Washington D.C. 2002, σελ. 973-1058.

Παΐδας, Κωνσταντίνος Δ. Σ., *Η θεματική των βυζαντινών Κατόπτρων Ηγεμόνος της πρώιμης και μέσης περιόδου (398-1085). Συμβολή στην πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Αθήνα 2005.

Παπαγεωργίου, Αγγελική, *Ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός και η εποχή του (1118-1143)*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 2007.

Parageorgiou, Angeliki, «The political ideology of John II Komnenos», στο στο Alessandra Bucossi και Alex Rodriguez Suarez (επιμ.), *John II Komnenos, Emperor of Byzantium. In the Shadow of Father and Son*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2016, σελ. 37-52.

Patlagean, Evelyne, «Les débuts d'une aristocratie byzantine et le témoignage de l'historiographie: système des noms et liens de parente aux IXe-Xe siècles», στο Michael Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Οξφόρδη 1984, σελ. 23-42.

Radošević, Ninoslava, «The Emperor as the Patron of Learning in Byzantine *Basilikoi Logoi*», στο John S. Langdon, Stephen W. Reinert, Jelisaveta Stanojevich Allen, Christos P. Ioannides (επιμ.), *TO ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ. Studies in Honor of Speros Vryonis Jr*, τόμ. I, New Rochelle, New York 1993, σελ. 267-287.

Rolston, Elisabeth, «The Imperial Character: Alexius I and Ideal Emperors in Twelfth-Century Byzantium», *Parergon* 35 (2018), σελ. 17-34.

Runciman, Steven, «Blachernae palace and its decoration», στο Giles Robertson και George Henderson (επιμ.), *Studies in memory of David Talbot Rice*, Εδιμβούργο 1975, σελ. 277-283.

Schlumberger, Gustave, *Sigillographie de L'Empire byzantin*, Παρίσι 1884.

Scott, Roger, «The Classical Tradition in Byzantine Historiography», στο Margaret Mullett και Robert Scott (επιμ.), *Byzantium and the Classical Tradition. University of Birmingham, Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, 1979*, Birmingham 1981, σελ. 61-74.

Shea, Jonathan, *Politics and Government in Byzantium. The Rise and Fall of the Bureaucrats*, Λονδίνο 2020.

Skoulatos, Basile, *Les personnages byzantins de l'Alexiade: Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain 1980.

Smythe, Dion, «Alexios I and the heretics: the account of Anna Komnene's *Alexiad*», στο Margaret Mullett και Dion Smythe (επιμ.), *Alexios I Komnenos: Papers on the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989*, Belfast 1996, σελ. 232-259.

Stahakopoulos, John, «John II Komnenos: a historiographical essay», στο Alessandra Bucossi και Alex Rodriguez Suarez (επιμ.), *John II Komnenos, Emperor of Byzantium. In the Shadow of Father and Son*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2016, σελ. 1-10.

Stephenson, Paul, *Byzantium's Balkan Frontier. A political study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2000.

Stephenson, Paul, «The rise of the middle Byzantine aristocracy and the decline of the imperial state», στο Paul Stephenson (επιμ.), *The Byzantine World*, Abingdon και New York 2010, σελ. 22-33.

Stone, Andrew, «Imperial Types in Byzantine Panegyric», στο Geoffrey Nathan και Lynda Garland (επιμ.), *Basileia: Essays on Imperium and Culture: In Honour of E.M. Jeffreys and M.J. Jeffreys*, Leiden και Βοστώνη 2011, σελ. 173-188.

Stouraitis, Ioannis, «Narratives of John II Komnenos' wars: comparing Byzantine and modern approaches», στο Alessandra Bucossi και Alex Rodriguez Suarez (επιμ.), *John II Komnenos, Emperor of Byzantium. In the Shadow of Father and Son*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2016, σελ. 22-36.

Treadgold, Warren, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford 1988.

Vanderspoel, John, «Imperial Panegyric. Hortatory or deliberative oratory?», στο Shaun Tougher (επιμ.), *The Emperor in the Byzantine World*, Abingdon και Νέα Υόρκη 2019, σελ. 199-215.

Walter, Christopher, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot και Burlington 2003.

Whittow, Mark, «How the east was lost: the background to the Komnenian *reconquista*», στο Margaret Mullett και Dion Smythe (επιμ.), *Alexios I Komnenos: Papers on the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989*, Belfast 1996, σελ. 55-67.

Whittow, Mark, *The Making of Byzantium, 600-1025*, Berkeley και Los Angeles 1996.

Zacos, George και Veglery, Alexander, *Byzantine Lead Seals*, τόμ. Γ', Βασιλεία 1972.